

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
“ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ”
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ**

**ΟΙ ΔΥΧΝΟΙ “ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ” ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΑΠΤΕΡΑ**

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ Π.
ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ Ν., ΖΥΜΗ Ε.
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΠΕΡΡΑΚΗ ΔΩΡΑ
Α.Μ.: 495**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	2
Συνομογραφίες.....	3
Εισαγωγή.....	4
Ιστορία και τοπογραφία της Απτέρας.....	8
Παρουσίαση των λύχνων “κρητικού τύπου”.....	17
Επιρροές.....	25
Επιρροές από το εργαστήριο της Εφέσου.....	25
Επιρροές από το εργαστήριο της Κνίδου.....	28
Επιρροές από το εργαστήριο της Περγάμου.....	30
Επιρροές από πήλινους ρωμαϊκούς λύχνους.....	36
Επιρροές από μεταλλικούς λύχνους.....	36
Η χρονολόγηση των λύχνων.....	41
Οι λύχνοι “κρητικού τύπου” της Απτέρας.....	46
Όστρακα από την ανασκαφή στην Απτέρα.....	67
Τυπολογία λύχνων “κρητικού τύπου” της Απτέρας.....	78
Διερεύνηση κέντρων παραγωγής.....	89
Συμπεράσματα.....	95
Κατάλογος λύχνων.....	100
Κατάλογος εικόνων.....	130
Βιβλιογραφία.....	134
Παράρτημα εικόνων.....	152

Ευχαριστίες

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα. Καραναστάση Π. για τις καίριες επισημάνσεις της και τις χρήσιμες παρατηρήσεις της, όπως επίσης και τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής εξέτασης της μεταπτυχιακής εργασίας κ. Σταμπολίδη Ν. και κα. Ζυμή Ν.

Το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης στη Γερμανία στο οποίο ολοκληρώθηκε η παρούσα εργασία κατά το ακαδημαϊκό έτος 2010/2011. Πιο συγκεκριμένα ευχαριστίες οφείλω στον πρόεδρο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου καθηγητή κ. Παναγιωτόπουλο Δ. για τις χρήσιμες συζητήσεις μας, όπως και στον καθηγητή κ. Dickmann J. ο οποίος μου παραχώρησε το κλειδί της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου και διευκολύνθηκα έτσι στη μελέτη καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μου στη Χαϊδελβέργη.

Τις πιο θερμές ευχαριστίες μου οφείλω στην υπεύθυνη του αρχαιολογικού χώρου της Απτέρας κα. Νινιού-Κινδελή Β. όχι μόνο για το ενδιαφέρον που υπέδειξε κατά την εκπόνηση της εργασίας, τις συμβουλές και το χρόνο που διέθεσε στις συζητήσεις μας σε θέματα χρονολόγησης, όσο και στην παραχώρηση και εμπιστοσύνη του συγκεκριμένου υλικού, καθώς η παρούσα μελέτη στηρίζεται αποκλειστικά σε ευρήματα από τη συγκεκριμένη ανασκαφή. Επίσης ευχαριστίες οφείλονται και στους φύλακες του αρχαιολογικού χώρου της Απτέρας που με διευκόλυναν κατά τη διάρκεια της μελέτης.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια και τους φίλους μου για την συμπαράσταση και την ενθάρρυνσή τους.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στη συγκεκριμένη μεταπτυχιακή εργασία έχουν χρησιμοποιηθεί οι συντομογραφίες των περιοδικών όπως ορίζονται στο *Archäologischer Anzeiger* (2005), vol.2, σελ.329-398¹ και οι παρακάτω:

αι.	αιώνας	μεγ.	μέγιστος
αρ.	αριθμός	μτφρ.	μετάφραση
βλ.	βλέπε	μ.Χ.	μετά Χριστόν
διαμ.μυκτ.	διάμετρος μυκτήρα	Παχ.	πάχος
διαμ.οπ.πληρ.	διάμετρος οπής πλήρωσης	περιχειλ.	περιχέλιωμα
εικ.	εικόνα	πιν.	πίνακας
επιμ.	επιμέλεια	Πλ.	πλάτος
et.al.	et alii	π.Χ.	προ Χριστού
ιδ.	ιδίου/ ιδίας	σελ.	σελίδα/ σελίδες
κ.	κύριος	suppl.	supplement
κα.	κυρία	vol.	volume
κ.ε.	και εξής	Υ.	ύψος
Μ.	μήκος	υποσημ.	υποσημείωση
μ.	μέτρα		

---

¹ Εξάιρεση αποτελεί το *Transactions of the American Philological Association* 106 (1976), που δε συμπεριλαμβάνεται στις συντομογραφίες του *Archäologischer Anzeiger*.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι επονομαζόμενοι λύχνοι “κρητικού τύπου” αποτελούν προϊόντα κρητικής παραγωγής και κατασκευάζονται από τοπικό πηλό. Πρόθεση της παρούσας μελέτης αποτελεί η διερεύνηση της καταγωγής της μορφής τους και η σύνδεσή της με ανάλογους τύπους πήλινων και μεταλλικών λύχνων, από τους οποίους έχουν υιοθετηθεί μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά. Έτσι αποσαφηνίζεται η σχέση της Κρήτης με άλλα κέντρα παραγωγής λύχνων, εντασσόμενη στα πλαίσια αφενός της εμπορικής και της συνεπαγόμενης καλλιτεχνικής επικοινωνίας στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή και αφετέρου στην ακμάζουσα βιοτεχνική δραστηριότητα του νησιού τη συγκεκριμένη περίοδο.

Με την εκπόνηση, επομένως, της ανά χείρας εργασίας και την εξέταση του υλικού από την αρχαία Απτέρα θα προστεθούν περαιτέρω στοιχεία σε έναν τύπο κεραμικών σκευών με σχετικά περιορισμένη βιβλιογραφία, παρά το γεγονός ότι εντοπίζεται ανασκαφικά κυρίως στα αρχαιολογικά στρώματα της ρωμαϊκής εποχής στην Κρήτη. Η μελέτη στηρίχθηκε σε ένα αδημοσίευτο σύνολο 63 λύχνων “κρητικού τύπου” από την αρχαία Απτέρα, από τους οποίους οι 27 είναι ακέραιοι ή σχεδόν ακέραιοι, ενώ υπάρχουν και 36 θραύσματα. Το υπό μελέτη υλικό προέρχεται από τις ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί στο χώρο από την ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. έως το 2009 και είχαν συντηρηθεί έως τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ενώ από τα θραύσματα εξετάζεται μόνο μία περιορισμένη επιλογή. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για ευρήματα από το εσωτερικό του υπόγειου ταφικού μνημείου και την ευρύτερη περιοχή αυτού στη δυτική είσοδο της πόλης, από το θέατρο, από παραδόσεις και από τις σωστικές ανασκαφές στο δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας των οικοπέδων ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γεωργίου και Κελαϊδή Μαρίας και στη θέση Βουζιανά.

Αξίζει να επισημανθεί ότι οι μονόμυξοι λύχνοι “κρητικού τύπου” που προέρχονται από τους παραπάνω τάφους του δυτικού νεκροταφείου είναι σχεδόν ακέραιοι. Αντίθετα στο υπόγειο ταφικό μνημείο οι δίμυξοι και μονόμυξοι λύχνοι διατηρήθηκαν πιο αποσπασματικά, στοιχείο που δικαιολογείται από το μέγεθός τους και τη σύληση του μνημείου. Ο αριθμός των δίμυξων λύχνων της Απτέρας είναι μικρότερος σε σχέση με τους μονόμυξους, η παρουσία των οποίων επικεντρώνεται

αποκλειστικά στο υπόγειο ταφικό μνημείο. Η παρουσία τους σε αυτό σχετίζεται ενδεχομένως με την πρακτική λειτουργία τους ως μέσο φωτισμού στο εσωτερικό του. Χρειαζόταν περισσότερο φως λόγω του σκοταδιού που υπάρχει στο χώρο, καθιστώντας έτσι τους δίμυξους λύχνους καταλληλότερη επιλογή. Εναλλακτικά θα μπορούσαν να έχουν επιλεγεί λόγω του ότι ήταν πιο εντυπωσιακοί και ίσως πιο ακριβοί πλησιάζοντας περισσότερο τα αντίστοιχα μεταλλικά πρότυπα.

Οι πήλινοι λύχνοι αποκτούν διαφορετική σημασία από τη χρηστική τους στο εσωτερικό ενός τάφου, καθώς σε αρκετούς από αυτούς δεν παρατηρούνται ίχνη καύσης στο μυκτήρα. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους οι λύχνοι αποτελούν τα κυριότερα αναθήματα μικρής αξίας που αντικαθιστούν άλλες κατηγορίες αφιερωμάτων, όπως τα ειδώλια ή τα μικρογραφικά αγγεία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων². Η ακριβής χρήση τους δεν γίνεται πάντα σαφής, καθώς ως σκευή έχουν αφενός πρακτικό ρόλο και αφετέρου αποτελούν μέσο για την περάτωση τελετουργιών. Η αλλαγή της χρήσης τους ίσως σχετίζεται με τα δρώμενα που λάμβαναν χώρα στον τάφο προς τιμή του νεκρού και με τις ανάγκες αυτού στη μετά θάνατο ζωή, σύμφωνα με τις εσχατολογικές αντιλήψεις της εποχής. Το φως του λύχνου ήταν χρήσιμο για να βρουν οι νεκροί το δρόμο τους προς τον άλλο κόσμο³. Έτσι η παρουσία τους εξυπηρετούσε και τελετουργικούς σκοπούς, καθώς στην αρχαιότητα δε διευκρινίζεται πάντα αν οι λύχνοι σε κάποιο ταφικό ή ιερό χώρο λειτουργούσαν αμιγώς ως αναθήματα ή ως τελετουργικά σκευή, αφού τα όρια μεταξύ των συγκεκριμένων λειτουργιών αυτών των αγγείων δε φαίνεται να ήταν τόσο αυστηρά⁴. Άλλωστε η φωτιά είτε προερχόταν από λύχνους είτε από άλλα μέσα φωτισμού είχε σημαντικό ρόλο στη θρησκεία και στην τελετουργία, όντας το μέσο επικοινωνίας και επαφής του ανθρώπινου με τον θεϊκό κόσμο⁵.

Τα ζητήματα που πραγματεύονται στη μεταπτυχιακή εργασία αφορούν τον προσδιορισμό των τυπολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών των λύχνων “κρητικού τύπου”, την εξέλιξή τους, όπου είναι δυνατό να επισημανθεί, καθώς και τη

---

² Slane 1990, σελ.6, 8.

³ Kurtz, Boardman 1994, σελ.197-199.

⁴ Nilsson 1950. Πιγνιάτογλου 2005, σελ.75-84.

⁵ Η χρήση της φωτιάς συνδέεται με διαβάσεις της ζωής, όπως η γέννηση, ο γάμος, ο θάνατος αλλά και με τις μυστηριακές λατρείες. Ενδεικτικά για το θέμα σε: Nilsson 1923. Furley 1981, σελ.65-222. Burkert 1993, 145-151. Parisinou 2000, σελ.45-78, 81-89, 114-126.

χρονολόγησή τους βάσει του αρχαιολογικού πλαισίου εύρεσής τους και των συνευρημάτων τους. Θα ενταχθούν στην ευρύτερη καλλιτεχνική παραγωγή της Απτέρας που αποτελεί μία ακμάζουσα πόλη των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, με πλούσια οικοδομική δραστηριότητα. Τέλος θα επιχειρηθεί, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, η αναγνώριση των εισηγμένων και τοπικής παραγωγής λύχνων της Απτέρας.

Η αρίθμηση των λύχνων δεν είναι ενιαία, αλλά διατηρείται ο αριθμός ανασκαφής του αγγείου και ο αριθμός πήλινου ευρήματος του αρχαιολογικού μουσείου Χανίων, όπου έχει δοθεί. Στον παρακάτω κατάλογο θα παρουσιαστούν οι λύχνοι σύμφωνα με το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής τους, ώστε να παρέχεται συγκεντρωμένη η εικόνα του υλικού.

Η διαθεσιμότητα του συγκεκριμένου υλικού στη γράφουσα μετά από παραχώρηση της διευθύντριας της συστηματικής ανασκαφής στην αρχαία Απτέρα κα. Νινιού-Κινδελή Β., συνέβαλε καθοριστικά στην έρευνα. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι λύχνοι και τα όστρακα που εξετάζονται είναι αδημοσίευτο υλικό και απαγορεύεται η οποιαδήποτε δημοσίευση ή χρήση, μέρους ή όλου όσων παρατίθενται εδώ χωρίς τη σχετική αδειοδότηση.

Υπόγειο ταφικό μνημείο:	A296/ α, β	A23-Π10942
	A1-Π10949	A24-Π10630
	A6-Π10627	A1-Π10938
	A8-Π10939	A2-Π10950
	A13-Π10940	A1-Π10628
	A17/ α, β, γ	Λυ1
	A19-A22	Λυ2
	Παραδόσεις:	Π1588
Οικόπεδο Κελαϊδή Γ.:	A3-Π6564	

A4-Π6565

A5-Π6566

Οικόπεδο Βουζιανά: A8-Π9145

Οικόπεδο Κελαϊδή Μ.: A2-Π10607

A3-Π10608

A7-Π10611

A8-Π10612

A9-Π10620

A11-Π10613

A12-Π10614

A13-Π10615

A19-Π10617

A1-Π10754

A2-Π1075 5

Υπόγειο ταφικό μνημείο και θέατρο:

Π 476

Π 902

Π 509

Π 906

Π 731

Π 924

Π 773

Π 930

Π 778/ α, β

Π 937/ α, β

Π 794

Π 945/ α, β, γ

Π 805/ α, β

Π 950

Π 820/ α, β

Π 964

Π 832

Π 972

Π 843

Π 986/ α, β

Π 847

Π 1003

Π 857

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΠΤΕΡΑΣ

Η αρχαία πόλη της Απτέρας εντοπίζεται σε υψόμετρο 200μ. στα νοτιοανατολικά του κόλπου της Σούδας. Η στρατηγική θέση της κατά την αρχαιότητα ενισχύεται με την ύπαρξη δύο λιμανιών στην είσοδο του κόλπου, τη Μινώα, το σημερινό Μαράθι και την Κίσαμο, που τοποθετείται μεταξύ των Καλυβών και του Καλαμιού (Εικ.1, Εικ.2).

Για την προέλευση του ονόματος της πόλης παρατίθενται διάφορες παραδόσεις. Σύμφωνα με τον Πausανία⁶ το όνομα προήλθε από τον ιδρυτή της, το μυθικό βασιλιά των Δελφών Απτέρα ή Πτέρα που είχε ιδρύσει το δεύτερο ναό του θεού στους Δελφούς και ο οποίος στα νομίσματα της πόλης αναφέρεται ως Πτολίοικος⁷. Κατά μία άλλη εκδοχή που παραθέτει ο Παρθένιος⁸ ο Άπτερος ήταν ο πιο δυνατός από τους Κρήτες και εμπλέκεται σε μία ερωτική ιστορία με δραματικό τέλος με την Ευλιμένη, κόρη του βασιλιά Κύδωνα και τον Λύκαστο. Μία ακόμη παράδοση ως προς την προέλευση του ονόματος της πόλης διασώζεται από τον Ηρωδιανό και το Στέφανο Βυζάντιο⁹:

Ἄπτερα, πόλις Κρήτης, ἀπὸ τῆς τῶν Μουσῶν καὶ Σειρήνων ἔριδος, τῆς ἐν τῷ μουσεῖῳ πλησίον τῆς πόλεως καὶ τῆς θαλάττης τόπῳ τοιῶσδε καλουμένῳ γενομένης, ἐν ᾧ μετὰ (10) τὴν ἐν μουσικῇ νίκην τῶν Μουσῶν αἱ Σειρήνες δυσφοροῦσαι τὰ πτερὰ τῶν ὤμων ἀπέβαλον καὶ λευκαὶ γενόμεναι εἰς τὴν θάλασσαν ἐνέβαλον ἑαυτάς· ὅθεν ἡ πόλις Ἄπτερα, αἱ δὲ πλησίον νῆσοι Λευκαί. οἱ δὲ ἀπὸ Γλαύκου τοῦ Κυρηναίου. ὁ πολίτης Ἀπτεραῖος. ἔσπινε καὶ Λυκίας πόλις, οὐδετέρως καὶ (15) αὕτη. καὶ τὸ ἔθνικόν Ἀπτερεὺς.¹⁰

Εκτός από τους παραπάνω μύθους το όνομα της πόλης συνδέεται στενά με τη λατρεία της θεάς Αρτέμιδος, που λατρευόταν ως προστάτιδα, καθώς σε επιγραφές αναφέρεται ως “ Ἄρτεμις Ἀπτέρα ”¹¹.

Πέρα από τις πλούσιες παραδόσεις, η πρώτη μαρτυρία του ονόματος της πόλης

⁶ Πausανίας, 10, 5, 10.

⁷ Svoronos 1890, σελ.14-15.

⁸ Παρθένιος, XXXV, 1, 2. Για επανερμηνεία του μύθου της Ευλιμένης, Αστυρακάκη 2000.

⁹ Ηρωδιανός 3,1 σελ.386, 22-27. Στέφανος Βυζάντιος, 8-16.

¹⁰ Το αρχαίο κείμενο ακολουθεί το Meineke 1958, σελ.107.

¹¹ Guarducci 1939, σελ.9, αρ.2 σελ.14-16. Gruppe 1975, σελ.72-73.

ανάγεται στον 14^ο-13^ο αι. π.Χ., σε πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από την Κνωσό, όπου επισημαίνεται ως a-ra-ta-wa¹². Οι αναφορές σε αρχαίους ιστορικούς, γεωγράφους και λεξικογράφους ξεκινούν από τον 5^ο αι. π.Χ. και φτάνουν έως τον 12^ο αι. μ.Χ., προσδιορίζοντας κυρίως τη θέση της Απτέρας, την επικράτειά της και την απόστασή της από τις γειτονικές πόλεις¹³. Επίσης αρκετές είναι οι μεταγενέστερες μαρτυρίες από περιηγητές, που προσπαθούν να εντοπίσουν και να ταυτίσουν την πόλη καταγράφοντας όσα μνημεία διασώζονταν¹⁴. Τα πρωιμότερα ευρήματα των ανασκαφών, βάσει των μέχρι στιγμής στοιχείων, τοποθετούνται στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁵. Ωστόσο η πρώτη περίοδος που σημειώνεται μεγάλη ακμή είναι τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια όπως πιστοποιείται από τις αντίστοιχες επιγραφικές μαρτυρίες¹⁶, όπου η πόλη ισχυροποιείται πολιτικά και οικονομικά με δικό της νόμισμα και ασκώντας έλεγχο στο στρατηγικό πέρασμα του κόλπου της Σούδας. Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας θα επικεντρωθούμε κυρίως στη ρωμαϊκή εποχή ώστε να ενταχθούν σε συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο οι λύχνοι που εξετάζονται.

Η οριστική υποταγή της Κρήτης στους Ρωμαίους ολοκληρώνεται το 67 π.Χ. από τον Quintus Caecilius Metellus, αν και η επέμβαση της Ρώμης στις εσωτερικές υποθέσεις του νησιού ξεκινά από το 195 π.Χ.¹⁷ Οι πόλεις χάνουν την αυτονομία τους και το νησί ενώνεται με την Κυρηναϊκή σε μία ενιαία επαρχία (*Creta et Cyrenarum*) υπό κοινό διοικητή με έδρα τη Γόρτυνα. Ωστόσο, λίγα ιστορικά γεγονότα είναι γνωστά μέχρι την εποχή του Αυγούστου. Σε κάθε περίπτωση το νησί χρησιμοποιείται σύμφωνα με τις ανάγκες της Ρώμης, όπως κάθε επαρχία¹⁸. Ο Πομπήτιος, ο Κάσσιος, ο

¹² Ventris, Chadwick 1956, σελ.141, 179-180. Killen 1976, σελ.40-42.

¹³ Σκύλαξ, 47, 22. Διόδωρος Σικελιώτης, V, 64, 5, 4. Στράβων, X, 4, 13, 3-10. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, IV, 12, 59 και 61. Πτολεμαίος, III, 15, 7, 3. Διονύσιος Καλλιφώντιος, 122-123. “Σταδιασμός τῆς Μεγάλης Θαλάσσης”, 344, 1-3. Ιππόλυτος, 602, 2. Ησύχιος, 6866. Scholia in Lycophronem, σχολ.653, 21. Etymologicum Symeonis, 28-32.

¹⁴ Ενδεικτικά: Buondelmonti 1983, σελ.53. Basilicata 1994, σελ.47. Tournefort 2003, σελ.93-94. Olivier 1804, κεφάλαιο XI σελ.289-291. Pashley 1991, σελ.57-66. Spratt 1984, σελ.128-131. Perrot 1867, σελ.78-79. Raulin 1869, σελ.97. Χατζιδάκης 1881, σελ.95. Μακρινδάκης 1960.

¹⁵ Εκτενέστερα για το ιστορικό των ανασκαφών Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.313 υποσημ.2.

¹⁶ Ενδεικτικές επιγραφικές αναφορές σε: Guarducci 1939, σελ.9-39. Robert 1940. Masson 1979, αρ.1-3 σελ.59-63, αρ.6 σελ.70. Chaniotis 1991α, σελ.241-247.

¹⁷ Spyridakis 1979, σελ.89-93. Sanders 1982, σελ.3 κ.ε.

¹⁸ Τσουγκαράκης 1987, σελ.296. Η Κρήτη θεωρούνταν απομακρυσμένη περιοχή και γι’ αυτό χρησιμοποιήθηκε από διάφορους αυτοκράτορες, όπως το Νέρωνα ή τον Τιβέριο, ως τόπος εξορίας των ανεπιθύμητων Ρωμαίων. Επίσης για την εξορία των Cassius Severus και Caesius Cordus τον 1^ο αι. μ.Χ., Μικρογιαννάκης 1986, σελ.239-241.

Βρούτος και ο Μάρκος Αντώνιος χρησιμοποιούν την Κρήτη ως τόπο εγκατάστασης των απόμαχων στρατιωτικών ή στρατολόγησης νέων, ενώ ο τελευταίος το 36 π.Χ. παραχωρεί ένα τμήμα του νησιού στην Κλεοπάτρα. Παράλληλα ενισχύεται η τάση μετανάστευσης στο εσωτερικό της μεγαλονήσου όχι μόνο από το γηγενή πληθυσμό αλλά και από διαφορετικές εθνικές ομάδες, ώστε ιδρύονται νέες αποικίες. Κατά τον 1^ο αι. π.Χ. δραστηριοποιείται στη Γόρτυνα ομάδα Ιταλών εμπόρων (*cives Romani qui Gortynae negotiator*), ενώ περίπου το 27 π.Χ. ο Οκταβιανός ιδρύει τη ρωμαϊκή αποικία της Κνωσού (*Colonia Julia Nobilis Cnosus*), της οποίας ένα τμήμα του πληθυσμού προερχόταν από την Καμπανία. Ταυτόχρονα παραχωρεί στους κατοίκους της Καπύης εδάφη της Κνωσού, ώστε πολλές οικογένειες είχαν τη δυνατότητα να μετοικήσουν στην Κρήτη¹⁹. Εκτός από τη μετακίνηση Ιταλών αποίκων, στο νησί εγκαταστάθηκαν μετανάστες από διάφορα μέρη της Ελλάδας και τη βόρεια Αφρική, ενώ μεταγενέστερα διαπιστώνεται και η ύπαρξη προσφύγων από τη Μακεδονία²⁰. Η εικόνα της πολυεθνικότητας που παρατηρείται στην Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή εποχή συμπληρώνεται με την ύπαρξη της εβραϊκής κοινότητας, αποτελούμενης κυρίως από Εβραίους της Αιγύπτου και της Κυρηναϊκής που εγκαταστάθηκαν στη Γόρτυνα τον 1^ο αι. π.Χ.²¹ Ο χαρακτήρας πλέον της ρωμαϊκής Κρήτης είναι πιο κοσμοπολίτικος σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες, καθώς σταδιακά υιοθετούνται πολιτισμικά, θρησκευτικά και κοινωνικά στοιχεία από το νέο πληθυσμιακό μωσαϊκό.

Αν και οι κρητικές πόλεις-κράτη ήταν υποτελείς δεν παρατηρούνται εσωτερικές διαμάχες ή αντιδράσεις κατά των κατακτητών με αποτέλεσμα να προκύψει μία από τις ειρηνικότερες περιόδους της ιστορίας του νησιού μετά την ταραγμένη εποχή που προηγήθηκε της ρωμαϊκής κατάκτησης²². Ενδεικτικό της ειρήνης και της ευημερίας που επικρατούσε αποτελεί η περιορισμένη μνεία²³ και το ενδιαφέρον για την Κρήτη από τους ρωμαίους συγγραφείς και ιστορικούς, οι οποίοι ασχολούνταν κυρίως με περιοχές της αυτοκρατορίας με ταραχώδη πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Σημαντική θέση στο νησί εκτός από τη Γόρτυνα και την Κνωσό κατείχαν η Λάππα

¹⁹ Αναλυτικότερη βιβλιογραφία για την έλευση αποίκων, τη δημιουργία νέων εμπορικών δεσμών και την ένταξη της Κρήτης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, Chaniotis 2004α, σελ.85 υποσημ.47, σελ.86 υποσημ.52. ιδ.2004β, σελ.102-104. Rigsby 1976.

²⁰ Chaniotis 2008, σελ.94 υποσημ.83.

²¹ Spyridakis 1988 και κυριότερα σελ.172-173.

²² Spyridakis 1979, σελ.92 κ.ε. Χανιώτης 1987, σελ.246-248. Chaniotis 2004β, σελ.78-88.

²³ Μικρογιαννάκης 1986, σελ.246-247.

και η Κυδωνία, οι οποίες ήταν ελεύθερες, προνόμιο που είχε παραχωρηθεί από τον Οκταβιανό για τη φιλωρωμαϊκή στάση τους. Επίσης ιδιαίτερη ανάπτυξη στην ανατολική Κρήτη σημείωσαν η Ιεράπυτνα, η Ολούς και η Λύττος με το επίνειό της την Χερσόνησο και στο δυτικό τμήμα του νησιού η Αξός, η Ελεύθερνα, η Σίβρυτος και η Απτέρα²⁴. Οι σχέσεις μεταξύ των κρητικών πόλεων σημείωναν αξιόλογη σταθερότητα που προέρχονταν αφενός από το ρωμαϊκό διοικητικό σύστημα και αφετέρου από την εξασθένισή τους από τις προγενέστερες εμφύλιες συγκρούσεις. Παρόλα αυτά ο “εκρωμαϊσμός” της Κρήτης μετά την ένταξή της στην αυτοκρατορία ήταν επιφανειακός, όπως και σε άλλες ανατολικές επαρχίες²⁵. Η ρωμαϊκή Κρήτη αποτελούσε ένα κομβικό σημείο του οικονομικού δικτύου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπου υιοθετήθηκαν εκείνες οι πολιτισμικές και κοινωνικές δομές που επικρατούσαν σε αυτήν χωρίς όμως να υπάρξει πλήρη ενσωμάτωση²⁶. Ένα από τα στοιχεία που αποδεικνύει τον επιδερμικό “εκρωμαϊσμό” της Κρήτης είναι η σχεδόν αποκλειστική χρήση της ελληνικής γλώσσας στις επιγραφικές μαρτυρίες, από τις οποίες ένα μικρό τμήμα των επίσημων επιγραφών είναι γραμμένες στα λατινικά²⁷.

Στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. μετά την κυριαρχία του Οκταβιανού επέρχεται σταθερότητα στο ταραχώδες σκηνικό της Κρήτης. Η εξάλειψη της πειρατείας, του δουλεμπορίου και της διακίνησης πολεμικών λαφύρων για τα οποία διακρίνονταν οι Κρήτες κατά την ελληνιστική περίοδο, συντελούν ώστε το νησί να διανύσει μία ακμάζουσα οικονομική εποχή σε σχέση με την εσωστρέφεια που διατηρούσε κατά τις προηγούμενες περιόδους²⁸. Ενισχυτικό αυτού αποτελεί η γεωγραφική θέση της Κρήτης, που την καθιστά πλέον στρατηγικό κέντρο των νέων οικονομικών δρόμων και αγορών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο. Σημαντική εμπορική κίνηση²⁹ αναπτύχθηκε μεταξύ της Ιταλίας και της δυτικής ακτής της Μικράς Ασίας μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της τελευταίας το 129 μ.Χ., απόρροια της οποίας ήταν οι έντονες πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις που παρατηρήθηκαν και

²⁴ Harrison 1993, σελ.177-221.

²⁵ Για το ζήτημα του “εκρωμαϊσμού” της Κρήτης, ενδεικτικά: Δετοράκης 1986, σελ.106-107. Sonnabend 2004. Chaniotis 2004β, σελ.113-118. ιδ.2008.

²⁶ Chaniotis 2008, σελ.94 και ειδικότερα υποσημ.82.

²⁷ Martinez 2004, σελ.89-90.

²⁸ Chaniotis 1999, σελ.211. ιδ.2008, σελ.85-86. Για την οικονομία του νησιού έως και την ελληνιστική εποχή, Chaniotis 1996, σελ.255-262. ιδ.1999. ιδ.2005, σελ.94-101.

²⁹ βλ.υποσημ.15. Ενδεικτικά για την εξαγωγή χάλκινων σκευών από την Καμπανία προς την ευρύτερη ρωμαϊκή επικράτεια: Cary, Scullard 1975, σελ.189. Rostovtzeff 1984, σελ.297.

στο εσωτερικό του νησιού.

Μέσα στα ευρύτερα πλαίσια των νέων εμπορικών δικτύων και αλλαγών που συντελέστηκαν στις δομές της συντηρητικής Κρήτης, όπως η κατάργηση των κοινών γευμάτων (*συσσίτια*), η στρατιωτική εκπαίδευση και οι ανδρώνες³⁰, προκύπτουν στοιχεία που αποδεικνύουν την εξειδίκευση της παραγωγής και τη μαζική εξαγωγή τοπικών προϊόντων. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του νησιού η παραγωγή δεν προορίζεται αποκλειστικά στην κάλυψη των τοπικών αναγκών που επιβάλλονταν από τις καθιερωμένες κοινωνικές δομές, όπως στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια. Καθώς ο βασικός τομέας της οικονομίας του νησιού ήταν ο αγροτικός, δόθηκε έμφαση στην κτηνοτροφία και στη γεωργία, όπως φαίνεται από την εξαγωγή τοπικών προϊόντων και ειδικότερα του κρασιού³¹. Σε μεγάλες ποσότητες εξάγονταν θεραπευτικά βότανα και φυτά που προορίζονταν για την ιατρική, την κατασκευή αρωμάτων, τη μαγειρική και τη μαγεία³². Η εξαγωγή των βοτάνων από την Κρήτη και η διοχέτευσή τους στην αυτοκρατορία ήταν τόσο σημαντική για τη ρωμαϊκή οικονομία, ώστε ελεγχόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Παράλληλα η ανάπτυξη μεμονωμένων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων είχε ανάλογη εξέλιξη. Η εγχώρια παραγωγή κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τις τοπικές ανάγκες, ενώ κάποια εργαστήρια πραγματοποιούσαν και εξαγωγές. Αυτά τα στοιχεία αντανακλούν τη δυναμική εξέλιξη της τοπικής οικονομίας και την εξειδίκευση της μαζικής παραγωγής από οργανωμένα κέντρα, ώστε ενισχύθηκε η ανάκαμψη και η ευημερία του νησιού ήδη από τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια³³. Μία νέα φάση ακμής διανύει η Κρήτη από την εποχή του Τραϊανού με έντονη καλλιτεχνική παραγωγή και οικοδόμηση μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων σε πολλές θέσεις του νησιού. Αυτές οι δραστηριότητες συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο του Αδριανού, που έχει μείνει γνωστή και ως «Αδριάνεια Αναγέννηση»³⁴, τόσο στην Κρήτη όσο και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία.

³⁰ Chaniotis 1988, σελ.79. ιδ.1999, σελ.211. ιδ.2008, σελ.86.

³¹ Chaniotis 1988. ιδ.2004α, σελ.85 υποσημ.47.

³² Chaniotis 1991β, σελ.103-104, 106-107 πιν.1. ιδ.1996, σελ.263. ιδ.1999, σελ.209-210, 219-220. ιδ.2004β, σελ.105. ιδ.2008, σελ.88 και υποσημ.30.

³³ Sanders 1982, σελ.32-35. Τσουγκαράκης 1987, σελ.315-322. Chaniotis 2004α, σελ.84-87.

³⁴ Sanders 1982, σελ.47-88. Harrison 1993, σελ.222-293. Ο όρος «Αδριάνεια Αναγέννηση» καθιερώθηκε βιβλιογραφικά από την Toynbee J. (1967). Για τα δημόσια έργα αυτοκρατόρων μέσα από επιγραφικές αναφορές της δυτικής Κρήτης, Martinez 2004, σελ.90-91.

Για τη ρωμαϊκή περίοδο στο νησί και τη συνακόλουθη άνθηση θα επικεντρωθούμε στην πόλη της Απτέρας και τα μνημεία της, καθώς αποτελεί τον τόπο προέλευσης των λύχνων της παρούσας εργασίας. Η Απτέρα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους ανήκει στο Κοινό των Κρητών στο οποίο εντάσσονταν και άλλες πόλεις της δυτικής Κρήτης όπως η Αξός, η Ελεύθερνα, η Κυδωνία, η Λάππα, η Πολυρρηνία και η Κίσαμος³⁵. Παύει να είναι αυτόνομη, όπως σχεδόν όλες οι κρητικές πόλεις και να κόβει νομίσματα το 67 π.Χ., οπότε και βρίσκεται υπό τον έλεγχο της Κυδωνίας, αν και κατά το Ν. Σβορώνο αυτό είχε συντελεστεί ήδη από τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια³⁶. Τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά ευρήματα της πόλης αποκαλύπτουν μία περίοδο άνθισης κατά τον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ. Αντίθετα τον 3^ο αι. μ.Χ. όπου άλλες κρητικές πόλεις, όπως η Κίσαμος ή η Κυδωνία, βρίσκονται σε ακμή η Απτέρα σταδιακά παρακμάζει, ενώ με το σεισμό του 365 μ.Χ. που πλήττεται όλο το νησί, η πόλη ισοπεδώνεται. Από τις έρευνες διαπιστώνεται ότι η μετέπειτα κατοίκηση της πόλης ήταν συρρικνωμένη μέχρι τον ακόλουθο ισχυρό σεισμό του 7^{ου} αι. μ.Χ. και τις επιδρομές των Σαρακηνών που σηματοδότησαν την οριστική εγκατάλειψή της.

Από τα πιο εντυπωσιακά μνημεία της Απτέρας αποτελεί το τείχος της, που χρονολογείται λίγο πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και καλύπτει έκταση μήκους 3.480μ. περικλείοντας τον χαμηλό λόφο στον οποίο έχει οικοδομηθεί η πόλη. Διαθέτει οχυρωματικούς πύργους, ενώ στο δυτικό τμήμα του και ανάμεσα στους δύο πύργους αποκαλύφθηκε μία από τις πύλες της πόλης, στην οποία οδηγούσε πλακόστρωτος δρόμος και η οποία στην ύστερη ελληνιστική εποχή φαίνεται ότι καταργείται. Στην ανατολική και νοτιοανατολική πλευρά του τείχους εντοπίζονται άλλες δύο πύλες, που συνδέαν την πόλη με όμορους οικισμούς, το λιμάνι της την Κίσαμο και το ευρύτερο οδικό δίκτυο αντίστοιχα. Υπάρχουν επίσης καλντερίμια που ένωναν οδικά την πόλη με την περιφέρειά της και τις γειτονικές περιοχές³⁷. Τμήμα ηρώου αποκαλύφθηκε πλησίον της κεντρικής εισόδου της πόλης, μεταξύ του αρχαίου δρόμου και της δυτικής πλευράς του τείχους³⁸. Συνίσταται από δύο επίπεδα στα οποία εντοπίζονται

³⁵ Martinez 2004, σελ.93. Ενδεικτικά για το συγκεκριμένο διοικητικό θεσμό, Sanders 1982, σελ.8-9. Δετοράκης 1986, σελ.109. Τσουγκαράκης 1987, σελ.299-300. Harrison 1993, σελ.183. Chaniotis 2004β, σελ.105-106.

³⁶ Svoronos 1890, σελ.14. Martinez 2004, σελ.93.

³⁷ Baldwin-Bowsky, Niniou-Kindeli 2006, σελ.411-431.

³⁸ Νινιού-Κινδελή 2002, σελ.257-258. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.314-316.

πέντε ενεπίγραφα βάθρα που αναφέρονται σε επιφανείς πολίτες της Απτέρας και χρονολογούνται στον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ.³⁹ Ωστόσο οι πεσσοί και ενδεχομένως τα αγάλματα που θα είχαν στηθεί σε αυτά, καταστράφηκαν από τάφους του 6^{ου}-7^{ου} αι. μ.Χ. που χτίστηκαν στον ίδιο χώρο. Νοτιότερα του ηρώου εντοπίζονται δύο ταφικά μνημεία, τα οποία συνδέονται με αυτό⁴⁰. Το ένα βάσει της αρχιτεκτονικής του και του πορτρέτου συζυγικού ζεύγους που εντοπίστηκε πλησίον του της εποχής του αυτοκράτορα Τραϊανού⁴¹, εντάσσεται σε χαρακτηριστικούς ταφικούς τύπους του τέλους του 1^{ου} αι. μ.Χ. Το δεύτερο μνημείο διαθέτει υπόγειο ταφικό προθάλαμο και θάλαμο παραπέμποντας σε προγενέστερους ελληνιστικούς τύπους⁴².

Μέσα στην τειχισμένη πόλη εντοπίζονται αρκετά αρχιτεκτονικά λείψανα από κτίρια ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Παράδειγμα οικιστικής αρχιτεκτονικής αποτελεί η μερικώς ανεσκαμμένη μεγάλη οικία με εσωτερική περίστυλη αυλή⁴³. Η αυλή περιβαλλόταν από στοά με κεραμίδια νοτιότερα της οποίας εντοπίζεται μία δεύτερη, μικρότερη αυλή που επικοινωνούσε με άλλους χώρους και εξυπηρετούσε ανάγκες της οικίας, καθώς στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν ένα ελαιοτριβείο και μία δεξαμενή. Η οικία χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. με επισκευές κατά την ύστερη ρωμαϊοκρατία, ενώ καταστράφηκε με το σεισμό του 365 μ.Χ.

Από τα πιο σημαντικά μνημεία της Απτέρας αποτελεί το θέατρο, αναπόσπαστο τμήμα της δημόσιας ζωής των αρχαίων πόλεων. Η σημερινή μορφή του θεάτρου ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο ακολουθώντας την τυπική αρχιτεκτονική της εποχής, ενώ αποτελεί μοναδικό παράδειγμα της δυτικής Κρήτης που διαθέτει προγενέστερη ελληνιστική φάση⁴⁴, όπως απέδειξαν και πρόσφατα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τα οποία δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμη.

Εντυπωσιακά, επίσης, μνημεία στο κέντρο της πόλης αποτελούν οι δύο δεξαμενές του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ., που ίσως έχουν ενσωματώσει κάποια προγενέστερη

³⁹ Martinez, Niniou-Kindeli 2002.

⁴⁰ Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.319.

⁴¹ Καραναστάση 2011, σελ.249. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.318 πιν.3γ, σελ.319 υποσημ.13.

⁴² Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.319.

⁴³ Νινιού-Κινδελή 1994/96, σελ.210-211. ιδ.1997, σελ.1017-1018. ιδ.1999, σελ.169-173. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.319-323.

⁴⁴ Sanders 1982, σελ.87, 167.

δομή⁴⁵. Η δεξαμενή σε σχήμα Γ είναι μεγαλύτερη σε μέγεθος, χτισμένη κατά την τοιχοποιία opus caementicium και ίσως στεγαζόταν με θολωτή οροφή. Η δεύτερη δεξαμενή διαθέτει τρία κλίτη που χωρίζονται από μεγάλους πεσσούς, είναι επιχρισμένη εσωτερικά με κονίαμα, ακολουθεί το ίδιο σύστημα τοιχοποιίας με την πρώτη και φέρει θολωτή οροφή. Η χρήση των συγκεκριμένων δεξαμενών σχετιζόταν με τα δύο μεγάλα βαλανεία βορειότερα αυτών⁴⁶, που χρονολογούνται κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή. Αν και δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως, διαθέτουν τους τυπικούς χώρους των λουτρών. Η καταστροφή τους συντελέστηκε με τον σεισμό του 365 μ.Χ., ενώ μεμονωμένοι χώροι χρησιμοποιήθηκαν κατά τον 6^ο-7^ο αι. μ.Χ.

Ένα ακόμη δημόσιο κτίριο της Απτέρας της ρωμαϊκής περιόδου που σώζεται τμηματικά διαθέτει τρεις κόγχες. Είχε ταυτιστεί με βουλευτήριο από Γερμανούς αρχαιολόγους, αν και δεν έχει ακόμη ανασκαφεί ώστε να προσδιοριστεί με ακρίβεια η λειτουργία του⁴⁷. Για τη θρησκευτική δραστηριότητα των Απτεραίων κατά τη ρωμαϊκή εποχή αντλούμε πληροφορίες από λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία ωστόσο δεν έχουν ερευνηθεί πλήρως. Στο ανατολικό τμήμα της περιτειχισμένης πόλης εντοπίζεται μικρός ναός εν παραστάσει του 1^{ου} αι. π.Χ. που αποδίδεται στη Δήμητρα και την Κόρη, αν και από τους Γερμανούς αρχαιολόγους αποκαλούνταν ναός των ταύρων. Επίσης ανατολικά του θεάτρου εντοπίζονται ίχνη ναού της ίδιας περιόδου που αποδίδεται στον Διόνυσο⁴⁸.

Η Απτέρα διέθετε δύο νεκροταφεία, το ένα στα νοτιοανατολικά και το άλλο στα δυτικά. Το πρώτο σχετίζεται με την αντίστοιχη είσοδο της πόλης, δεν έχει ερευνηθεί πλήρως και είναι συλημένο. Αποτελείται από συστάδες τάφων με θάλαμο λαξευμένο στο βράχο, η αρχιτεκτονική των οποίων ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια. Το κυριότερο νεκροταφείο της πόλης είναι το δυτικό, το οποίο ωστόσο έχει υποστεί φθορές λόγω του σύγχρονου οικισμού⁴⁹. Ο αρχιτεκτονικός τύπος που ακολουθείται κατά τη ρωμαϊκή εποχή είναι ο λαξευτός θαλαμωτός με κόγχες ή θήκες, ενώ σε περιπτώσεις όπου ο βράχος δε λαξευόταν ο λάκκος ενταφιασμού συμπληρωνόταν με

⁴⁵ Drexler 1951, σελ.93. Sanders 1982, σελ.167. Νινιού-Κινδελή 2002, σελ.252-256. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.323.

⁴⁶ Νινιού-Κινδελή 2002, σελ.256-257. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.323-326, 329-334.

⁴⁷ Drexler 1951, σελ.94, 96. Sanders 1982, σελ.167. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1987. ιδ.1988β, σελ.282. Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.326.

⁴⁸ Drexler 1951, σελ.97. Sanders 1982, σελ.167. Πλάτων 1958, σελ.469.

⁴⁹ Νινιού-Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.326-327.

λίθους και δέχονταν επίχρισμα εσωτερικά. Από τα μέχρι στιγμής μελετημένα και δημοσιευμένα ευρήματα του δυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής περιόδου αξίζει να αναφερθεί μία ομάδα κτερισμάτων από τάφο που χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ., που συνδέουν τη νεκρή με την Ίσιδα ως πιστή ή ως μέλος της λατρείας της⁵⁰. Επίσης στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια χρονολογείται συστάδα τάφων, κατασκευασμένων πρόχειρα, για παιδιά βρεφικής ηλικίας που ίσως πέθαναν μετά από κάποια επιδημική ασθένεια και ετάφησαν σε ξεχωριστό τμήμα του δυτικού νεκροταφείου⁵¹.

Η συνοπτική παρουσίαση των μνημείων της Απτέρας που επιχειρήθηκε παραπάνω, αντανακλά την εικόνα μίας πόλης με ακμάζουσα οικοδομική δραστηριότητα κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, η οποία εναρμονίζεται με το γενικότερο κλίμα της περιόδου. Μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο εντάσσονται και οι λύχνοι “κρητικού τύπου” που θα εξεταστούν στις παρακάτω σελίδες της παρούσας εργασίας.

---

⁵⁰ Νινιού-Κινδελή 2007/08.

⁵¹ Νινιού-Κινδελή 1990. ιδ.1991/93.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΛΥΧΝΩΝ “ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ”

Η εξέταση των μορφολογικών και τυπολογικών χαρακτηριστικών των λύχνων “κρητικού τύπου” από τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα παραδείγματα, προσβλέπει στην καλύτερη κατανόηση της παραγωγής τους. Προς αυτή την κατεύθυνση θα διαρθρωθεί η μελέτη τους σε αυτό το κεφάλαιο, ώστε να παρουσιαστούν τα τυπικά χαρακτηριστικά τους και η ποικιλία των παραλλαγών τους.

Για την κατασκευή των λύχνων “κρητικού τύπου” χρησιμοποιείται αποκλειστικά μήτρα⁵². Στη λυχνοποιία η μήτρα εισάγεται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί καινοτομία στη διαμόρφωση του σχήματος και της διακόσμησης των λύχνων, ενώ διαδίδεται κυρίως το 2^ο αι. π.Χ. παράλληλα με τη χρήση του τροχού. Οι δύο τεχνικές εφαρμόζονται ταυτόχρονα ως τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ., όπου καθιερώνεται η χρήση της μήτρας, καθώς προσφέρει περισσότερα πλεονεκτήματα. Αφενός δίνεται η δυνατότητα μαζικής παραγωγής φθηνών λύχνων, αφετέρου η κατασκευή τους είναι πιο στιβαρή σε σχέση με τους τροχήλατους ή χειροποίητους⁵³. Βάσει της συγκεκριμένης τεχνικής, για την κατασκευή των λύχνων “κρητικού τύπου” χρησιμοποιούνταν διαφορετική μήτρα για το σώμα και τη λαβή κυρίως από γύψο, αλλά και από πηλό. Χαρακτηριστικό της χρήσης της γύψινης μήτρας είναι η ύπαρξη μικρών ημισφαιρικών εξογκωμάτων στην επιφάνεια του σώματος, που οφείλονται σε κοιλότητες που δημιουργούνται από φυσαλίδες όταν στεγνώνει ο γύψος και τις οποίες γεμίζει ο πηλός του υπό κατασκευή λύχνου⁵⁴.

Το σχήμα του σώματος είναι κατά κανόνα αμφικωνικό με έντονη σε κάποιες περιπτώσεις ακμή στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του. Κατά τη μορφολογική εξέλιξη του τύπου το ύψος του λύχνου σταδιακά μειώνεται με αποτέλεσμα ο ώμος να

---

⁵² Για την περιγραφή της διαδικασίας κατασκευής μητρών και λύχνων, Karivieri 1996, σελ.21-27. Sapouna 1998, σελ.91-93. Πετρόπουλος 1999, σελ.57-60. Ενδεικτικά μήτρες ελληνιστικών λύχνων: Schäfer 1968, Q36 σελ.138 πιν.60-61, Q54 σελ.141 πιν.65, Q65 σελ.143 πιν.66, T4 σελ.147 πιν.69. Scheibler 1976, αρ.627-629 σελ.100 πιν.89. Δουλιγέρη-Ιντζεσιλόγλου 1994, BE9845, BE9848 σελ.378-379, 385 πιν.281α-β, 291α-β.

⁵³ Broneer 1930, σελ.7, κατά τον οποίο η μήτρα έχει καταγωγή από την Ανατολή. Howland 1958, σελ.129 κ.ε. Scheibler 1976, σελ.133-139. Για τους λόγους επικράτησης των κατασκευασμένων σε μήτρα λύχνων, αλλά και για τις αιτίες που οδήγησαν στον περιορισμό της χρήσης της κατά τον 1^ο-7^ο αι. μ.Χ. και την οριστική εξάλειψή της, Μότσιανος 2010, σελ.274-279.

⁵⁴ Bailey 1975, σελ.5. Karivieri 1996, σελ.22-23. Πετρόπουλος 1999, σελ.58.

αποκτά εύρος και να χάνεται το χαρακτηριστικό αμφικωνικό σχήμα⁵⁵. Παράλληλα, λιγότερο συχνά, χρησιμοποιείται το σφαιρικό σχήμα σώματος με ψηλά τοιχώματα και σχετικά στενό ώμο, ώστε να περιορίζεται η διακόσμηση. Οι συγκεκριμένοι τύποι υιοθετούνται και από τους λύχνους μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι συχνά διαθέτουν περισσότερους του ενός μυκτήρες και συνδυάζουν επιπλέον μορφολογικά στοιχεία από τα σταθερά χαρακτηριστικά του τύπου, όπως θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

Το είδος της βάσης ποικίλει ανάλογα με το μέγεθος του λύχνου. Συνηθέστερα είναι κοίλη, κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος. Λιγότερο συχνά απαντάται η επίπεδη κυκλική βάση. Παράλληλα συναντώνται η δακτυλιόσχημη και η αμυγδαλόσχημη βάση, ελαφρά υψωμένες ή μη, οι οποίες πλάθονται και προστίθενται ξεχωριστά. Η εμφάνιση των δύο τελευταίων τύπων έχει θεωρηθεί από τους μελετητές ότι παραπέμπει σε προγενέστερα μεταλλικά πρότυπα, όπως θα αναλυθεί σε παρακάτω κεφάλαιο. Σπανιότερα στους λύχνους “κρητικού τύπου” συναντάται η “ψευδής δακτυλιόσχημη” βάση.

Ο δίσκος των λύχνων είναι κοίλος, ενίοτε αρκετά βαθύς και σπανιότερα επίπεδος, ρηχός. Η διάμετρός του ποικίλει ανάλογα με το μέγεθος του σώματος, ενώ σε πολλές περιπτώσεις φέρει και διακόσμηση. Συχνά ανάγλυφοι δακτύλιοι περιβάλλουν την κεντρική οπή πλήρωσης, ενώ σταθερό στοιχείο αποτελεί ένας έντονα πλαστικός δακτύλιος στην περιφέρειά του, στη μετάβαση προς τον ώμο. Ενίοτε ο δακτύλιος φέρει εγχάρακτη ιχθυόκανθα ή εμπίεστες στιγμές. Λιγότερο συχνά παρατηρείται μία παραλλαγή στο εσωτερικό του δίσκου, καθώς έκκεντρα φέρει μία δεύτερη βοηθητική οπή, μικρότερης διαμέτρου. Η συγκεκριμένη οπή, σύμφωνα με τους μελετητές, δεν έχει τόσο χρηστική αξία σε αυτή την κατηγορία λύχνων αλλά ίσως διακοσμητική και αποτελεί δάνειο από τους λύχνους “τύπου Εφέσου”⁵⁶. Ωστόσο, σε μεμονωμένα παραδείγματα όπου ο δίσκος είναι ιδιαίτερα στενός, η δεύτερη οπή απουσιάζει και αντικαθίσταται από ομόκεντρους πλαστικούς δακτυλίους⁵⁷. Στους λύχνους μεγάλου μεγέθους, μονόμυξους ή δίμυξους, πολύ συχνά ο δίσκος κοσμεύεται ολόκληρος ή τμηματικά με ανάγλυφο φυλλωτό ρόδακα, ενώ εντοπίζεται ένα παράδειγμα από την Κνωσό όπου το εσωτερικό του δίσκου φέρει δύο

⁵⁵ Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.96.

⁵⁶ Broneer 1930, σελ.10-12, 66. Howland 1958, σελ.166-167. Bailey 1975, σελ.90.

⁵⁷ Παπαδοπούλου 1988/90: Π503 σελ.113 εικ.13, πιν.4β. Π769 σελ.114 εικ.14, πιν.4γ.

ζώνες, μία με λογχοειδή φύλλα σε εναλλαγή με κυκλίσκους και μια δεύτερη με κάθετες εγχαράξεις⁵⁸.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των λύχνων “κρητικού τύπου” αποτελεί ο μυκτήρας. Είναι επιμήκης, πλατύς, σχετικά ψηλός και διαθέτει κυκλική απόληξη με συχνά ευρεία κυκλική ή ωοειδή οπή καύσης. Η απόληξη αυτή είτε είναι επίπεδη, είτε διαθέτει ταινιωτό περιχέλωμα. Σπανιότερα ο μυκτήρας είναι βραχύς με καρδιόσχημη απόληξη μιμούμενος τα σύγχρονα ρωμαϊκά λυχνάρια με παράσταση στο δίσκο⁵⁹.

Η λαβή είναι κάθετη στο σώμα και τον ώμο του λύχνου, τοποθετημένη εκ διαμέτρου αντίθετα από το μυκτήρα. Όπως έχει προαναφερθεί, κατασκευάζεται σε διαφορετική μήτρα από το κυρίως σώμα⁶⁰, αν και κατά τον Hayes είναι χειροποίητη⁶¹ και κατόπιν προστίθεται στο σημείο ένωσης των δύο επιμέρους τμημάτων του σώματος. Διαθέτει ποικίλα σχήματα. Συνηθέστερα είναι κυλινδρικής διατομής με μία κεντρική αυλάκωση κατά μήκος, αρκετά συχνά είναι πεπλατυσμένη με βαθιά και πλατιά αυλάκωση ή ταινιωτή με μία ή περισσότερες νευρώσεις στη ράχη της. Σύμφωνα με τους μελετητές η καταγωγή του συγκεκριμένου τύπου λαβής προέρχεται από αντίστοιχα μεταλλικά πρότυπα⁶², όπως έχει παρατηρηθεί και από άλλα στοιχεία.

Τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά αποτελούν τα σταθερά γνωρίσματα των λύχνων “κρητικού τύπου”. Παράλληλα παρατηρούνται ορισμένες παραλλαγές, ώστε να παρουσιάζεται μία μεγάλη ποικιλία μορφολογικών, τεχνοτροπικών και διακοσμητικών μοτίβων και ένας ενδιαφέρων συνδυασμός αυτών.

Ιδιαίτερα δημοφιλές μορφολογικό γνώρισμα αποτελούν τα δύο πλευρικά τοποθετημένα στο σώμα ωτία. Το συγκεκριμένο στοιχείο δεν αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό του τύπου, αλλά απαντάται αρκετά συχνά σε μονόμυξους ή δίμυξους λύχνους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Διαθέτουν κυματοειδές ή ορθογώνιο περίγραμμα με λοξές εγχαράξεις στην άνω επιφάνειά τους. Συχνά τα κυματοειδή ωτία φέρουν εγχάρκτη φυτική κόσμηση ή εμπίεστους κυκλίσκους και έντονη πλαστικότητα. Κατασκευάζονται στην ίδια μήτρα με το άνω τμήμα του σώματος και

⁵⁸ Catling-Catling 1992, L210 σελ.273 πιν.233, 256.

⁵⁹ Αποστολάκου 1987, σελ.35, αρ.22 σελ.42 φωτ.35-36 σχ.6. Σακελλαράκης 1965, σελ.562 πιν.708δ. Warren, Miles 1972, P3 σελ.293 εικ.4 πιν.60b.

⁶⁰ Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.97.

⁶¹ Hayes 2000, σελ.321.

⁶² Howland 1958, σελ.167.

τοποθετούνται διαμετρικά αντίθετα στο σημείο ένωσης των δύο μερών του.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η προσθήκη πλαστικού φύλλου ακάνθου στο σημείο ένωσης της λαβής με το σώμα, ώστε να καλύπτεται η κύρια όψη της. Κατασκευάζονται σε διαφορετικές μήτρες από τα υπόλοιπα μέρη. Κατά κανόνα απαντώνται σε μονόμυξους ή δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι συχνά έχουν και μεγάλο βάρος. Κατ' αναλογία με το σχήμα του σώματος είναι σχετικά ευμεγέθεις και διαθέτουν ιδιαίτερη πλαστικότητα, ως προς την απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών τους. Συχνά στο κατώτερο τμήμα του φύλλου στο σημείο ένωσής του με τη λαβή προστίθεται ένα πεπιεσμένο, ανάγλυφο, κυκλικό κομβίο. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις απαντώνται δύο επίθετα κομβία, ένα στην έκφυση της ακάνθου και ένα στο σημείο ένωσης με το δίσκο⁶³. Παραλλαγή αυτού αποτελεί η αντικατάσταση του δεύτερου κομβίου με μεγαλύτερο, κυκλικό, κοίλο μετάλλιο το οποίο ενίοτε διαθέτει μικρό κυκλικό έξαρμα στο εσωτερικό του⁶⁴. Παράλληλα σε ανάλογη συχνότητα παρατηρείται η ύπαρξη μικρότερων κομβίων στην έκφυση της λαβής σε μονόμυξους λύχνους μεσαίου μεγέθους και σε πολύμυξους⁶⁵, χωρίς την παρουσία ανακλαστήρα στο σχήμα ακάνθου. Διαπιστώνουμε επομένως, ότι η πληθώρα των παραλλαγών του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού αποδεικνύει την τάση του τοπικού εργαστηρίου για συνδυασμό στοιχείων από λύχνους διαφορετικών τύπων. Άλλωστε τα συγκεκριμένα γνωρίσματα διαθέτουν καθαρά διακοσμητικό ρόλο και όχι λειτουργικό, όπως παρατηρείται στα ανάλογα ελληνιστικά και ρωμαϊκά μεταλλικά πρότυπά τους.

Η εμφάνιση των ελίκων που πλαισιώνουν τον διακοσμημένο βραχίονα του μυκτήρα αποτελούν παραπληρωματικό, μη σταθερό χαρακτηριστικό στοιχείο των λύχνων “κρητικού τύπου”. Η παρουσία τους παρατηρείται σχεδόν αποκλειστικά σε μονόμυξους ή δίμυξους μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι διαθέτουν πλευρικά ωτία και ενίοτε πλαστικό φύλλο ακάνθου στη λαβή. Οι έλικες διαθέτουν ιδιαίτερη

---

⁶³ Από το Πραιτώριο της Γόρτυνας, Martin 1997, αρ.2 σελ.266 εικ.33d. Από την Ελεύθερα, Σπανού 2001, Λυ47 σελ.53-54 πιν.19. Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.146 σελ.205.

⁶⁴ Σπανού 2001, Λυ31 σελ.53 πιν.17. Σταμπολίδης 2004, αρ.145 σελ.205. Για μετάλλιο με κυκλικό έξαρμα στο εσωτερικό του: Από τη Γόρτυνα, Mercando 1974, σελ.235 πιν.XXXV.1. Από την Ίτανο, Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38.

⁶⁵ Σπανού 2001, Λυ34 σελ.51 πιν.13. Σταμπολίδης 2004, αρ.144 σελ.204. Ο συγκεκριμένος τύπος πολύμυξου λύχνου “κρητικού τύπου” (πολύφωτο) είναι προφανώς σπάνιος, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί δημοσιευμένα παράλληλα.

πλαστικότητα τονίζοντας το κόσμημα στο βραχίονα του μυκτήρα, ενώ συχνά στους δίμυξους λύχνους στο σημείο επαφής τους στο κέντρο του σώματος φέρουν ανάγλυφο κομβίο. Το παρόν μορφολογικό στοιχείο αποτελεί επίσης δάνειο από τους μεταλλικούς λύχνους της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, αν και η χρήση τους διευρύνεται κατά τον 1^ο αι. μ.Χ., όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω.

Η διακόσμηση των λύχνων “κρητικού τύπου” διακρίνεται από μεγάλη ποικιλία και παραλλαγές ορισμένων σταθερών χαρακτηριστικών. Η απόδοσή τους στον πηλό γινόταν με τη χρήση μήτρας κατά την κατασκευή του ανώτερου τμήματος του σώματος. Η καταγωγή των μοτίβων, όπως έχει παρατηρηθεί μέχρι στιγμής από τους μελετητές, ανάγεται σε πήλινους ελληνιστικούς λύχνους των εργαστηρίων της Κνίδου και της Εφέσου⁶⁶ και σε μεταλλικά παραδείγματα.

Η διακόσμηση αποτελείται από τη σχηματοποιημένη απόδοση φυσιοκρατικών θεμάτων, από γραμμικά και κυκλικά στοιχεία ή από το συνδυασμό αυτών. Ο πιο αντιπροσωπευτικός τύπος διακόσμησης είναι το ανάγλυφο, σχηματοποιημένο φύλλο κισσού ή καρδιάσχημο με έντυπους κυκλίσκους στους λοβούς του, το οποίο εναλλάσσεται με έξεργα κομβία. Η τοποθέτησή τους στον ώμο του λύχνου οριοθετείται από ζεύγη δύο ή τριών κάθετων, εγχάρακτων γραμμών που σχηματίζουν στενές μετόπες και διατάσσονται συμμετρικά σε αυτόν (Εικ.29, Εικ.44, Εικ.49).

Πέρα από τη συγκεκριμένη τυπική διακόσμηση υπάρχει ποικιλία μοτίβων, με μικρότερη ωστόσο συχνότητα, τα οποία συνδυάζονται με τα κοσμήματα του μυκτήρα. Αρκετά συχνά συναντάται περιμετρικά του δίσκου και σε επαφή με αυτόν ζώνη από γλωσσωτό κόσμημα με διπλό (Εικ.48, Εικ.55), ή τριπλό περίγραμμα (Εικ.37α, β), το οποίο ενίοτε εναλλάσσεται από κάθετες εγχαράξεις (Εικ.58, Εικ.59). Το συγκεκριμένο μοτίβο μπορεί να είναι πιο κοντό (ονολο) και να μην καλύπτει όλο τον ώμο του λύχνου, ώστε να συνδυάζεται με εμπίστες κυκλικές στιγμές εσωτερικά (Εικ.78) ή εξωτερικά αυτού (Εικ.48, Εικ.55) ή να παρατηρούνται και οι δύο εκδοχές (Εικ.65). Παραλλαγή αυτού αποτελεί η αντικατάσταση των στιγμών εξωτερικά του γλωσσωτού με σπείρες (Εικ.60).

Συχνό διακοσμητικό στοιχείο αποτελεί το εγχάρακτο χιαστί κόσμημα με

---

⁶⁶ Πρώτος ο Wardle 1972, σελ.274 και κατόπιν η Αποστολάκου 1987, σελ.35-37, συγκεντρώνουν και αναγνωρίζουν την προέλευση των μορφολογικών και διακοσμητικών στοιχείων των λύχνων του τοπικού εργαστηρίου.

κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραιών του, πλαισιωμένο από ζεύγη κάθετων ταινιών ώστε να δημιουργούνται τέσσερις μετόπες, δύο συμμετρικά τοποθετημένες σε κάθε πλευρά του ώμου (Εικ.47, Εικ.57, Εικ.61, Εικ.66). Μικρή παραλλαγή αποτελεί αφενός η ύπαρξη σπείρας στο κατώτερο σχηματιζόμενο τρίγωνο και αφετέρου ο συνδυασμός κυκλίσκου και σπείρας στο εσωτερικό των τεσσάρων τριγώνων. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις αντικαθίσταται το χιαστί κόσμημα από τις μετόπες περιμετρικά της λαβής με καρδιόσχημο, όπως παρατηρείται σε λύχνους από την Κνωσό και τη Μίλητο⁶⁷ (Εικ.22). Επιπρόσθετο μοτίβο στην κατηγορία των γραμμικών κοσμημάτων είναι οι εγχάρακτες γραμμές σε ακτινωτή διάταξη στον ώμο, οι οποίες συνδυάζονται κατά κανόνα με καρδιόσχημο στο μυκτήρα και κομβία περιμετρικά αυτού (Εικ.76).

Άλλη ομάδα μοτίβων είναι οι κύκλοι, οι οποίοι εμφανίζονται είτε μεμονωμένα είτε ως δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία. Κατά την πρώτη εκδοχή ο ώμος του λύχνου φέρει μία (Εικ.51) ή δύο ζώνες από έντυπους κύκλους. Σπανιότερα συναντάται μία κύρια ζώνη από δεξιόστροφες ή αριστερόστροφες σπείρες που πλαισιώνονται στα ενδιάμεσα κενά από δύο σειρές από μικρότερους κύκλους (Εικ.54, Εικ.73). Κατά τη δεύτερη εκδοχή του μοτίβου οι κύκλοι αποτελούν παραπληρωματικό στοιχείο διακόσμησης και συνδυάζονται με τεθλασμένες ταινίες (Εικ.82) ή τρίγωνα. Η συγκεκριμένη κατηγορία διακόσμησης αποτελεί ιδιαιτερότητα του τύπου, καθώς ο βραχίονας φέρει κατά μήκος ταινία που απολήγει σε σπείρα και έχει διαγραμμισμένη τη μία πλευρά της.

Η γέφυρα του μυκτήρα κοσμείται με ανάγλυφο καρδιόσχημο, το οποίο αποτελεί το αναγνωριστικό στοιχείο του τύπου, με έναν εμπίεστο κύκλο στους λοβούς του ή σπανιότερα δύο (Εικ.27, Εικ.28, Εικ.44), αν πρόκειται για λύχνο μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους. Σε αρκετές περιπτώσεις ο βραχίονας φέρει καρδιόσχημο σε συνδυασμό με διαγώνιες ταινίες (Εικ.30, Εικ.39) ή πλαισιώνεται από εμπίεστους κυκλίσκους στο ανώτερο τμήμα του, σε επαφή με τους λοβούς του (Εικ.27, Εικ.28, Εικ.38) ή στο κατώτερο τμήμα του (Εικ.49, Εικ.71). Κατά κανόνα το καρδιόσχημο ορίζεται από ζεύγη κάθετων εγχαράξεων και ανάγλυφα κομβία. Το

---

⁶⁷ Menzel 1969, αρ.53 σελ.19 εικ.12.1. Η ενδεχόμενη εισαγωγή του συγκεκριμένου λύχνου από την Κρήτη επισημάνθηκε πρώτα από το Wardle 1972, σελ.274. Αντίστοιχο μοτίβο από την Κνωσό: Catling-Catling 1992, L171 σελ.271 πιν.233, 254.

δεύτερο συχνότερο κόσμημα του βραχίονα αποτελεί η εγχάρακτη ιχθυάκανθα (Εικ.31, Εικ.36, Εικ.46, Εικ.52, Εικ.53, Εικ.57, Εικ.66 Εικ.69), η οποία συχνά συνδυάζεται με ζεύγος εμπιέστων κύκλων στο ανώτερο ή κατώτερο τμήμα της (Εικ.47, Εικ.54, Εικ.61). Η απόδοση της ιχθυάκανθας συχνά τροποποιείται και καλύπτει ολόκληρο το βραχίονα του μυκτήρα, ενώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις απολήγει σε σπείρα που εφάπτεται στο δακτύλιο του δίσκου (Εικ.58).

Έχει επισημανθεί ότι η πλειονότητα των λύχνων “κρητικού τύπου” δεν φέρει τα ονόματα, τα μονογράμματα ή σύμβολα του κεραμέα ή του εργαστηρίου κατασκευής, όπως παρατηρείται σε άλλες κατηγορίες ρωμαϊκών λύχνων. Ωστόσο σε μεμονωμένα παραδείγματα έχει εντοπιστεί η υπογραφή του εργαστηρίου του ΓΑΜΟΥ που δραστηριοποιείται κυρίως τον 2^ο αι. μ.Χ.⁶⁸ Πρόκειται κατά κανόνα για μονόμυξους λύχνους μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους που εντοπίζονται στην Κνωσό, στη Γόρτυνα, στην Ελεύθερνα και στην Caesarea Maritima στο Ισραήλ⁶⁹. Το κέντρο παραγωγής του εργαστηρίου τοποθετείται στην Κρήτη και ενδεχομένως εγκαθιδρύθηκε από κεραμείς που μετοίκησαν από την Καμπανία μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του νησιού⁷⁰. Το όνομά του πιθανόν αποτελεί τη γραφή σε ελληνικό αλφάβητο του ιταλικού τύπου Gamus, όπως αποδεικνύεται από αντίστοιχες επιγραφές σε λύχνους στην Ιταλία πριν το 2^ο αι. μ.Χ. Ωστόσο κατά τον Bailey το εργαστήριο του ΓΑΜΟΥ τοποθετείται στην Κυρηναϊκή, καθώς η υπογραφή του αναγνωρίζεται σε οχτώ λύχνους με εικονιστική παράσταση στο δίσκο⁷¹.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των διακοσμητικών στοιχείων των λύχνων “κρητικού τύπου” αξίζει να σημειωθεί ότι συγκεκριμένα μοτίβα έχουν αναγνωριστεί σε μία ακόμη κατηγορία πήλινων σκευών, η οποία σχετίζεται εν μέρει με αυτούς. Ουσιαστικά πρόκειται για τις ελαιοδόκες ή “λαδωτήρια”⁷², οι οποίες διαθέτουν

⁶⁸ Ενδεικτική βιβλιογραφία για το εργαστήριο του ΓΑΜΟΥ: Guarducci 1939, XXIV, αρ.19-20 σελ.276. XXX, αρ.6 σελ.315. Menzel 1969, αρ.316 σελ.57 εικ.47.4. Hayes 1971, σελ.273 αρ.53. Mercado 1974, σελ.236-237 εικ.1. Bailey 1980, σελ.21. Δαβάρας 1980, αρ.47 σελ.38 πιν.11β-γ. Catling-Catling 1992, σελ.313-316. Σαπουνά 1995, σελ.628-231. Martin 1997, σελ.278. Sapouna 1998, σελ.95-108. Baldini, Parello 2001, σελ.123-124.

⁶⁹ Catling-Catling 1992, L208 σελ.273 πιν.232, 255. Lyon-Caen, Hoff 1986, αρ.121 σελ.54. Σπανού 2001, Λυ49 σελ.58 πιν.27. Σταμπολίδης 2004, αρ.143 σελ.204. Sussman 1995. ιδ.1996, σελ.350-351.

⁷⁰ Chaniotis 2005, σελ.105-107 πιν.5.2. ιδ.2008, σελ.91.

⁷¹ Bailey 1985, σελ.123-124, 126, 132, 183.

⁷² Αποστολάκου 1987, σελ.43-44 φωτ.39-40. Catling-Catling 1992, L205-206 σελ.273 πιν.233, 255. Μαραγκού 1992, αρ.375 σελ.301-302. Το συγκεκριμένο σκεύος αποδίδεται από τους Άγγλους; μελετητές ως oil filler. Όπως επισημαίνει η Αποστολάκου 1987, σελ.44 υποσημ.15, η ονομασία

σφαιρικό, πεπλατυσμένο σώμα, κάθετη λαβή και κωνική, αιχμηρή προχολή από την οποία έρεε το λάδι στο λύχνο και κατά κανόνα είναι ακόσμητες. Τα σκεύη που ακολουθούν το συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης διαθέτουν κυρίως λογχοειδή φύλλα εναλλασσόμενα με κάθετες εγχαράξεις, ιχθυάκανθα στον δακτύλιο του δίσκου και δύο καρδιόσχημα στην έκφυση της λαβής ή της προχολής, ενώ ενίοτε φέρουν κυκλίσκους στο σώμα.

“λαδωτήρι” είναι δάνειο από ένα σύγχρονο καθημερινό σκεύος, το οποίο διαθέτει παρεμφερή μορφολογικά χαρακτηριστικά και εξυπηρετεί ανάλογες ανάγκες, ώστε η χρήση του όρου να αποδίδει πιο περιγραφικά το συγκεκριμένο αγγείο.

ΕΠΙΡΡΟΕΣ

Κατά την παρουσίαση της διακόσμησης των λύχνων “κρητικού τύπου” συχνά επισημάνθηκαν στοιχεία που ανάγονται σε προγενέστερους και σύγχρονους τύπους λύχνων. Έτσι στο παρόν κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναζητήσουμε σε βάθος τις άμεσες ελληνιστικές και ρωμαϊκές επιρροές τους, τη σύνδεσή τους με τη σύγχρονη κεραμική και την καταγωγή των επιμέρους διακοσμητικών στοιχείων.

Άμεση πηγή έμπνευσης, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη⁷³, αποτελούν τα μικρασιατικά εργαστήρια της Εφέσου και της Κνίδου, τα οποία υιοθετούν μεμονωμένα στοιχεία από τους σύγχρονους τους μεταλλικούς λύχνους. Η συγκεκριμένη τοποθέτηση στηρίζει την αμοιβαία σύνδεσή τους σε αρχαιολογικά δεδομένα που την επιβεβαιώνουν. Σε αποθέτη στην Κνωσό για παράδειγμα, ανακαλύφθηκαν λύχνος “κρητικού τύπου” και ένας δεύτερος τοπικής παραγωγής μιμούμενος τον “τύπο Εφέσου”, οι οποίοι διέθεταν κοινά μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία⁷⁴. Ένας ακόμη λύχνος, αυτή τη φορά από την Ελεύθερνα, θεωρείται ότι αποτελεί ένα μεταβατικό προϊόν του τοπικού εργαστηρίου, καθώς είναι κατασκευασμένος από τεφρόχρωμο πηλό με μελανή βαφή όπως οι λύχνοι του “τύπου Εφέσου” και συνδυάζει τη χαρακτηριστική διακόσμηση των λύχνων “κρητικού τύπου”⁷⁵.

Επιρροές από το εργαστήριο της Εφέσου.

Ο επονομαζόμενος “τύπος Εφέσου”⁷⁶, η κύρια παραγωγή του οποίου χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ., φαίνεται να άσκησε έντονη επίδραση στους ντόπιους τεχνίτες. Όπως έχει προαναφερθεί, οι λύχνοι “κρητικού τύπου” υιοθετούν από το συγκεκριμένο

⁷³ Εισηγητής της άποψης αυτής Wardle 1972, σελ.274.

⁷⁴ Hayes 1971, σελ.269.

⁷⁵ Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.100. Πρόκειται για το θραύσμα Π5224 σελ.116 εικ.15.

⁷⁶ Η ονομασία του τύπου είναι συμβατική, καθώς αν και η πλειονότητα των λύχνων βρέθηκαν στη συγκεκριμένη θέση, υπάρχει αμφιβολία για την εκεί δημιουργία τους. Μεγάλος αριθμός από μήτρες βρέθηκαν σε διάφορες άλλες θέσεις, δυσχεραίνοντας το σαφή προσδιορισμό του τόπου παραγωγής. Βασικές δημοσιεύσεις για το συγκεκριμένο τύπο: Walters 1914, σελ.46-50. Broneer 1930, Τύπος XIX σελ.66. Goldman 1950, Τύπος VI ομάδα c σελ.90. Howland 1958, Τύπος 49 σελ.166-170. Bruneau 1965, σελ.51-78, όπου αναγνωρίζει έντεκα υποκατηγορίες. Schäfer 1968, σελ.145-150. Bailey 1975, σελ.88-112. Scheibler 1976, σελ.97-98. Broneer 1977, Τύπος XIV σελ.25-26.

εργαστήριο το αμφικωνικό σχήμα στο σώμα με τον επιμήκη μυκτήρα και τη στρογγυλεμένη απόληξη, αν και οι λύχνοι αυτής της κατηγορίας συχνά διαθέτουν τριγωνική ή ημικυκλική απόληξη. Κατά τους μελετητές η μορφή του μυκτήρα αποτελεί δάνειο από τους ελληνιστικούς μεταλλικούς λύχνους, οι οποίοι αποτελούν απώτερο πρόγονο των λύχνων “τύπου Εφέσου”⁷⁷. Ενδεικτικά η προκειμένη παρατήρηση συναντά αντιστοιχία σε λύχνο από την Αγορά των Αθηνών, όπου διαφαίνεται η στενή καλλιτεχνική επικοινωνία των δύο εργαστηρίων⁷⁸. Κατά τον Howland το συγκεκριμένο παράδειγμα αποτελεί ύστερη μορφολογική εξέλιξη του τύπου, καθώς η επίπεδη, στρογγυλή απόληξη του μυκτήρα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.⁷⁹, στοιχείο που αποτελεί ένα *terminus* για τη χρονολόγηση των λύχνων “κρητικού τύπου”.

Επιπρόσθετο κοινό στοιχείο των λύχνων των δύο τύπων αποτελεί η ύπαρξη των περιφερειακών οπών πλήρωσης περιμετρικά από την κεντρική, οι οποίες ωστόσο δεν αποτελούν σταθερό χαρακτηριστικό των “εφεσιακών” παραδειγμάτων⁸⁰. Συνηθέστερα έχουν μικρότερη διάμετρο από την κεντρική, είναι τρεις στον αριθμό -αν και στη Δήλο εντοπίζονται λύχνοι με τέσσερις οπές⁸¹- και συνδυάζονται πάντα με έξεργο, πλαστικό δακτύλιο περιμετρικά του δίσκου. Σύμφωνα με τους μελετητές οι οπές έχουν λειτουργικό ρόλο καθώς χρησιμοποιούνταν είτε για τη διευθέτηση της θρυαλλίδας, είτε διευκόλυναν την επαναφορά του λαδιού του δίσκου στο εσωτερικό του λύχνου, είτε λειτουργούσαν ως αγωγοί για να πετύχουν πιο δυνατή φλόγα. Κατά τη γνώμη της γράφουσας λειτουργούσαν βοηθητικά ως προς την πλήρωση του λύχνου με λάδι. Στις περιπτώσεις όπου υπήρχε μόνο μία οπή εφόσον και ο μυκτήρας ήταν κλεισμένος με το φιτίλι, εξαναγκαζόταν ο αέρας που υπήρχε μέσα να βγαίνει από την ίδια που έμπαινε το λάδι, δυσχεραίνοντας την πλήρωση. Μία μικρότερη,

⁷⁷ Bailey 1996, Q3543-Q3556 σελ.8-10 πιν.3-6, Q3616-Q3649 σελ.25-34 πιν.26-37. Atasoy 2005, αρ.1-5 σελ.1-3.

⁷⁸ Howland 1958, αρ.659 σελ.169 πιν.49. Ενδεικτικά λύχνοι “τύπου Εφέσου” με το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό: Broneer 1930, αρ.335 εικ.88 σελ.162. Bruneau 1965, αρ.2835, 2879, 2894, 2901, 2913, 2915 πιν.16, αρ.2952, 2957 πιν.17, αρ.3029 πιν.18. Bailey 1975, Q183-Q201 σελ.106-110, πιν.34-39. Scheibler 1976, αρ.615 σελ.99 πιν.88.

⁷⁹ Την ύστερη χρονολόγηση του συγκεκριμένου στοιχείου επισημαίνει και ο Broneer σε λύχνους της Κορίνθου, αν και η Scheibler εκφράζει αμφιβολίες. Broneer 1930, σελ.98, Scheibler 1976, σελ.97-98.

⁸⁰ Διεξοδική αναφορά σε Broneer 1930, σελ.10-17, 66-67. Howland 1958, σελ.166-167. Schäfer 1968, σελ.146.

⁸¹ Bruneau 1965, αρ.3093, αν και ο αρ.2960 φέρει πέντε οπές.

δεύτερη οπή θα διευκόλυνε την ομαλή ροή του λαδιού στο εσωτερικό κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, ενώ το μικρό της μέγεθος θα απέτρεπε το να υπάρχει άλλη μία μεγάλη οπή από την οποία κινδυνεύει να χυθεί το λάδι του λύχνου. Ωστόσο η απώτερη καταγωγή του συγκεκριμένου στοιχείου ανάγεται σε μεταλλικά πρότυπα. Η διάδοση των περιφερειακών οπών ήταν τόσο μεγάλη στους ελληνιστικούς λύχνους, ώστε να εντοπίζονται ακόμη και σε αρκετά μεταγενέστερα παραδείγματα των αυτοκρατορικών χρόνων⁸².

Εκτός από τα παραπάνω μορφολογικά χαρακτηριστικά των δύο εργαστηρίων ο “τύπος Εφέσου” κληροδοτεί επίσης κάποια διακοσμητικά μοτίβα στους λύχνους “κρητικού τύπου”. Η ανάγλυφη διακόσμηση των λύχνων του εργαστηρίου της Εφέσου διαθέτει πλούσια ποικιλία σε επαναλαμβανόμενα φυτικά και γραμμικά θέματα που κοσμούν τον ώμο και τον βραχίονα του μυκτήρα. Τα ακτινωτά τοποθετημένα γλωσσωτά φύλλα και οι κάθετες εγχαράξεις έλκουν την καταγωγή τους από το συγκεκριμένο εργαστήριο⁸³. Η απόδοσή τους είναι αρκετά πλαστική αν και συχνά πιο απλοποιημένη από τα αντίστοιχα που συναντά κανείς στους ελληνιστικούς σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση⁸⁴. Το γλωσσωτό κόσμημα αποτελεί ιδιαίτερα δημοφιλές φυτικό θέμα και γι’ αυτό εμφανίζεται σε ρωμαϊκούς λύχνους με παράσταση στο δίσκο κυρίως κατά τον 1^ο αι. μ.Χ.⁸⁵ Επιπρόσθετα στοιχεία διακόσμησης που ανάγονται στο εργαστήριο της Εφέσου είναι οι εμπίεστοι κυκλίσκοι και οι σπείρες σε ποικιλία συνδυασμών μεταξύ αυτών και άλλων γραμμικών ή φυτικών κοσμημάτων⁸⁶. Οι κύκλοι αποτελούν κύρια ή παραπληρωματική διακόσμηση πληρώνοντας τα κενά στον ώμο του λύχνου. Οι σπείρες αποδίδονται είτε ως μεμονωμένο κόσμημα είτε ως συνεχής ταινία. Επίσης, το μοτίβο των τεθλασμένων ταινιών με εμπίεστο κυκλίσκο στο εσωτερικό των κεραιών τους και πλησίον του μυκτήρα, που παρατηρείται στα παραδείγματα του “κρητικού

⁸² Schäfer 1968, σελ.146.

⁸³ Ενδεικτικά παραδείγματα του τύπου σε: Howland 1958, αρ.654 πιν.49. Bruneau 1965, αρ.2275, 2332, 2336 πιν.12, 2409, 2410 πιν.13, αρ.2761, 2766 πιν.15. Bailey 1975, Q163, Q173 σελ.100, 103 πιν.32-33.

⁸⁴ Broneer 1930, σελ.67-68. Schäfer 1968, σελ.131.

⁸⁵ Bailey 1980, σελ.85-88 εικ.100 Q788, Q1000, Q1022. Παρατηρείται με μεγαλύτερη συχνότητα στους τύπους λύχνων Α έως D.

⁸⁶ Ενδεικτικά παραδείγματα: Walters 1914, αρ.342, 346 σελ.49 εικ.54, 57. Howland 1958, αρ.658, 662 πιν.49. Bailey 1975, Q170, Q175, Q176 σελ.102-103 πιν.32-33, Q190, Q192 σελ.108 πιν.36-37. Meriç 2002, L20 L23, L30. Mitsopoulos-Leon 2007, L114, L116, L121a, L149, L150.

τύπου”, ανάγεται στη συγκεκριμένη κατηγορία⁸⁷.

Επιρροές από το εργαστήριο της Κνίδου.

Συνεχίζοντας με τη διερεύνηση της καταγωγής επιμέρους διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων πιστοποιείται ότι οι λύχνοι “κρητικού τύπου” δανείζονται από τον “τύπο Κνίδου” ένα χαρακτηριστικό του σώματος, το οποίο δεν έχει ακόμη εντοπιστεί βάσει των έως τώρα δημοσιευμένων παραδειγμάτων. Το εργαστήριο της Κνίδου δραστηριοποιείται στην παραγωγή λύχνων τόσο σε τροχό όσο και σε μήτρα κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ. Κύρια γνωρίσματα του τύπου είναι η διακόσμηση -ανάγλυφα κυκλικά κομβία σε εναλλαγή με καρδιόσχημα ή ανάγλυφα προσωπεία- το σφαιρικό σώμα και η μίμηση μεταλλικών στοιχείων, ως προς τον στιλπνό μαύρο πηλό και το γάνωμα, αλλά και τη λαβή. Οι λύχνοι “κρητικού τύπου” δανείζονται από το συγκεκριμένο εργαστήριο τον μυκτήρα τριγωνικής διατομής που διαθέτει απόληξη ανάλογου σχήματος. Το χαρακτηριστικό αυτό απαντάται στην κατηγορία των λύχνων του κνιδιακού εργαστηρίου που είναι κατασκευασμένοι σε μήτρα και στις αττικές μιμήσεις τους που διαθέτουν διακόσμηση από καρδιόσχημα μοτίβα⁸⁸ (Εικ.17α). Επομένως, φαίνεται να αποδεικνύεται ότι το συγκεκριμένο μικρασιατικό εργαστήριο επηρεάζει καλλιτεχνικά την κρητική τοπική παραγωγή με προϊόντα κατασκευασμένα όχι μόνο σε τροχό, όπως αναφέρεται στην μέχρι τώρα βιβλιογραφία, αλλά και σε μήτρα.

Κατά την περαιτέρω έρευνα των επιδράσεων των λύχνων του κνιδιακού εργαστηρίου στο κρητικό είναι απαραίτητη και η εξέταση του χαρακτηριστικού φύλλου κισσού ή καρδιόσχημου κοσμήματος. Η σύνδεση του συγκεκριμένου μοτίβου με τους λύχνους “κρητικού τύπου” στο σύνολο της βιβλιογραφίας ανάγεται στο “εργαστήριο της Κνίδου”⁸⁹, στους λύχνους του οποίου διατάσσονται στον ώμο καρδιόσχημα και ανάγλυφα κομβία σε εναλλαγή (Εικ.3). Η επιρροή του τύπου ως προς τη θεματολογία της διακόσμησης στους λύχνους “κρητικού τύπου” είναι αδιαμφισβήτητη, η οποία συνδυάζεται και με στοιχεία της τοπικής παραγωγής.

⁸⁷ Walters 1914, αρ.344 σελ.49 εικ.55. Bailey 1975, Q186 σελ.107 πιν.36-37.

⁸⁸ Howland 1958, Τύπος 50A-B, σελ.170-172 αρ.668-676 πιν.50.

⁸⁹ Walters 1914, σελ.50-54. Broneer 1930, Τύπος XIII σελ.53-54. Goldman 1950, Τύπος V σελ.89. Howland 1958, Τύπος 40A-B σελ.126-127. Τύπος 50A-B σελ.170-172. Bruneau 1965, σελ.33-37. Menzel 1969, σελ.17. Bailey 1975, σελ.124-159. Scheibler 1976, σελ.94-95 αρ.586.

Ωστόσο για να γίνει περισσότερο κατανοητή η προέλευση του καρδιόσχημου κοσμήματος που είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του “τύπου Κνίδου”, θα πρέπει να αναζητηθεί συνοπτικά η απεικόνισή του στην κεραμική, καθώς και σε άλλους τύπους ελληνιστικών ή και ρωμαϊκών λύχνων.

Το φύλλο κισσού εν είδει καρδιόσχημου απαντάται ήδη από την κρητομυκηναϊκή αγγειογραφία⁹⁰. Στην κεραμική των ιστορικών χρόνων αποτελεί ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο διακοσμητικό θέμα και χρησιμοποιείται από την κλασική εποχή έως το 75 π.Χ.⁹¹ Η παρουσία του έχει συνδεθεί με την κεραμική δυτικής κλιτύς, κατηγορία στην οποία γιρλάντες από σχηματοποιημένα κισσόφυλλα διακοσμούν ποικίλα μελαμβαφή αγγεία⁹². Επίσης το συναντάμε σε λαγύνους, όπως παρατηρείται ενδεικτικά σε ένα παράδειγμα από την Πέργαμο⁹³.

Στους πήλινους λύχνους το καρδιόσχημο κόσμημα εκτός από το “εργαστήριο της Κνίδου” συναντάται στο ύστερο ελληνιστικό “εργαστήριο της Εφέσου”. Αρκετοί λύχνοι με το συγκεκριμένο θέμα στο μυκτήρα και στον ώμο προέρχονται από τη Δήλο (Εικ.4, Εικ.5) και την Πέργαμο⁹⁴. Η απόδοσή του είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και φυσιοκρατική. Ουσιαστικά πρόκειται είτε για μία ελικοειδή ταινία που συστρέφεται σχηματίζοντας το καρδιόσχημο και καταλήγει σε λεπτές κυματοειδείς ταινίες στο κατώτερο τμήμα του, είτε για δύο επιμέρους ταινίες που πλαισιώνουν ένα κάθετο στέλεχος, είτε για μία ζώνη ομόκεντρων καρδιόσχημων στον ώμο. Η επιρροή που ασκείται ως προς το συγκεκριμένο μοτίβο από το “εργαστήριο της Εφέσου” στους λύχνους “κρητικού τύπου” είναι αναμφίβολη, αλλά είναι κυρίως έμμεση σε σύγκριση με τους λύχνους “τύπου Κνίδου” όπου αντιγράφεται καθαρά η απόδοσή του.

⁹⁰ Αποστολάκου 1987, σελ.36.

⁹¹ Rotroff 1997, σελ.48.

⁹² ό.π. Ενδεικτικά: αρ.105 εικ.10 πιν.11, αρ.490 εικ.36 πιν.48, αρ.1276 εικ.79 πιν.95, αρ.1284 εικ.80 πιν.97.

⁹³ Schäfer 1968, σελ.105 εικ.6.

⁹⁴ Bruneau 1965, αρ.2275, 2370, 2381 πιν.12, αρ.2425, 2443, 2467, 2469 πιν.13, αρ.2584, 2621, 2624, 2644, 2654 πιν.14, αρ.2469 2766 πιν.15, αρ.2894 πιν.16, αρ.3000 πιν.17, αρ.3029 πιν.18. Schäfer 1968, T3 πιν.68-69, T9, T11, T14 πιν.70-71.

Επιρροές από το εργαστήριο της Περγάμου.

Το καρδιόσχημο διακοσμητικό μοτίβο μπορεί να συνδεθεί και με το κέντρο παραγωγής κεραμικής της Περγάμου και ιδιαίτερα με την κατηγορία λύχνων “Herzblattlampen”⁹⁵. Η συγκεκριμένη παραγωγή ελληνιστικών λύχνων της Περγάμου είναι καθαρά τοπική και κατά τον Schäfer μπορεί γενικά να χρονολογηθεί στα τέλη του 3^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ. Διαθέτει διακοσμητικά και μορφολογικά θέματα που απαντώνται σε άλλους τύπους λύχνων και ανάγονται αφενός σε σύγχρονους σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση και αφετέρου σε μεταλλικά πρότυπα. Άλλωστε η σύνδεση σκύφων και λύχνων είναι αρκετά στενή, καθώς φέρουν κοινά διακοσμητικά θέματα και συχνά οι υπογραφές των ίδιων κεραμέων σώζονται και στις δύο κατηγορίες πήλινων σκευών⁹⁶. Ο Schäfer παρατηρεί ότι τα καρδιόσχημα κοσμήματα δεν είναι συνηθισμένα στα εργαστήρια της Αττικής και της Κορίνθου κατά την ελληνιστική εποχή και υποθέτει ότι ίσως σχετίζονται με το επονομαζόμενο “περγαμινό” ή “δυτικό μικρασιατικό εργαστήριο”⁹⁷. Η απήχηση του περγαμινού εργαστηρίου στη Μεσόγειο διαπιστώνεται, επίσης, με την παραγωγή ανάλογων ιταλικών λύχνων που χρονολογούνται την ίδια περίοδο, οι οποίοι συχνά διαθέτουν και φυλλόσχημες λαβές. Η συγκεκριμένη κατηγορία χαρακτηρίζεται από τους μελετητές ως ο τελευταίος ελληνιστικός τύπος λύχνων που παράγεται με μήτρα στην Ιταλία⁹⁸.

Από την κατηγορία των Herzblattlampen της Περγάμου στο Q46 (Εικ.6) παρατηρείται προσπάθεια ρεαλιστικής απόδοσης του κισσόφυλλου με μικρή κοίλανση στους λοβούς του, έτσι ώστε να δίνεται η αίσθηση της πλαστικότητας της φυσικής κοιλότητας του φύλλου⁹⁹. Ο αναφερόμενος λύχνος ακολουθεί μία παραλλαγή του συγκεκριμένου τύπου που χρονολογείται το 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Schäfer η παραγωγή της είναι ύστερη χρονολογικά και σύγχρονη με τους λύχνους “τύπου Εφέσου” που πιθανότατα να διατηρείται έως την αυτοκρατορική εποχή¹⁰⁰. Παράλληλο αυτού είναι ένα ακόμη παράδειγμα της κατηγορίας των

⁹⁵ Schäfer 1968, σελ.130-144. Broneer 1930, Τύπος XVIII σελ.61-66. Η παρούσα θέση παρουσιάζεται και από τη Skinkel-Taupin 1971-1972.

⁹⁶ Howland 1958, σελ.3-4. Perlzweig 1961, σελ.61-62. Menzel 1969, σελ.4-6 υποσημ.49.

⁹⁷ Schäfer 1968, σελ.130 υποσημ.18.

⁹⁸ Bailey 1972, Q729-Q731 σελ.345-346 πιν.135. Hellmann 1987, σελ.15-16 αρ.45 πιν.V.

⁹⁹ Schäfer 1968, σελ.139 πιν.62-63.

¹⁰⁰ ό.π., Variante b υποκατηγορία β, σελ.135-136, 138. Meriç 2002, σελ.120.

Herzblattlampen από έναν αγωγό ύδρευσης στη δημόσια αγορά της Εφέσου το L35¹⁰¹(Εικ.7). Η διακόσμηση συνίσταται από μία ζώνη με κισσόφυλλα, αρκετά πλαστικά αλλά σχηματοποιημένα με μικρές κυκλικές εμβαθύνσεις στους λοβούς τους. Η ιδέα της ρεαλιστικής απόδοσης που παρατηρείται στο προηγούμενο παράδειγμα της Περγάμου εγκαταλείπεται και η διακόσμηση στο L35 αποδίδεται πιο σχηματοποιημένα. Αρκετά μεγάλη είναι η ομοιότητα του συγκεκριμένου στοιχείου με αντίστοιχα χαρακτηριστικά των λύχνων “κρητικού τύπου”, τα οποία αποτελούν δηλωτικά του τύπου. Η απόδοση των μοτίβων είναι τόσο πιστή, ώστε καθίσταται πιθανή η επιρροή του κρητικού εργαστηρίου από το περγαμινό. Ο συγκεκριμένος τύπος απόδοσης του κισσόφυλλου φαίνεται ότι έχει μακρά παράδοση στην κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση της Περγάμου της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρεπουμπλικανικής εποχής, που θεωρείται τοπική της περιοχής και συναντάται σε μεγάλη ποικιλία σκευών, όπως σε κανθάρους, σκύφους (Εικ.8), λαγύνους (Εικ.9) και κρατήρες (Εικ.10)¹⁰².

Στην κεραμική παράδοση της Περγάμου ενδεχομένως ανάγεται και η απόδοση του συγκεκριμένου τύπου καρδιόσχημου του “εργαστηρίου της Εφέσου”. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτού αποτελεί ο λύχνος με αριθμό 2.644 από τη Δήλο (Εικ.5)¹⁰³. Ο αναφερόμενος λύχνος φέρει σχηματοποιημένα κισσόφυλλα στον ώμο του που αποδίδονται με νευρώσεις, τα οποία διαθέτουν κάθετο κεντρικό στέλεχος και ανάγλυφους κυκλίσκους σε κάθε λοβό του. Απουσιάζει οποιαδήποτε προσπάθεια πλαστικότητας, καθώς αποδίδεται έγλυφα μόνο το περίγραμμα του φύλλου. Ανάλογα στοιχεία διαθέτουν οι λύχνοι T9 (Εικ.11) και T11 (Εικ.12) του “εργαστηρίου της Εφέσου” από την Πέργαμο¹⁰⁴. Εντάσσονται σε μία παραλλαγή του χαρακτηριστικού τύπου, καθώς διαθέτουν πλαστικές έλικες πλευρικά του μυκτήρα και χρονολογούνται περίπου από το 50 π.Χ. έως το 50 μ.Χ. Στους δύο λύχνους και κυριότερα στον T9, το καρδιόσχημο απεικονίζεται σχετικά ανάγλυφο με μικρές κυκλικές εμβαθύνσεις στους

¹⁰¹ Meriç 2002, σελ.120 πιν.76.

¹⁰² Schäfer 1968, εικ.5.4 σελ.86, E67-E85 σελ.81-82, 98-99 πιν.34-36. Zuravlev 2000, σελ.271-272 πιν.136.2, 137.2, 138.3-6. Εκτενέστερη παρουσίαση για τη sigillata κεραμική της Περγάμου σε Meyer-Schlichtmann 1988, όπου στο σκύφο υπ' αριθμό 12 σελ.65 πιν.7, 29 το κισσόφυλλο έχει ανάλογη απόδοση. Επίσης Hayes 2008, σελ.49-50.

¹⁰³ Bruneau 1965, ανήκει στην ομάδα I των λύχνων “τύπου Εφέσου” και στη 18^η υποκατηγορία διακόσμησης, σελ.63 πιν.14.

¹⁰⁴ Schäfer 1968, Variante c σελ.147-149 πιν.70-71.

λοβούς του. Αν και η απόδοσή του δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, προσεγγίζει αρκετά το περγαμινό πρότυπό του. Επιπλέον, το γεγονός ότι χρονολογείται σχετικά υστερότερα από τα ανάλογα παραδείγματα των Herzblattlampen της Περγάμου, επιβεβαιώνει την πιθανή επιρροή του από αυτή την κατηγορία λύχνων.

Η παρουσία του συγκεκριμένου στοιχείου παρατηρείται και σε δύο λύχνους του “εργαστηρίου της Κνίδου”. Ο πρώτος φυλάσσεται στο μουσείο του Mainz (Εικ.13) και διαθέτει μικρές βαθύνσεις στους λοβούς¹⁰⁵. Καθώς όμως δεν αποσαφηνίζεται από το συγγραφέα η χρονολόγησή του, δεν καθίσταται δυνατή η επιμέρους τυπολογική και χρονολογική τοποθέτησή του σε σχέση με τα προαναφερθέντα παραδείγματα. Ο δεύτερος λύχνος προέρχεται από τη βασιλική στη δημόσια αγορά της Εφέσου (Εικ.14) και αποτελεί μοναδικό παράδειγμα, καθώς συνδυάζει στοιχεία από τα εργαστήρια της Κνίδου και της Εφέσου¹⁰⁶. Εντύπωση προκαλεί η διακόσμησή του, καθώς προσεγγίζει τους λύχνους “κρητικού τύπου”, αν και διαφοροποιούνται τα χαρακτηριστικά του σώματος. Ο λύχνος, παρά το γεγονός ότι αποτελεί τοπική παραλλαγή, σχετίζεται περισσότερο με την παραγωγή της Κνίδου. Σε αυτό το παράδειγμα το καρδιόσχημο διαθέτει την τυπική πλαστικότητα του “εργαστηρίου της Κνίδου”, ενώ οι λοβοί φέρουν απλά κάθετες εγχαράξεις. Η παρουσία των ελίκων πλευρικά του μυκτήρα, στοιχείο το οποίο αποτελεί παραλλαγή του χαρακτηριστικού “τύπου της Εφέσου” στην Πέργαμο και αναλύθηκε παραπάνω, δηλώνει ότι έχει επηρεαστεί από το συγκεκριμένο εργαστήριο. Ωστόσο η εμφάνιση των εγχαράξεων στα καρδιόσχημα στους λύχνους “τύπου Κνίδου” ίσως αποτελεί περιορισμένη παραλλαγή των τυπικών χαρακτηριστικών του και όχι απαραίτητα διαδεδομένο στοιχείο, όπως υποδηλώνεται και από τον μικρό αριθμό παραδειγμάτων σε σχέση με τα παραπάνω εργαστήρια.

Για την ευρύτερη κατανόηση της προέλευσης και της τοποθέτησης του καρδιόσχημου στον μυκτήρα, πέρα από τους αναφερόμενους τύπους, θα ήταν σκόπιμο να εξεταστούν οι μεταλλικοί λύχνοι και οι πήλινες μιμήσεις τους, ζήτημα το οποίο αναλύεται εκτενώς παρακάτω.

Οι δίμυξοι μεταλλικοί λύχνοι του 1^{ου} αι. π.Χ. με έλικες φέρουν ποικίλα

¹⁰⁵ Menzel 1969, σελ.16 εικ.7.9.

¹⁰⁶ Mitsopoulos–Leon 2007, L166 σελ.80, 104 πιν.28.

διακοσμητικά φυλλόσχημα κοσμήματα, που πληρούν το κενό μεταξύ των ελίκων του μυκτήρα και του δίσκου. Σε μεμονωμένα παραδείγματα, όπως από το ναυάγιο της Mahdia (Εικ.15) και από την Πομπηία (Εικ.16), που ακολουθούν τον συγκεκριμένο τύπο¹⁰⁷, το βλαστικό κόσμημα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως καρδιόσχημο μοτίβο ή σχηματοποιημένο φύλλο κισσού, καθώς απολήγει σε δύο κοίλους λοβούς με κεντρική νεύρωση. Ωστόσο η ταύτισή του δεν είναι απόλυτα ασφαλής, καθώς η ερμηνεία του ποικίλλει. Τα πήλινα λυχνάρια που μιμούνται τα μεταλλικά από τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. έως και τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. διαθέτουν αντίστοιχα μεγάλη ποικιλία φυτικών κοσμημάτων στη διακόσμηση του μυκτήρα. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν πήλινοι λύχνοι από την Αγορά των Αθηνών και στο Βρετανικό Μουσείο, οι οποίοι ακολουθώντας μεταλλικά πρότυπα φέρουν καρδιόσχημο μοτίβο στο μυκτήρα τους, όπως και οι σχεδόν σύγχρονοι λύχνοι “κρητικού τύπου”¹⁰⁸.

Το ζήτημα της εμφάνισης του καρδιόσχημου στο μυκτήρα σχετίζεται όχι μόνο με τους μεταλλικούς λύχνους και τις πήλινες μιμήσεις τους, αλλά και με άλλους τύπους πήλινων λύχνων, αποδεικνύοντας ότι ο σαφής προσδιορισμός της καταγωγής του μοτίβου είναι σχετικά περίπλοκος. Αυτή η θέση στηρίζεται σε μία παραλλαγή του “τύπου Εφέσου” από την Πέργαμο¹⁰⁹ (Εικ.11, Εικ.12) που διαθέτει έλικες και καρδιόσχημο. Η απόδοσή του είναι σχετικά πρόχειρη και σε μικρό μέγεθος, καθώς δεν αποτελεί το κύριο διακοσμητικό θέμα του μυκτήρα, αλλά πληρεί το κενό μεταξύ των ελίκων και του δίσκου. Ο συγκεκριμένος τύπος C από την Πέργαμο χρονολογούμενος με ασφάλεια μεταξύ του 50 π.Χ. και του 50 μ.Χ., διαθέτει αρκετά κοινά στοιχεία με αντίστοιχους του “κρητικού τύπου” ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ως μακρινό παράλληλο στα έργα της τοπικής παραγωγής. Αν δεχτούμε την επιρροή από το εργαστήριο της Περγάμου και σε συνδυασμό με τη σύγχρονη παραγωγή τους, δεν είναι απίθανη η προαναφερθείσα σύνδεση.

¹⁰⁷ Fuchs 1963, σελ.29-30 πιν.42.1, 43-44. Barr-Sharrar 1994, σελ.644-651. Valenza Mele 1983, σελ.29-32 αρ.43-46.

¹⁰⁸ Perlzweig 1961, αρ.9 σελ.73 πιν.1. Bailey 1980, Q1023-Q1024 σελ.212-213 πιν.32, Q1029 σελ.215 πιν.33. Ενδεικτικά για πήλινους λύχνους με μεταλλικά χαρακτηριστικά: Loescheke 1919, Τύπος III σελ.34-36. Broneer 1930, Τύπος XXI σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.72-75 αρ.7-33 πιν.1-2. Menzel 1969, σελ.25-28 αρ.80-90. Scheibler 1976, σελ.123-124 αρ.559 πιν.81. Bailey 1980, Τύπος D σελ.199-222.

¹⁰⁹ Schäfer 1968, Variante c σελ.147-149, T9-T11 πιν.70-71.

Στοιχεία, όπως τα καρδιόσχημα μοτίβα, εμφανίζονται και αποδίδονται ομοιότροπα τόσο από το εργαστήριο της Εφέσου, όσο της Περγάμου αλλά και της Κνίδου. Συγχρόνως εμφανίζονται και σε μεταλλικά παραδείγματα έτσι που η αρχική προέλευση του τύπου να μην εντοπίζεται εύκολα. Αυτό γιατί τα διακοσμητικά μοτίβα στους μεταλλικούς λύχνους ακολουθούν διαφορετική τυπολογική εξέλιξη και έτσι καθίσταται δύσκολος ένας απόλυτος συσχετισμός με τα πήλινα παραδείγματα. Στην ουσία πρόκειται για τρία κέντρα παραγωγής, που χρονικά δραστηριοποιούνται παράλληλα στην περιοχή της δυτικής Μικράς Ασίας και χρησιμοποιούν κοινά φυτικά θέματα. Αν και η απόδοση του καρδιόσχημου στην Πέργαμο είναι πιο νατουραλιστική και στην Κνίδα πιο αφαιρετική, η συγκεκριμένη παραλλαγή ίσως να συνέβη ταυτόχρονα, χωρίς απαραίτητα το ένα εργαστήριο να έχει επηρεάσει το άλλο. Ωστόσο δεν είναι και απίθανη η αρχική προέλευση του μοτίβου από την Πέργαμο, αν βέβαια είναι σωστή η επισήμανση ότι οι κυκλίσκοι στους λοβούς των λύχνων “κρητικού τύπου” αποδίδουν σχηματικά τη φυσική καμπυλότητα του φύλλου κισσού. Ενδεχομένως η κατηγορία των λύχνων Herzblattlampen όντας πλησιέστερη τυπολογικά προς τα φυτικά θέματα των σύγχρονων σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση, όπου ανάγεται το άμεσο πρότυπό της, να αποτελεί τον αρχικό τύπο και κατόπιν να αντιγράφεται παράλληλα από τα εφεσιακά και κνιδιακά λυχνάρια. Ίσως από την άλλη στα κατά τόπους εργαστήρια να έχουμε μία τυχαία παραλλαγή σταθερών στοιχείων και όχι απαραίτητα την εμφάνιση νέων.

Η παρουσία, επομένως, του καρδιόσχημου με εμπίεστους κύκλους στους λοβούς στους λύχνους “κρητικού τύπου” πιθανόν να αποτελεί την τελική εξέλιξη του μοτίβου και την πιο απλοποιημένη μορφή του. Το μεταγενέστερο και περιφερειακό εργαστήριο της Κρήτης κατά την παραγωγή ενός καθαρά τοπικού τύπου λύχνων υιοθετεί επιμέρους στοιχεία των μικρασιατικών και των μεταλλικών λύχνων. Οι ντόπιοι τεχνίτες δείχνουν ωστόσο ότι δεν τα κατανοούν, με αποτέλεσμα τα διακοσμητικά θέματα να χάνουν την αρχική μορφή τους. Η πρωταρχική απόδοση του φύλλου κισσού έχει απομακρυνθεί τελείως από τον αυθεντικό χαρακτήρα του, την πλαστικότητα και την καμπυλότητά του. Το φύλλο αποδίδεται απλά ως ένα καρδιόσχημο γραμμικό σχέδιο, αντιγράφοντας μονότονα τα πρότυπά του, όπως φαίνεται και από την παραλλαγή του, με την τοποθέτηση ομόκεντρων κύκλων στους

λοβούς.

Η σύνδεση των λύχνων “κρητικού τύπου” με τα προγενέστερα ελληνοιστικά πήλινα πρότυπα μπορεί επίσης να πιστοποιηθεί βάσει ενός ακόμη τύπου σώματος. Πρόκειται για την κατηγορία των δίμυξων λύχνων μεσαίου μεγέθους με σφαιρικό σώμα, ψηλά τοιχώματα, ψηλή δακτυλιόσχημη βάση και βραχείς μυκτήρες με ευρεία οπή καύσης και ταινιωτό περιχέιλωμα¹¹⁰ (Εικ.29-Εικ.31). Ο επίπεδος δίσκος φέρει πλαστικούς δακτυλίους ή διακόσμηση όταν είναι κοίλος, ενώ χαρακτηριστικό στοιχείο είναι τα πλευρικά ωτία με κυματοειδές ή ορθογώνιο περίγραμμα. Τα παραδείγματα αυτού του τύπου ενίοτε διαθέτουν κυκλικό μετάλλιο στη ρίζα της λαβής. Αν και μεμονωμένα χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας λύχνων παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα, η εξέταση του σχήματος δεν αποκλείει τη σύνδεση και την ενδεχόμενη καταγωγή τους από τους Herzblattlampen του εργαστηρίου της Περγάμου¹¹¹ (Εικ.18α, β). Λύχνοι αυτού του τύπου διαθέτουν πλούσια ανάγλυφη φυτική διακόσμηση στον ευρύ ώμο, η οποία ανάγεται σε σκύφους με ανάλογα κοσμήματα και σε μεταλλικά σκεύη και χρονολογούνται στον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ.¹¹² Αν και η πλειονότητα των λύχνων αυτής της κατηγορίας είναι μονόμυξοι, εντοπίζονται αρκετά δίμυξα παραδείγματα, με χαρακτηριστικά ανάλογα των λύχνων “κρητικού τύπου”¹¹³, όπως: στενός δίσκος που περιβάλλεται από επάλληλους ανάγλυφους δακτυλίους, ψηλή δακτυλιόσχημη βάση και αρκετά ευρεία ώστε να εξασφαλίζεται η ισορροπία, λόγω του μεγέθους του σώματος και των μυκτάρων, διακόσμηση από φυτικά μοτίβα με τα χαρακτηριστικά πλευρικά ωτία να αποδίδονται ως φύλλα κισσού (Εικ.18α, β). Η ομοιότητα των λύχνων των δύο εργαστηρίων βάσει των μορφολογικών και διακοσμητικών στοιχείων είναι έντονη, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η υπόθεση για την καλλιτεχνική επικοινωνία τους, η οποία έχει άλλωστε ήδη επισημανθεί ως προς την απόδοση του καρδιόσχημου μοτίβου.

---

¹¹⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα της συγκεκριμένης κατηγορίας των λύχνων “κρητικού τύπου”: Skinkel-Taupin 1971-1972, αρ.3 σελ.54 εικ.5. Αποστολάκου 1987, αρ.14 σελ.40 φωτ.27-28. Παπαδοπούλου 1988/90, Π554 σελ.104 εικ.3 πιν.2α.

¹¹¹ Skinkel-Taupin 1971-1972.

¹¹² Schäfer 1968, Variante b, υποκατηγορία β σελ.136.

¹¹³ ό.π., Q47 σελ.139 πιν.62-63. Skinkel-Taupin 1971-1972, αρ.1-2 σελ.54 εικ.1-4. Bailey 1972, Q729-Q731 σελ.345-346 πιν.135. Seidel 2002, αρ.19 σελ.83-84.

Επιρροές από πήλινους ρωμαϊκούς λύχνους.

Η διακόσμηση και τα μορφολογικά στοιχεία των λύχνων “κρητικού τύπου” έχουν επίσης επηρεαστεί από την σύγχρονη ρωμαϊκή παραγωγή, όπως διαπιστώνεται από ένα παράδειγμα από την Αγορά των Αθηνών. Σε αυτό εντοπίζεται το μοτίβο του εγγάρακτου χιαστί κοσμήματος με εμπίεστους κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραιών του και χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. με τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹¹⁴ (Εικ.17β). Πρόκειται ουσιαστικά για κοινή διακοσμητική αντίληψη, αν και διαφοροποιούνται τα υπόλοιπα κοσμήματα του ώμου και το σχήμα του σώματος. Η εμφάνιση των πλευρικών κυματοειδών πτερυγίων των λύχνων της τοπικής παραγωγής μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί με τους επονομαζόμενους “ear lamps”¹¹⁵. Κατά την Perlzweig το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό αποκαλείται “ωτίο” και παρατηρείται σε μία κατηγορία αττικών λύχνων, που επηρεάζονται από την περιοχή του ανατολικού Αιγαίου και χρονολογούνται από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Howland η καταγωγή των πλευρικών ωτίων έχει αττική προέλευση και δε σχετίζεται με τους λύχνους “τύπου Εφέσου”¹¹⁶. Εν τέλει η προέλευσή του δύσκολα πιστοποιείται με ασφάλεια.

Επιρροές από μεταλλικούς λύχνους.

Κατά τη μορφολογική εξέταση των λύχνων “κρητικού τύπου” επανειλημμένα έχει επισημανθεί η σύνδεσή τους με τα μεταλλικά πρότυπα. Προκειμένου να συνδεθεί ένας πήλινος λύχνος με αντίστοιχα μεταλλικά σκεύη, βασική προϋπόθεση είναι η παρουσία στοιχείων τα οποία παραπέμπουν στη μορφή των πρωτοτύπων και συχνά επιτελούν λειτουργικό ρόλο σε αυτά. Ωστόσο στην πλήλη απόδοσή τους είτε χάνουν τον αρχικό ρόλο τους και μετατρέπονται σε διακοσμητικά στοιχεία, είτε έχουν μικρότερη λειτουργική αξία¹¹⁷. Κατά την Barr-Sharrar το ζήτημα της επιρροής των πήλινων από τους μεταλλικούς λύχνους είναι περίπλοκο καθώς τα πήλινα δείγματα ακολουθούν ξεχωριστή τυπολογία και η εξέλιξη των λύχνων με τα “μεταλλικά” χαρακτηριστικά, όπως αυτά αναφέρονται παρακάτω, επιτεύχθηκε πρώτα

¹¹⁴ Howland 1958, Τύπος 56B σελ.205, αρ.801 πιν.53.

¹¹⁵ Perlzweig 1961, σελ.14, 105-106 αρ.397-409 πιν.13. Λύχνοι ιταλικής παραγωγής του συγκεκριμένου τύπου: Bailey 1980, σελ.342-343 Q1334, Q1335 πιν.74.

¹¹⁶ Howland 1958, σελ.167.

¹¹⁷ Perlzweig 1961, σελ.4-5.

στους μεταλλικούς λύχνους και εκ των υστέρων αντιγράφηκε στον πηλό¹¹⁸. Άλλωστε, η συγκεκριμένη τάση της παραγωγής του κρητικού εργαστηρίου εντάσσεται χρονικά στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., όπου οι λυχνοποιοί αντιγράφουν ευρύτερα στοιχεία των πολύτιμων μεταλλικών λύχνων της ύστερης ελληνιστικής περιόδου και τα αποδίδουν στους πήλινους λύχνους μαζικής παραγωγής που έχουν χαμηλότερο κόστος¹¹⁹.

Ενδεικτικό χαρακτηριστικό των παραπάνω αποτελεί το μεγάλο μέγεθος που διαθέτει μία κατηγορία λύχνων “κρητικού τύπου”. Σύμφωνα με την Perlzweig¹²⁰ για την απόδοση του συγκεκριμένου μεγέθους του σώματος ενδείκνυται καλύτερα η κατασκευή του λύχνου από μέταλλο και όχι από πηλό, καθώς υπάρχει το ενδεχόμενο της κατάρρευσης των πήλινων τοιχωμάτων του σώματος κατά τη διαδικασία συγκόλλησης των επιμέρους τμημάτων. Η χρήση του μετάλλου μόνο και μόνο για πρακτικούς λόγους αφήνει λογικά κενά, αφού συναντώνται και μεταλλικοί λύχνοι μεσαίου ή μικρού μεγέθους, οπότε είναι και άλλες ποιότητες του μετάλλου που συνεκτιμώνται στη χρήση του.

Οι ύστεροι ελληνιστικοί μεταλλικοί λύχνοι έχουν σφαιρικό ή συχνά και πεπεσμένο κυκλικό σώμα και στηρίζονται σε ψηλή ωοειδή βάση. Ο τύπος των ρωμαϊκών μεταλλικών λύχνων διαφοροποιείται τελείως, καθώς το σφαιρικό ή έστω πεπεσμένο σώμα που στηρίζεται σε ψηλή βάση μετατρέπεται σε έναν χαμηλό, επίπεδο λύχνο¹²¹. Στα μεταλλικά πρότυπα κυρίως από την Ιταλία και την Αίγυπτο της ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής εποχής ανάγεται η σχετικά ψηλή, δακτυλιόσχημη και αμυγδαλόσχημη βάση των λύχνων της κρητικής παραγωγής¹²². Το συγκεκριμένο γνώρισμα παρατηρείται επίσης σε ρωμαϊκούς λύχνους με παράσταση ή μη στο δίσκο

¹¹⁸ Barr-Sharrar 1994, σελ.651.

¹¹⁹ Broneer 1930, σελ.74.

¹²⁰ Perlzweig 1961, σελ.4-5.

¹²¹ Cahn-Klaiber 1977, σελ.59-61.

¹²² Edgar 1904, σελ.X. Menzel 1969, σελ.106: Ορισμένα χαρακτηριστικά των μεταλλικών λύχνων διατηρούνται σταθερά από την ελληνιστική έως τη χριστιανική εποχή. Ενδεικτικά για τον τύπο της βάσης: Edgar 1904, αρ.27.759, 27.760, 27.765, 27.769, 27.771 σελ.32-36 πιν.XI. Valenza Mele 1983, αρ.2-83 σελ.7-47. Conticello De Spagnolis, De Carolis 1988, αρ.1-12 σελ.25-38, αρ.14-60 σελ.49-114. Bailey 1996, Q3542-Q3563 σελ.8-11 πιν.3-7, Q3614-Q3686 σελ.24-44 πιν.25-54, Q3699-Q3717 σελ.46-49 πιν.56-61 και κυρίως τα Q3553-Q3554 σελ.9-10 πιν.6, τα οποία είναι τα μοναδικά μεταλλικά παράδειγμα στον κατάλογο του Βρετανικού Μουσείου με αμυγδαλόσχημη βάση. Atasoy 2005, αρ.1-39.

και σύμφωνα με τους μελετητές χαρακτηρίζεται ως πρώιμο χρονολογικό στοιχείο¹²³, καθώς παραπέμπει στα αντίστοιχα μεταλλικά πρότυπα. Ταυτόχρονα, κατά τον Bailey, η δακτυλιόσχημη βάση συνδέεται με το μέγεθος του σώματος και στα μεταγενέστερα χρόνια, καθώς εξασφαλίζει την ευστάθεια σε λύχνους μεγάλου μεγέθους που συχνά διαθέτουν περισσότερους από ένα μυκτήρα¹²⁴. Εξίσου συχνά απαντάται σε μονόμυξους πήλινους λύχνους μικρού μεγέθους, τόσο σε πρώιμους όσο και ύστερους χρονικά, αποδεικνύοντας ότι δεν πρόκειται για ένα ασφαλές στοιχείο χρονολόγησης αλλά για καθαρά λειτουργικό, μορφολογικό χαρακτηριστικό.

Από τα πιο αντιπροσωπευτικά στοιχεία των λύχνων “κρητικού τύπου” που υιοθετούνται από τα μεταλλικά, πολυτελή πρότυπά τους είναι το πλαστικό φύλλο ακάνθου που εφάπτεται στη λαβή και οι πλαστικοί έλικες πλευρικά του μυκτήρα. Στους περισσότερους μεταλλικούς λύχνους η φυλλόσχημη απόφυση είναι σχεδόν οριζόντια τοποθετημένη σε σχέση με τη λαβή (Εικ.19) ή ελαφρά διαγώνια (Εικ.20) και σπανιότερα είναι κάθετη στο σώμα (Εικ.21)¹²⁵. Ωστόσο στους λύχνους “κρητικού τύπου” είναι κατά κανόνα κάθετα τοποθετημένη στη λαβή (Εικ.27, Εικ.29, Εικ.42). Το συγκεκριμένο επίθεμα συγκαταλέγεται σε μία ευρεία ομάδα πλαστικών διακοσμητικών στοιχείων των μεταλλικών λύχνων όπως η ημισέληνος, ποικίλα περίτεχνα φυλλόσχημα κοσμήματα ή συμπαγή τρίγωνα με φυτική κόσμηση, τα οποία αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά και στους πήλινους λύχνους της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής¹²⁶. Το πλαστικό φύλλο στα πήλινα παραδείγματα συνήθως αποδίδει άκανθα, φύλλο αμπέλου ή σπανιότερα πλατάνου¹²⁷, ενώ συχνά υπάρχει σύγχυση στην απόδοση ανάμεσα στο φύλλο της αμπέλου και της ακάνθου. Η Perlzweig, εξετάζοντας τους πήλινους λύχνους που μιμούνται τους μεταλλικούς, επισημαίνει ότι η φυλλόσχημη απόφυση της λαβής λειτουργούσε ως ανακλαστήρας της φλόγας

¹²³ Bailey 1980, σελ.199: Οι πήλινοι λύχνοι των τύπων Α έως D από το Βρετανικό Μουσείο που φέρουν δακτυλιόσχημη βάση και αντιγράφουν τους μεταλλικούς λύχνους του 1^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται πρωιμότερα σε σχέση με όσους των αντίστοιχων τύπων φέρουν επίπεδη βάση.

¹²⁴ ό.π.

¹²⁵ Bailey 1996, σελ.7.

¹²⁶ Ενδεικτικά για πήλινους τύπους λαβών: Broneer 1930, σελ.74. Bruneau 1965, σελ.144-145 αρ.4735-4752 πιν.34-35. Bailey 1980, σελ.199, Τύπος D (vii) σελ.217-218. Για μετάλλινους τύπους λαβών: Loeschcke 1919, σελ.132-137. Menzel 1969, σελ.106. Bailey 1996, σελ.7-11, 24-77.

¹²⁷ Bruneau 1965, αρ.4.738 σελ.144 πιν.34. Για απόδοση φύλλου ακάνθου ως φύλλο αμπέλου: Bailey 1980, Q995 σελ.203 πιν.27, Q1023 σελ.212 πιν.32.

διαθλώντας ίσως το φως στο χώρο¹²⁸. Ωστόσο η συγκεκριμένη λειτουργία δεν εξυπηρετείται σε ανάλογα πήλινα παραδείγματα. Κατά τον Broneer ο τύπος της φυλλόσχημης λαβής υιοθετείται κυρίως από δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους και διατηρείται στα ύστερα ρωμαϊκά λυχνάρια της Μικράς Ασίας και στα χριστιανικά της βόρειας Αφρικής, αποδεικνύοντας την απήχηση αυτού του στοιχείου¹²⁹.

Η σαφής μίμηση των μεταλλικών προτύπων από τους λύχνους “κρητικού τύπου” ενισχύεται και από τα χαρακτηριστικά ανάγλυφα κομβία στο σημείο της ένωσης του φυλλόσχημου επιθέματος στη λαβή, τα οποία υποδηλώνουν τα καρφία προσήλωσης σε αυτή. Επίσης, κομβία στο σώμα εκατέρωθεν της λαβής και του μυκτήρα υπαινίσσονται τους μεταλλικούς συνδέσμους που ένωναν τα επιμέρους τμήματα του λύχνου. Ενισχυτικό στοιχείο της συγκεκριμένης επιρροής αποτελούν τα παρακάτω ενδεικτικά παραδείγματα. Ο ελληνιστικός χάλκινος λύχνος Q3554 (Εικ.19) που φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο με φύλλο αμπέλου αποδοσμένο αρκετά φυσιοκρατικά, το οποίο επικολλάται στη λαβή μέσω ανάγλυφου κομβίου και στηρίζεται στη χαρακτηριστική αμυγδαλόσχημη βάση¹³⁰. Σε έναν ύστερο ελληνιστικό λύχνο που βρίσκεται σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Εικ.20), παρατηρείται επίσης το τυπικό πεπιεσμένο κομβίο στο σημείο επικόλλησης του φυλλόσχημου επιθέματος στη λαβή¹³¹. Ο συγκεκριμένος λύχνος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το σώμα φέρει εγχάρακτα φύλλα και ο μυκτήρας κοσμεύεται από εγχάρακτη ιχθυάκανθα, στοιχείο το οποίο συναντάται και στους λύχνους “κρητικού τύπου”. Επομένως, δεν είναι απίθανη η αναγωγή της προέλευσης του συγκεκριμένου διακοσμητικού στοιχείου στους μεταλλικούς λύχνους που κυκλοφορούσαν στην αγορά της Μεσογείου και είχαν υψηλότερο κόστος αγοράς.

Η παρουσία των πλαστικών ελίκων πλευρικά του μυκτήρα στους λύχνους “κρητικού τύπου” αποτελεί επίσης δάνειο από τα μεταλλικά πρότυπα της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Η εμφάνιση του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού διευρύνθηκε στην Ιταλία από την εποχή του Αυγούστου και εξής και επέδρασε και στους πήλινους τύπους¹³². Οι μεταλλικοί λύχνοι από τον ύστερο 1^ο αι. π.Χ. συχνά

¹²⁸ Perlzweig 1961, σελ.4-5.

¹²⁹ Broneer 1930, σελ.74-75.

¹³⁰ Bailey 1996, Q3554 σελ.10 πιν.6.

¹³¹ Atasoy 2005, αρ.5 σελ.3.

¹³² Loescheke 1919: Οι μετάλλيني λύχνοι με έλικες εντάσσονται στους Τύπους XV-XVI, σελ.321 και

φέρουν φυτική διακόσμηση στον βραχίονα του μυκτήρα και ενίοτε ανάγλυφα κοσμήματα ανάμεσα στους μυκτήρες των δίμυξων λύχνων, στο σημείο όπου απολήγουν οι πλευρικοί έλικες¹³³.

Πολυάριθμοι είναι οι μεταλλικοί λύχνοι με τα συγκεκριμένα μορφολογικά στοιχεία, αποδεικνύοντας την απήχησή τους στον “κρητικό τύπο”. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τρεις χάλκινοι δίμυξοι λύχνοι από το ναυάγιο της Mahdia στις ακτές της Τυνησίας (Εικ.15) που τοποθετείται γύρω στο 100 π.Χ. και χρονολογούνται το δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.¹³⁴ Παράλληλα παραδείγματα του τύπου με πλούσια διακόσμηση προέρχονται από την Πομπηία¹³⁵ (Εικ.16) και το Herculaneum¹³⁶ χρονολογούμενα πριν από την έκρηξη του Βεζουβίου, τα οποία αντανακλούν μία καθαρά ρωμαϊκή και λιγότερο ελληνιστική παράδοση της λυχνοποιίας. Αρκετοί είναι και οι μεταλλικοί λύχνοι με έλικες πλευρικά των μυκτήρων και φυλλόσχημο επίθεμα στη λαβή - όπως στους λύχνους “κρητικού τύπου” - από την Πομπηία, το Herculaneum, τη Vindonissa, την Αίγυπτο (Εικ.21) και ποικίλες συλλογές μουσείων¹³⁷.

οι πήλινοι με ανάλογα χαρακτηριστικά στους Τύπους I-V, σελ.24-44. Menzel 1969, σελ.106. Bailey 1980, σελ.125: Οι πήλινοι λύχνοι με χαρακτηριστικά μετάλλινων προτύπων εντάσσονται στους τύπους Α έως Ε, οι οποίοι κατά το συγγραφέα αποτελούν ιδιομορφία των τελών του 1^{ου} αι. π.Χ. πιθανότατα από την κεντρική Ιταλία.

¹³³ Bailey 1980, σελ.199.

¹³⁴ Fuchs 1963, σελ.29-30 πιν.42.1, 43-44.1. Barr-Sharrar 1994, σελ.644-651.

¹³⁵ Valenza Mele 1983, σελ.29-32 αρ.43-46.

¹³⁶ Conticello De Spagnolis, De Carolis 1988, σελ.41-45 αρ.13.

¹³⁷ Από την Πομπηία: Pernice 1925, σελ.58 εικ.78, σελ.62 εικ.85. Valenza Mele 1983, σελ.37-38 αρ.55-56, 58-60. Conticello De Spagnolis, De Carolis 1988, αρ.62-63 σελ.73, αρ.80 σελ.76. Από το Herculaneum: Valenza Mele 1983, αρ.61 σελ.39. Από τη Vindonissa: Loeschcke 1919, αρ.1051 σελ.264 πιν.Π. Από την Αίγυπτο: Edgar 1904, αρ.27.759-27.760 σελ.32-33 πιν.ΧΙ. Από το Mainz: Menzel 1969, αρ.671 σελ.108 εικ.89.5, αρ.672 εικ.89.6. Από το Royal Ontario Museum: Hayes 1984, αρ.207 σελ.132. Από το Βρετανικό Μουσείο: Bailey 1996, Q3626-Q3627 σελ.28 πιν.29, Q3698-Q3699 σελ.46 πιν.56-57, Q3713 σελ.49 πιν.60. Από την Κωνσταντινούπολη: Atasoy 2005, αρ.10 σελ.6, αρ.14-15 σελ.8, αρ.17 σελ.9.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΛΥΧΝΩΝ

Η χρονολόγηση των λύχνων “κρητικού τύπου” βασίζεται σε μελέτες που εξετάζουν αρχαιολογικό υλικό κυρίως από την περιοχή της Κνωσού, της Μεσαράς και από μεμονωμένα παραδείγματα της δυτικής Κρήτης. Κύρια κριτήρια για τη χρονολογική τοποθέτησή τους αποτελούν αφενός τα ανασκαφικά συμφραζόμενα των λύχνων, τα οποία συχνά είναι ελλιπή και αφετέρου τα μορφολογικά και τεχνολογικά στοιχεία τους.

Στην πλειονότητα των δημοσιεύσεων που αφορούν την περιοχή της Κνωσού, οι ερευνητές χρονολογούν τους λύχνους “κρητικού τύπου” από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σημειώνεται η κυριότερη παραγωγή του τύπου σε όλα τα κέντρα του νησιού. Ο Hayes εξετάζοντας λύχνους από τον αποθέτη KW/51/3 της Κνωσού τους χρονολογεί σε δύο περιόδους, στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές περίπου του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹³⁸ Ο Wardle χρονολογώντας από το δεύτερο μισό του 1^{ου} έως τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. δύο τάφους στην Κνωσό που διέθεταν λύχνους “κρητικού τύπου” ως κτερίσματα, επισημαίνει ότι οι λύχνοι του συγκεκριμένου τύπου δεν συνεχίζουν να κατασκευάζονται μετά το τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹³⁹ Από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό παραδείγματα που βρέθηκαν σε αποθέτες χρονολογούνται στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ από τη δημοσίευση λύχνων του αρχαιολογικού μουσείου Ηρακλείου προτείνεται ως χρονολογία παραγωγής του τύπου η εποχή του Αυγούστου¹⁴⁰. Ο μεγάλος αριθμός των λύχνων από την “Ανεξερεύνητη Οικία” στην Κνωσό προέρχεται από αρχαιολογικά στρώματα που τοποθετούνται από τον 1^ο αι. μ.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Κατά κάποιους μελετητές η κύρια παραγωγή του τύπου είναι στον 1^ο αι. μ.Χ. και στους δύο επόμενους αιώνες γίνεται απλώς αναπαραγωγή προγενέστερων στοιχείων¹⁴¹. Στο συγκεκριμένο συμπέρασμα καταλήγουν και οι I. Baldini και G. Parello από τη δημοσίευση της ανασκαφής του Πραιτωρίου της Γόρτυνας, δίνοντας μία γενική χρονολόγηση κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. έως και τον 3^ο αι.

¹³⁸ Hayes 1971 σελ.269.

¹³⁹ Wardle 1972, σελ.273-274.

¹⁴⁰ Coldstream 1973, σελ.44, σελ.49-52. Mercando 1974, σελ.235-236 πιν.XXXIV.

¹⁴¹ Catling-Catling 1992, σελ.312. Επισημαίνουν ότι οι λύχνοι χρονολογούνται σύμφωνα με το αρχαιολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται, το οποίο συχνά καλύπτει μεγάλες χρονικές περιόδους.

μ.Χ., αν και σε μεμονωμένα παραδείγματα, όπου τα παράλληλα προσφέρουν σχετική ασφάλεια, προτείνουν μια πιο στενή χρονολογική τοποθέτηση¹⁴².

Αυτό το εύρος χρονολόγησης επιβεβαιώνεται και από ευρήματα προερχόμενα από αδιατάρακτα αρχαιολογικά στρώματα. Από έναν ασύλητο τάφο στο ελληνορωμαϊκό νεκροταφείο της Γόρτυνας προέρχεται λύχνος “κρητικού τύπου” που ανακαλύφθηκε μαζί με νόμισμα του αυτοκράτορα Αλέξανδρου Σεβήρου και χρονολογείται με ασφάλεια στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁴³ Στη δυτική Κρήτη, σύμφωνα με τις καίριες επισημάνσεις της Ε. Παπαδοπούλου, ο συγκεκριμένος τύπος εμφανίζεται σε ανασκαφικά σύνολα του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ., όπως παρατηρείται επίσης σε ευρήματα από την Αργυρούπολη και την Ελεύθερνα¹⁴⁴.

Λύχνοι “κρητικού τύπου” έξω από τα όρια του νησιού έχουν εντοπιστεί σύμφωνα με καταλόγους ευρωπαϊκών μουσείων, εκθέσεις και ανασκαφικές αναφορές στη Μίλητο, στο Ισραήλ, στην Αλεξάνδρεια και στην Κυρηναϊκή. Ωστόσο τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα της εύρεσης του εκάστοτε λύχνου λανθάνουν καθώς δεν γίνεται σαφές το εάν προέρχεται από συστηματική ανασκαφή ή είναι άγνωστης προέλευσης και ενδεχομένως προϊόν παράνομης αγοραπωλησίας. Δεν πιστοποιείται έτσι το εάν πρόκειται για συστηματική εξαγωγή από την Κρήτη σε διάφορες θέσεις της ανατολικής Μεσογείου και της βόρειας Αφρικής ή απλά για μεμονωμένα ευρήματα, καθιστώντας αρκετά δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς ένα πιθανό δίκτυο εμπορικών επαφών. Ένας από τους λύχνους “κρητικού τύπου” που φυλάσσεται στο μουσείο του Mainz έχει ως τόπο προέλευσης τη Μίλητο (Εικ.22) και εντάσσεται από τον Menzel στην ευρύτερη κατηγορία των ελληνιστικών λύχνων, αν και είναι βέβαιη η σύνδεσή του με το κρητικό εργαστήριο¹⁴⁵. Από το λουτρό στο παλάτι του Ηρώδη στην Caesarea Maritima προέρχεται λύχνος μεγάλου μεγέθους που αποδίδεται στο εργαστήριο του ΓΑΜΟΥ και είναι ο πρώτος του τύπου που εντοπίζεται στο Ισραήλ (Εικ.24). Ο λύχνος χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. βάσει της αναγνώρισης του εργαστηρίου παραγωγής του, αλλά και των αρχαιολογικών συμφραζομένων¹⁴⁶.

¹⁴² Baldini, Parello 2001, σελ.115-118.

¹⁴³ Πλάτων, Δαβάρας, 1961/62, σελ.285-286 πιν.349β.

¹⁴⁴ Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.104 υποσ.37-38.

¹⁴⁵ Menzel 1969, αρ.53 σελ.19 εικ.12,1.

¹⁴⁶ Sussman 1996, σελ.350.

Ο δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους που εκτίθεται στο Ελληνο-ρωμαϊκό Μουσείο στην Αλεξάνδρεια παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη μεταπτυχιακή εργασία της Ν. Σπανού¹⁴⁷. Δυστυχώς δεν υπάρχουν σαφή ανασκαφικά στοιχεία για την προέλευση ή το context του, καθώς δωρίστηκε τον 20^ο αι. στο μουσείο από ιδιωτική συλλογή.

Αρκετοί λύχνοι και όστρακα λύχνων “κρητικού τύπου” εντοπίζονται σε ανασκαφές στην Κυρηναϊκή και πιο συγκεκριμένα στη Βεγγάζη. Από ρωμαϊκό τάφο στη Sidi Hussein προέρχονται δύο δίμυξοι λύχνοι (Εικ.25), οι οποίοι τοποθετούνται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹⁴⁸ Στη Sidi Krebish αναγνωρίζονται όστρακα λύχνων “κρητικού τύπου”, τόσο εισηγμένων από την Κρήτη όσο και μιας τοπικής παραγωγής που ακολουθεί τον συγκεκριμένο τύπο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα χρονολογούνται από τον ύστερο 1^ο αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. και πρόκειται για έναν ελληνιστικό τύπο που διατηρείται έως την εποχή των Αυγούστου-Κλαυδίου¹⁴⁹. Ωστόσο η χρονολόγηση αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη από τους H.W. και E.A. Catling, οι οποίοι επισημαίνουν ότι ίσως επιδέχεται επανεξέταση, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί πρώιμα αρχαιολογικά σύνολα της εποχής του Αυγούστου¹⁵⁰.

Από την Τρίπολη της Κυρηναϊκής προέρχεται δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου” που φυλάσσεται τώρα στο Βασιλικό Μουσείο Τεχνών και Ιστορίας στις Βρυξέλλες (Εικ.26), χωρίς όμως να παρέχονται περαιτέρω στοιχεία για τον τόπο εύρεσής του. Η C. Skinkel-Taupin¹⁵¹ πραγματεύεται την ελληνιστική παράδοση που κληροδοτείται σε ποικίλους ρωμαϊκούς τύπους και συνδέει το συγκεκριμένο παράδειγμα με το εργαστήριο της Εφέσου. Ωστόσο δεν ταυτίζει το λύχνο με τον επονομαζόμενο “κρητικό τύπο”, αν και σύμφωνα με τη γνώμη της γράφουσας διαθέτει μορφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που τον συνδέουν με τον τύπο αυτό, καθώς παράλληλα εντοπίζονται στην Κνωσό και τον Άγιο Νικόλαο¹⁵². Τέλος, ένας ακόμη λύχνος “κρητικού τύπου” που προέρχεται από τη Γόρτυνα (Εικ.23) δημοσιεύεται σε κατάλογο του μουσείου του Λούβρου και χρονολογείται στον 1^ο αι.

¹⁴⁷ Σπανού 2001, σελ.26, 39 πιν.35.

¹⁴⁸ Ghazal 1976-1977, σελ.227-228 αρ.17-18 πιν.LXI.c.

¹⁴⁹ Bailey 1985, σελ.4-5. Ορισμένοι λύχνοι βρέθηκαν σε αρχαιολογικό context του 7^{ου} αι. μ.Χ., λόγω της διατάραξης των στρωμάτων.

¹⁵⁰ Catling-Catling 1992, σελ.312.

¹⁵¹ Skinkel-Taupin 1971-1972, αρ.3 σελ.54, 56 εικ.5.

¹⁵² Catling-Catling 1992, L210 σελ.273 πιν. 233, 256. Αποστολάκου 1987, αρ.14 σελ.40 φωτ.27-28.

π.Χ.¹⁵³

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι η ακριβής χρονολόγηση των λύχνων “κρητικού τύπου” δεν είναι πάντα εύκολη αν δεν προέρχονται από κλειστά αρχαιολογικά σύνολα, καθώς ο τύπος είναι σε χρήση για πολλά χρόνια. Η τοποθέτησή τους σε χρονολογικά πλαίσια με σχετικά μεγάλο εύρος είναι ασφαλέστερη. Είναι ίσως ευκολότερο να προσδιοριστεί η χρονολογία της εμφάνισης του τύπου παρά το τέλος της χρήσης του, καθώς οι λύχνοι βρίσκονται συχνά σε υστερότερα ανασκαφικά συμφραζόμενα¹⁵⁴. Επομένως η κύρια παραγωγή και εξέλιξη του τύπου μπορεί να τοποθετηθεί από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ κατά τον 3^ο και 4^ο αι. μ.Χ. η παραγωγή συνεχίζεται αλλά παρατηρείται μία σταθερή επανάληψη προγενέστερων στοιχείων.

Ένας λόγος που δικαιολογεί τη μακρόχρονη χρήση των λύχνων “κρητικού τύπου” είναι η κατασκευή τους σε μήτρα. Άλλωστε η εξέλιξη γενικότερα της κεραμικής προερχόμενης από μήτρα είναι βραδύτερη σε σχέση με την τροχήλατη. Η μήτρα εξασφαλίζει τη μαζική και ταυτόχρονα μηχανική δημιουργία, καθώς οι κεραμείς αναπαράγουν συγκεκριμένα μοτίβα και σχήματα λύχνων. Έτσι η παραγωγή και η ενδεχόμενη τυπολογική εξέλιξη στηρίζονται αποκλειστικά στον κεραμέα-αντιγραφέα χωρίς απαραίτητα να εκφράζεται η διάθεση πρωτοτυπίας από τον κεραμέα-δημιουργό¹⁵⁵. Επομένως αρκετά διακοσμητικά και μορφολογικά στοιχεία παραμένουν σταθερά για δεκαετίες ή ακόμα και για αιώνες, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολος ο προσδιορισμός όχι μόνο της τυπολογικής εξέλιξής τους, αλλά και της ακριβούς χρονολόγησής τους.

Η μακρόχρονη και μονότονη αναπαραγωγή του συγκεκριμένου τύπου ίσως καταδεικνύει την απροθυμία των ντόπιων τεχνιτών και ενδεχομένως του αγοραστικού κοινού για αλλαγή. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα καθημερινό χρηστικό σκεύος που εξυπηρετεί συγκεκριμένες ανάγκες ώστε να μην είναι αναγκαστικά απαραίτητη η ανανέωση της μορφής του, όπως συμβαίνει με άλλους τύπους αγγείων. Ταυτόχρονα αυτή η κατηγορία λύχνων αποτελεί ένα ακόμη προϊόν της βιοτεχνικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε με την ευημερία που επικράτησε στο νησί στα

¹⁵³ Lyon-Caen, Hoff 1986, αρ.121 σελ.54.

¹⁵⁴ Για το ζήτημα της χρονολόγησης των λύχνων, Lund 1991, σελ.290-291.

¹⁵⁵ Πετρόπουλος 1999, σελ.74.

πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Η άνθιση του εμπορίου και η εξέλιξη της τοπικής οικονομίας οδήγησε στη μαζική παραγωγή κεραμικών αντικειμένων¹⁵⁶. Ωστόσο, με εξαίρεση τη Sidi Krebish της Κυρηναϊκής, δεν παρατηρείται πιστοποιημένη τουλάχιστον συστηματική εξαγωγή τους, όπως με άλλες κατηγορίες βιοτεχνικών ή αγροτικών προϊόντων, αλλά μία σχετικά περιορισμένη παραγωγή, η οποία κάλυπτε την εγχώρια ζήτηση στο ίδιο το νησί.

Σε μεγαλύτερες ποσότητες κατασκευάζονταν από τα τοπικά εργαστήρια λύχνοι με εικονιστική παράσταση στον δίσκο, ένα τμήμα των οποίων - σε αντίθεση με την κατηγορία των επονομαζόμενων “κρητικού τύπου” - προορίζονταν για εξαγωγή. Αρκετοί από αυτούς τους λύχνους έφεραν την υπογραφή του εργαστηρίου παραγωγής τους, χαρακτηριστικό άγνωστο για την τοπική παραγωγή της ελληνιστικής εποχής, επιβεβαιώνοντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη του νησιού με την ύπαρξη οργανωμένων και ειδικευμένων κέντρων παραγωγής και εργαστηρίων¹⁵⁷.

---

¹⁵⁶ Sanders 1982, σελ.32-35. Τσουγκαράκης 1987, σελ.315-322. Chaniotis 2004α, σελ.84-87.

¹⁵⁷ Chaniotis 2004α, σελ.86 υποσημ.49. ιδ.2005, σελ.103-105 πιν.5.1, 5.2.

ΟΙ ΛΥΧΝΟΙ “ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ” ΤΗΣ ΑΠΤΕΡΑΣ

Τα 63 ακέραια παραδείγματα και τα θραύσματα λύχνων “κρητικού τύπου” της Απτέρας που εξετάζονται στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν ως επιμέρους σύνολα σύμφωνα με το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής τους, καθώς προέρχονται από σαφείς στρωματογραφικές ενότητες με στόχο να διεξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Από το εσωτερικό του υπόγειου ταφικού μνημείου στη δυτική είσοδο της πόλης προέρχονται 15 παραδείγματα του τύπου και δύο από την ευρύτερη περιοχή αυτού. Πρόκειται για πέντε ακέραιους δίμυξους λύχνους και όστρακα από έναν έκτο έξι, μονόμυξους λύχνους και αρκετά όστρακα. Οι αναφερόμενοι λύχνοι και τα όστρακα λύχνων από το μνημείο, που είχε συληθεί κατά τη βυζαντινή περίοδο, μπορούν να τοποθετηθούν σε ένα σχετικά ενιαίο χρονολογικό πλαίσιο βάσει των συνευρημάτων τους. Η γενική χρονολόγηση των ευρημάτων του ξεκινά με σχετική ασφάλεια από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. καθώς στηρίζεται σε μία συγκεκριμένη κατηγορία βολβόσχημων μυροδοχείων, που θεωρούνται τοπικής παραγωγής και χρονολογούνται από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως και το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹⁵⁸

Στην κατηγορία των δίμυξων λύχνων μεγάλου μεγέθους με πλαστικό φύλλο ακάνθου, πλευρικά ωτία και έλικες περιμετρικά του μυκτήρα εντάσσεται ο **A1-Π10949** (Εικ.27), ο οποίος διατηρείται σχετικά αποσπασματικά. Τα καρδιόσχημα κοσμήματα του ώμου και του μυκτήρα όπως και τα κομβία φέρουν κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα, στοιχείο που παρατηρείται κυρίως σε λύχνους μεγάλου μεγέθους. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί η έντονη πλαστικότητα και η λεπτομέρεια στην απόδοση των καρδιόσχημων και των ελικοειδών κοσμημάτων στα ωτία. Τα συγκεκριμένα στοιχεία αποδεικνύουν την κατασκευή του από κάποιο κεντρικό εργαστήριο παραγωγής κεραμικής και ταυτόχρονα τη χρήση μήτρας καλής ποιότητας, πιθανότατα πρώτης γενιάς. Η επιμελημένη κατασκευή του και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία του παραπέμπουν σε προγενέστερα πρότυπα και πιο συγκεκριμένα στους ύστερους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς μεταλλικούς λύχνους.

¹⁵⁸ Ο συγκεκριμένος τύπος βολβόσχημων μυροδοχείων εντοπίζεται συχνά σε ταφικά σύνολα του δυτικού νεκροταφείου της Απτέρας, όπως παρουσιάζεται από την Νινιού-Κινδελή 2007/08, αρ.1-2 σελ.63-64 εικ.9-10.

Ένα από τα ενδεικτικά στοιχεία για την επιρροή από αντίστοιχα παραδείγματα είναι το κυκλικό μέταλλο με ένθετο κομβίο εσωτερικά στο σημείο της ένωσης του φυλλόσχημου επιθέματος στη λαβή, το οποίο υποδηλώνει το καρφί προσήλωσης σε αυτή¹⁵⁹ (Εικ.19, Εικ.20). Η δακτυλιόσχημη βάση, οι έλικες πλευρικά του μυκτήρα με ταινιωτό περιχέλιωμα και το καρδιόσχημο κόσμημα στο βραχίονα είναι χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν τη σύνδεσή του με μεταλλικά παραδείγματα, όπως ενδεικτικά αναγνωρίζονται σε λύχνους από το ναυάγιο της Mahdia και την Πομπηία¹⁶⁰ (Εικ.15, Εικ.16). Επίσης, το στιλπνό μελανό γάνωμα, αν και απολεπισμένο, ενισχύει τη συγκεκριμένη επιρροή. Παράλληλα εντοπίζονται σε αρκετές θέσεις της Κρήτης¹⁶¹, ενώ συχνά λύχνοι ανάλογου τύπου φέρουν ροζέτα στο δίσκο. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι η παρουσία διακοσμητικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών του Α1-Π10949 και σε μονόμυξους λύχνους “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους, όπως παρατηρείται στον υπ' αριθμό 23 από το αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου και στο Λυ47 από την Ελεύθερα¹⁶².

Από τον υπόγειο προθάλαμο του ταφικού μνημείου προέρχεται ο δίμυξος λύχνος **Α8-Π10939** (Εικ.28) που σώζεται σχεδόν ακέραιος. Εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με το παραπάνω παράδειγμα, παρόλο που διαφοροποιείται η απόδοση του μυκτήρα και των ωτίων. Ωστόσο δεν είναι σαφές αν είχε κάθετη ταινιωτή λαβή με αυλακώσεις στην οποία προσαρτιόταν ενδεχομένως πλαστικό φύλλο ακάνθου. Διαθέτει έναν ιδιαίτερα βαθύ, ακόσμητο δίσκο με μικρή οπή καύσης, αν και λύχνοι του ίδιου τύπου φέρουν ροζέτα ή πλαστικούς δακτυλίους στο εσωτερικό του (Εικ.29-Εικ.31). Τα καρδιόσχημα κοσμήματα του ώμου και του μυκτήρα, όπως και τα κομβία, φέρουν κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα. Ωστόσο τα διακοσμητικά στοιχεία αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο και απουσιάζει η έντονη πλαστικότητα, όπως σε αντίστοιχους δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους. Το συγκεκριμένο γεγονός οφείλεται είτε σε μήτρα μέτριας ποιότητας, είτε σε μήτρα που έχει χρησιμοποιηθεί

¹⁵⁹ Bailey 1996, Q3554 σελ.10 πιν.6. Atasoy 2005, αρ.5 σελ.3.

¹⁶⁰ Fuchs 1963, σελ.29-30 πιν.42.1, 43-44. Barr-Sharrar 1994, σελ.644-651. Valenza Mele 1983, σελ.30-32 αρ.43-46.

¹⁶¹ Coldstream 1973, αρ.37 σελ.51 πιν.30. Catling-Catling 1992, L211 σελ.273 πιν.257, αν και ο δίσκος είναι απλός και δε διευκρινίζεται ο τύπος της λαβής. Μαραγκού 1992, αρ.374 σελ.301. Martin 1997, αρ.8 σελ.268 εικ.34c. Αντίστοιχος τύπος ωτίου: Catling-Catling 1992, L218 σελ.274 πιν.256.

¹⁶² Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Σπανού 2001, Λυ47 σελ.54 πιν.19 και ανάλογου τύπου οι: Λυ37 σελ.54-55 πιν.21, Λυ41 σελ.55 πιν.22, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.145-146 σελ.205.

πολλές φορές. Η μη επιμελημένη κατασκευή του επιβεβαιώνεται επίσης από την απουσία της χαρακτηριστικής δακτυλιόσχημης βάσης και της κάθετης λαβής. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα συγκεκριμένα τμήματα του σώματος δεν έχουν σπάσει, αλλά έχουν ξεκολλήσει πιθανότατα μετά την όπτησή του. Παράλληλα εντοπίζονται κυρίως στην Κνωσό, στην Ελεύθερνα, στην Αλεξάνδρεια και στη Sidi Hussein της Κυρηναϊκής¹⁶³.

Οι δίμυξοι λύχνοι “κρητικού τύπου” που προαναφέρθηκαν παραπέμπουν ξεκάθαρα σε μεταλλικά πρότυπα των ύστερων ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Η εμφάνιση συγκεκριμένων μορφολογικών στοιχείων μπορεί να συνδεθεί με τον τύπο XXI του Broneer από την Κόρινθο και τα Ίσθμια, καθώς και με ανάλογα παραδείγματα από την Αθήνα¹⁶⁴. Στην Κρήτη λύχνοι ίδιου τύπου απαντώνται στην Κνωσό, την Ίτανο, τη Γόρτυνα και την Ελεύθερνα¹⁶⁵. Τα παραδείγματα από την Κόρινθο, τα Ίσθμια, την Αθήνα και τη Γόρτυνα χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. και στις υπόλοιπες θέσεις της Κρήτης από τον 1^ο αι. μ.Χ. μέχρι τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κάποια έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Από τη σύγκριση των λύχνων της Απτέρας με τα παραπάνω παραδείγματα προκύπτει ότι θα πρέπει να τοποθετηθούν μεταξύ του δευτέρου μισού του 1^{ου} αι. π.Χ. και των μέσων του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Οι δίμυξοι **A23-Π10942** (Εικ.29) και **A1-Π10938** (Εικ.30) διαθέτουν κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά και διακοσμητικά μοτίβα. Ωστόσο έχουν διαφορετικό μέγεθος. Πιθανότατα να προέρχονται και από το ίδιο κέντρο παραγωγής το οποίο παρήγαγε λύχνους με όμοια διακοσμητικά θέματα σε μήτρες διαφορετικού μεγέθους, ανάλογα με τη ζήτηση της αγοράς. Ο A23-Π10942 διαθέτει φυλλόσχημη απόφυση στη λαβή με κυκλικό κομβίο στην έκφυσή της η οποία σώζεται αποσπασματικά, ενώ στο A1-Π10938 δεν αποσαφηνίζεται ο τύπος της λαβής λόγω της φθοράς του.

¹⁶³ Coldstream 1973, αρ.114 σελ.44 πιν.26c, αρ.37 σελ.51 πιν.30b. Ghazal 1976-1977, αρ.17-18 σελ.227 πιν.LXIc. Catling-Catling 1992, L207-L208 σελ.273 πιν.232, 255, L222 σελ.274 πιν.256. Μαραγκού 1992, αρ.374 σελ.301. Σπανού 2001, Λυ47 πιν.19 (αν και μονόμυξος), Λυ26 πιν.20, Λυ37 πιν.21, Λυ41 πιν.22, Λυ51 πιν.24, Λυ14 πιν.25, Λυ33 πιν.26, πιν.35 σελ.53-57. Σταμπολίδης 2004, αρ.147 σελ.205.

¹⁶⁴ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

¹⁶⁵ Hayes 1971, αρ.64 σελ.269 πιν.40b. Coldstream 1973, αρ.37-39 σελ.51 πιν.30. Catling-Catling 1992, σελ.305-306. Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Martin 1997, αρ.1-2 σελ.266 εικ.33d-e. Σπανού 2001, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.146 σελ.205.

Χαρακτηριστικό τους είναι τα ορθογώνια πλευρικά πτερύγια με διαγώνιες εγχαράξεις στο άνω τμήμα τους, στοιχείο που συναντάται σε λύχνους από την Κνωσό και στα αρχαιολογικά μουσεία Αγίου Νικολάου και Ρεθύμνου¹⁶⁶. Στο Α23-Π10942 οι χαράξεις είναι στραμμένες προς τα επάνω όπως στον μονόμυξο Α6-Π10627 (Εικ.32), ενώ στο Α1-Π10938 είναι προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Εμφανής είναι η επιρροή τους από μεταλλικά πρότυπα (Εικ.19, Εικ.20), όπως διαπιστώνεται από το κομβίο στην έκφυση της φυλλόσχημης απόληξης της λαβής στο Α23-Π10942. Ταυτόχρονα μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε ύστερους ελληνιστικούς τύπους λύχνων, όπως στην κατηγορία των Herzblattlampen της Περγάμου (Εικ.18α, β), ώστε να παρέχεται μία σχετικά ασφαλής χρονολόγηση. Πιο συγκεκριμένα τα παραδείγματα της Απτέρας συνδέονται με τους δίμυξους λύχνους της υποκατηγορίας b των Herzblattlampen που χρονολογούνται κατά τον 2^ο-1^ο αι. π.Χ.¹⁶⁷ Επομένως βάσει αυτών των δεδομένων οι λύχνοι μπορούν να τοποθετηθούν από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. και εξής, ενώ συγχρόνως είναι πιθανόν να είναι σχετικά πιο πρώιμοι από τους προαναφερθέντες Α1-Π10949 και Α8-Π10939, ίσως και σύγχρονοι, καθώς ο παρών τύπος είναι σε χρήση μέχρι τον 1^ο αι. π.Χ. όπου καθιερώνεται πλέον η παρουσία των πλαστικών ελίκων πλευρικά του μυκτήρα τόσο στους μεταλλικούς όσο και στους πήλινους λύχνους¹⁶⁸.

Ο ακέραιος δίμυξος λύχνος **Α13-Π10940** (Εικ.31) διαθέτει κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά με τα παραπάνω παραδείγματα αν και διαφοροποιείται η απόδοση των πλευρικών ωτίων, ενώ είναι από τις λίγες περιπτώσεις όπου μπορεί να προσδιοριστεί ο τόπος παραγωγής του. Η προέλευσή του από την Κνωσό είναι σχεδόν δεδομένη, καθώς ανάμεσα στους λύχνους που έχουν βρεθεί εκεί εντοπίζεται ένα - παρά την αποσπασματική κατάστασή και το διαφορετικό μέγεθος - ακριβές παράλληλο αυτού¹⁶⁹. Επιπλέον το όμοιο χρώμα του πηλού και του επιχρίσματος ενισχύουν αυτόν τον συσχετισμό. Η διακόσμηση του παρόντος λύχνου δεν ακολουθεί τη χαρακτηριστική του “κρητικού τύπου”, αλλά είναι περισσότερο γραμμική, καθώς

¹⁶⁶ Cook 1952/53, σελ.126-127 εικ.13 και Αποστολάκου 1987, αρ.5 σελ.38 φωτ.9-10 αν και είναι μονόμυξοι λύχνοι. Παπαδοπούλου 1988/90, Π554 σελ.104, εικ.3 πιν.2 α με το οποίο διαθέτει ανάλογο σχήμα σώματος, όπως και με: Cook 1952/53, σελ.126-127 εικ.13. Mercando 1974, πιν. XXXIV.2. Αποστολάκου 1987, αρ.14 σελ.40 φωτ.27-28. Catling-Catling 1992, L210 σελ.273 πιν.233, 256.

¹⁶⁷ Schäfer 1968, Variante b, υποκατηγορία β σελ.136.

¹⁶⁸ Seidel 2002, σελ.35.

¹⁶⁹ Catling-Catling 1992, L210 σελ.273 πιν. 233, 256.

διαθέτει ιχθυάκανθα στους μυκτήρες και κάθετες εγχαράξεις με ανάγλυφα κομβία στον ώμο. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν παραλλαγή του χαρακτηριστικού τύπου με τα ανάγλυφα καρδιόσχημα και κομβία σε εναλλαγή με εγχαράξεις, όπως παρατηρείται κυρίως σε λύχνους που φυλάσσονται στο Βασιλικό Μουσείο Τεχνών και Ιστορίας στις Βρυξέλλες (Εικ.26) και στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου, που διαθέτουν ανάλογο σχήμα σώματος¹⁷⁰. Ιδιαιτερότητα του λύχνου της Απτέρας, ταυτόχρονα και της Κνωσού, αποτελεί επίσης ο δίσκος με τις δύο διακοσμητικές ζώνες, καθώς παραδείγματα ανάλογου τύπου είτε έχουν ακόσμητο δίσκο είτε φέρουν πλαστικούς δακτυλίους¹⁷¹. Παραλλαγή αποτελεί το πλησιέστερο τυπολογικά παράλληλο που βρίσκεται σήμερα στο Βασιλικό Μουσείο Τεχνών και Ιστορίας στις Βρυξέλλες (Εικ.26) και διαθέτει ρόδακα γύρω από τους τρεις κεντρικούς δακτυλίους της οπής πλήρωσης.

Ο λύχνος από την Κνωσό τοποθετείται την εποχή του Αδριανού βάσει των ανασκαφικών του συμφραζομένων. Ωστόσο η χρονολόγηση του Α13-Π10940 δεν μπορεί να βασιστεί στο συγκεκριμένο δεδομένο καθώς είναι πολύ ύστερη, αφού ο τύπος τους παραπέμπει στην κατηγορία των λύχνων Herzblattlampen της Περγάμου που εμφανίζεται πρωιμότερα¹⁷². Άλλωστε τα συμφραζόμενα εύρεσής του στο υπόγειο ταφικό μνημείο ενισχύει μία πιο πρόιμη τοποθέτηση. Επομένως μπορεί να χρονολογηθεί από τον 1^ο αι. π.Χ. και εξής, όπως οι παραπάνω Α23-Π10942 (Εικ.29) και Α1-Π10938 (Εικ.30), καθώς ισχύουν ανάλογα κριτήρια χρονολόγησης.

Από τον υπόγειο προθάλαμο του ταφικού μνημείου προέρχεται, επίσης, ο μονόμυξος λύχνος μεγάλου μεγέθους Α6-Π10627 (Εικ.32). Ο ώμος κοσμεύεται με τα τυπικά καρδιόσχημα και κομβία σε εναλλαγή με κάθετες εγχαράξεις που απαντώνται και στον βραχίονα του μυκτήρα, που ενδεχομένως έφερε και καρδιόσχημο. Τα ορθογώνια πλευρικά πτερύγια με διαγώνιες εγχαράξεις στο πάνω τμήμα τους συναντώνται σε παραδείγματα από την Κνωσό και στα αρχαιολογικά μουσεία Αγίου Νικολάου και Ρεθύμνου¹⁷³, ενώ στην Απτέρα εντοπίζονται στους δίμυξους Α23-

¹⁷⁰ Skinkel-Taupin 1971-1972, αρ.3 σελ.54, 56 εικ.5. Αποστολάκου 1987, αρ.14 σελ.40 φωτ.27-28.

¹⁷¹ Cook 1952/53, σελ.126-127 εικ.13. Mercado 1974, πιν. XXXIV.2. Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.104 Π554, εικ.3, πιν.2 α.

¹⁷² Skinkel-Taupin 1971-1972, όπου παρατηρείται τυπολογική σύνδεση του αρ.3 “κρητικού τύπου” με τους λύχνους Herzblattlampen αρ.1-2 σελ.54-56.

¹⁷³ Cook 1952/53, σελ.126-127 εικ.13. Αποστολάκου 1987, αρ.5 σελ.38 φωτ.9-10. Παπαδοπούλου 1988/90, Π554 σελ.104, εικ.3 πιν.2 α, αν και είναι δίμυξος λύχνος. Για το σχήμα του σώματος:

Π10942 (Εικ.29) και Α1-Π10938 (Εικ.30). Κατά την προσεκτική εξέταση του συγκεκριμένου λύχνου διαπιστώνεται ότι είναι από τα λίγα παραδείγματα του υπό μελέτη υλικού, όπου αναγνωρίζεται η κατασκευή του από γύψινη μήτρα. Απόδειξη αυτού αποτελεί η ύπαρξη μικρών εξογκωμάτων στο εσωτερικό των κάθετων εγχαράξεων του ώμου, τα οποία οφείλονται στις φυσαλίδες που σχηματίζονται κατά την κατασκευή της μήτρας. Παράλληλα ο λύχνος διαθέτει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα, όπως η ψηλή δακτυλιόσχημη βάση, το ταινιωτό περιχέλιωμα του μυκτήρα και η λαβή με τις δύο κεντρικές νευρώσεις.

Ο μονόμυξος **A19-A22** (Εικ.33) σώζεται πολύ αποσπασματικά και συνίσταται από όστρακα που βρέθηκαν στον υπόγειο προθάλαμο και στον υπόγειο θάλαμο του ταφικού μνημείου. Διαθέτει σχετικά μεγάλο μέγεθος, ρηχό και ευρύ δίσκο. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν είναι σαφής ο προσδιορισμός του τύπου της λαβής και των περαιτέρω στοιχείων του σώματος. Η απόδοση της διακόσμησης του ώμου είναι ιδιαίτερα πλαστική και από μήτρα καλής ποιότητας, πιθανότατα πρώτης γενιάς. Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αποτελούν οι αρκετά έξεργες κάθετες νευρώσεις που πλαισιώνουν τα καρδιόσχημα μαζί με τις εγχαράξεις, οι οποίες παρουσιάζονται ως λογχοειδή φύλλα και μέχρι στιγμής συναντώνται μόνο στην Απτέρα. Πιθανότατα να αποδίδουν είτε φυτική διακόσμηση, όπως τα σχηματοποιημένα φύλλα κισσού, είτε να αποτελούν ανάμνηση πλευρικού εξαρτήματος ή διακόσμησης από κάποιο μεταλλικό πρότυπο¹⁷⁴. Άλλωστε ο παρών λύχνος συνδέεται με μεταλλικούς τύπους βάσει επιμέρους στοιχείων, όπως του μεγέθους, της αμυγδαλόσχημης βάσης¹⁷⁵ και της απόδοσης του μυκτήρα. Επιπλέον, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης του λύχνου διακρίνεται ο εμβαπτισμός του σε πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα. Παραδείγματα με ανάλογο τύπο σχήματος εντοπίζονται στην Κνωσό και την Ελεύθερα¹⁷⁶, αν και διαφοροποιείται η διακόσμησή τους.

Ο μονόμυξος λύχνος **A296/a** (Εικ.34) προέρχεται πλησίον του ταφικού

Catling-Catling 1992, L209 σελ.273 πιν.231, 256. Λεμπέση 1969, πιν.278β (το πρώτο αριστερά) με το οποίο διαθέτει ανάλογο τύπο λαβής, όπως και με: Mercando 1974, πιν.XXXIV.11. Hayes 2000, αρ.18 (C396) σελ.323 πιν.4.71.

¹⁷⁴ Bailey 1996, Q3552 σελ.9 πιν.5.

¹⁷⁵ ό.π. Q3553-Q3554 σελ.9-10 πιν.6, οι οποίοι είναι οι μόνοι ελληνιστικοί λύχνου με αμυγδαλόσχημη βάση.

¹⁷⁶ Catling-Catling 1992, L209 σελ.273 πιν.231, 256. Σπανού 2001, Λυ31 σελ.53 πιν.17, Λυ60 σελ.53 πιν.18, Λυ47 σελ.53-54 πιν.19. Σταμπολίδης 2004, αρ.145 σελ.205.

μνημείου και παρά την αποσπασματική κατάστασή του χαρακτηρίζεται για το μεγάλο μέγεθός του. Πιθανότατα διέθετε φυλλόσχημη απόφυση ή απλά ταινιωτή λαβή με βαθιές αυλακώσεις κατά μήκος, όπως παρατηρείται και σε ανάλογα παραδείγματα μεγάλου μεγέθους με πλευρικά κυματοειδή πτερύγια. Φέρει την χαρακτηριστική διακόσμηση του “κρητικού τύπου”, ενώ οι πλαστικοί ομόκεντροι δακτύλιοι του δίσκου αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί παράλληλα που να συνδυάζουν τους δακτυλίους του δίσκου με τη συγκεκριμένη διακόσμηση σε λύχνο μεγάλου μεγέθους, αλλά μεμονωμένα παραδείγματα με ανάλογο σχήμα ή κοσμήματα¹⁷⁷. Από την Απτέρα πλησιέστερο παράλληλο αποτελεί το όστρακο Π945/α (Εικ.83) από το θέατρο, που διαθέτει όμοιο γάνωμα και ίδιο τύπο διακόσμησης στο δίσκο. Ενδεχομένως τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και το μεγάλο μέγεθός του να τον συνδέουν με προγενέστερα πρότυπα.

Ο λύχνος **A1-Π10628** (Εικ.35) προέρχεται από τον θάλαμο του υπόγειου ταφικού μνημείου. Σώζεται σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση, έτσι ώστε να μην μπορεί να καθοριστεί ο τύπος της λαβής και του μυκτήρα. Διαθέτει αρκετά ευρύ δίσκο, στενό ώμο και ψηλά τοιχώματα σώματος. Φέρει τη χαρακτηριστική διακόσμηση του “κρητικού τύπου”, ενώ τα πλευρικά κυματοειδή ωτία έχουν ιδιαίτερα μικρές διαστάσεις. Είναι κατασκευασμένος από γύψινη μήτρα μέτριας ποιότητας, καθώς οι κάθετες εγχαράξεις του δίσκου είναι αρκετά φθαρμένες και δεν είναι ιδιαίτερα ορατές. Στη συχνή χρήση της μήτρας και στη μέτρια διατήρησής της οφείλονται και οι μικροί σβώλοι πηλού που παρατηρούνται στις κάθετες αυλακώσεις πλησίον του μυκτήρα και στην περιφέρεια του δίσκου. Ανάλογος τύπος σώματος συναντάται σε λύχνους στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου από τους οποίους ο αριθμός 4 φέρει ανάλογη διακόσμηση¹⁷⁸.

Οι παραπάνω μονόμυξοι λύχνοι μεγάλου και μεσαίου μεγέθους A6-Π10627, A19-A22, A296/α και A1-Π10628 πρέπει να είναι σύγχρονοι χρονολογικά. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα διαθέτουν ανάλογο τύπο σχήματος και τη χαρακτηριστική διακόσμηση, αν και διαφοροποιημένη σε επιμέρους σημεία. Ωστόσο

¹⁷⁷ Για το σχήμα: Catling-Catling 1992, L209 σελ.273 πιν.231, 256. Η διακόσμηση είναι κοινή του τύπου, ώστε δεν ωφελεί η περαιτέρω απαρίθμηση των παράλληλων παραδειγμάτων.

¹⁷⁸ Αποστολάκου 1987, αρ.4 σελ.38 φωτ.7-8, αρ.10 σελ.39 φωτ.19-20.

η παρουσία πρωτότυπων διακοσμητικών στοιχείων και η αποσπασματική διατήρησή τους δεν ενισχύουν μία στενή χρονολόγηση και μία ασφαλή τυπολογική εξέλιξη. Επιπλέον δεν μπορούμε να στηριχθούμε στη χρονολόγηση του Wardle, κατά τον οποίο θεωρούνται υστερότεροι οι λύχνοι με δακτυλίους στο δίσκο και ταινιωτό περιχέλωμα στο μυκτήρα από αυτούς με ακόσμητο δίσκο και επίπεδη απόληξη μυκτήρα¹⁷⁹. Αυτή η πρόταση αντικρούεται καθώς σε αυτούς τους λύχνους της Απτέρας, όπως και σε άλλα δημοσιευμένα παραδείγματα, συναντάται ο απλός δίσκος με ταινιωτή απόληξη μυκτήρα. Έτσι, η γενική χρονολόγηση των παραπάνω παραδειγμάτων πρέπει να τοποθετείται τον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ οι Α6-Π10627, Α19-Α22 και Α296/α, το σχήμα των οποίων παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα, χρονολογούνται πιο συγκεκριμένα στην αρχή του αιώνα και εξής.

Από το διάδρομο του ταφικού θαλάμου προέρχεται ο μονόμυξος **Α24-Π10630** (Εικ.36) που είναι από τους πιο χαρακτηριστικούς λύχνους του “κρητικού τύπου” με γενική χρονολόγηση τον 1^ο αι. μ.Χ. Φέρει τη σταθερή διακόσμηση του τύπου, κομβία και καρδιόσχημα σε εναλλαγή με κάθετες εγχαράξεις, ιχθυάκανθα στο μυκτήρα και πλευρικά κυματοειδή ωτία. Ωστόσο λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν είναι σαφής ο τύπος της λαβής και του μυκτήρα. Πιθανότατα διέθετε κάθετη, ταινιωτή λαβή με έντονες νευρώσεις κατά μήκος ή μία βαθειά κεντρική αυλάκωση, όπως παρατηρείται σε ανάλογους λύχνους μεσαίου μεγέθους με πλευρικά κυματοειδή πτερύγια. Από την εξέταση του υλικού διαπιστώνεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Απτέρα σε λύχνους διαφορετικού σχήματος και μεγέθους, οι οποίοι δε διαθέτουν πλευρικά κυματοειδή ωτία. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι ο Α11-Π10613 (Εικ.56) που προέρχεται από τον τάφο 20 του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κελαϊδή Μ. από το δυτικό νεκροταφείο. Η απήχηση της διακόσμησης και του σχήματος του συγκεκριμένου λύχνου διαπιστώνεται από τη μεγάλη διασπορά του στην ανατολική Κρήτη και κυρίως στην περιοχή της Κνωσού, στη Γόρτυνα και τον Κομμό¹⁸⁰. Η τυπική διακόσμησή του και η ποιότητα κατασκευής του σε συνδυασμό με τα πλησιέστερα

¹⁷⁹ Wardle 1972, σελ.274.

¹⁸⁰ Wardle 1972, αρ.102, σελ.278, εικ.5. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Mercado 1974, πιν. XXXIV.7. Warren 1987/88, σελ.91-92 εικ.17. Catling-Catling 1992, L209 σελ.273 πιν.231, 256. Rendini 1988, αρ.184 σελ.222-223 εικ.194a. Martin 1997, αρ.7 σελ.267-268 εικ.34b. Hayes 2000, αρ.8 (C2650) σελ.322 πιν.4.70, αρ.12 (C2297) σελ.323 πιν.4.71.

παράλληλα από το ιερό της Δήμητρας και την ευρύτερη περιοχή της Κνωσού τον χρονολογούν στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Ο μονόμυξος **A2-Π10950** (Εικ.37α, β) ανήκει στην κατηγορία των λύχνων με σχετικά επιμήκη μυκτήρα, ευρύ, ρηχό δίσκο και πλευρικά κυματοειδή πτερύγια. Λόγω του μεγέθους του δίσκου ο ώμος είναι πολύ στενός και έτσι η διακόσμηση καταλαμβάνει μικρότερο χώρο. Ο συγκεκριμένος τύπος συχνά διαθέτει και δεύτερη περιφερειακή οπή πλήρωσης, όπως παρατηρείται σε ορισμένα παράλληλα¹⁸¹, στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να διευκρινιστεί στον A2-Π10950 λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του. Ο ώμος του σώματος κοσμείται από ονολο με τριπλό περίγραμμα εναλλασσόμενο με μικρές κάθετες εγχαράξεις, ο αριθμός των οποίων διαφοροποιείται σε κάθε πλευρά εκατέρωθεν του μυκτήρα. Μέχρι στιγμής λύχνοι με ονολο με τριπλό περίγραμμα εντοπίζονται στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου και στο Καστέλι Κισάμου¹⁸², ενώ τα υπόλοιπα δημοσιευμένα παράλληλα διαθέτουν ονολο με διπλό περίγραμμα. Αξιοσημείωτο είναι η διακόσμηση του μυκτήρα, καθώς το καρδιάσχημο πλαισιώνεται από ονολο αντί εμπίεστων κυκλίσκων ή λοξών εγχαράξεων. Για το συγκεκριμένο μοτίβο δεν έχουν εντοπιστεί παράλληλα από τα έως τώρα δημοσιευμένα παραδείγματα, αποτελώντας έτσι μία ακόμη ιδιαίτερη παραλλαγή του τύπου.

Το πλησιέστερο παράλληλο του A2-Π10950 είναι ο λύχνος Π6628 από το Καστέλι Κισάμου που αποτελεί προϊόν του τοπικού εργαστηρίου του Καστελίου και χρονολογείται με ασφάλεια στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ., καθώς προέρχεται από κλειστό αρχαιολογικό σύνολο. Στην Ελεύθερνα λύχνος ανάλογου σχήματος και διακόσμησης προέρχεται από το εργαστήριο του ΓΑΜΟΥ, όπως αποδεικνύεται από τους εγχάρακτους χαρακτήρες ΟΥ στο εσωτερικό της βάσης. Έτσι χρονολογείται με ασφάλεια στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ., εποχή που δραστηριοποιείται το εργαστήριο¹⁸³. Ο συγκεκριμένος τύπος σώματος και διακόσμησης συναντάται στο νησί σε όλο τον 1^ο αι. μ.Χ. όπως πιστοποιούν παραδείγματα κυρίως από ταφικά σύνολα από τους Αγίους Δέκα και τα Μάταλα, με

¹⁸¹ Αποστολάκου 1987, αρ.13 σελ.40 φωτ.25-26. Σπανού 2001, Λυ49 σελ.58 πιν.27. Σταμπολίδης 2004, αρ.143 σελ.204.

¹⁸² Αποστολάκου 1987, αρ.12 σελ.40 φωτ.23-24. Markoulaki et all. 1989, σελ.559-561 εικ.9. Empegeur, et all. 1992, σελ.644, 646 εικ.10 α.

¹⁸³ Σπανού 2001, Λυ49 σελ.58 πιν.27. Σταμπολίδης 2004, αρ.143 σελ.204.

αποτέλεσμα να διατηρηθούν και να αντιγράφονται τουλάχιστον έως τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το εργαστήριο του ΓΑΜΟΥ, αντικατοπτρίζοντας την απήχηση αυτών. Επομένως βάσει των παραπάνω στοιχείων ο λύχνος της Απτέρας μπορεί να χρονολογηθεί σχετικά υστερότερα από τα υπόλοιπα παραδείγματα του υπόγειου ταφικού μνημείου, στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των λύχνων “κρητικού τύπου” από το υπόγειο ταφικό μνημείο και περιμετρικά αυτού θα παρουσιαστούν τα όστρακα από τους συγκεκριμένους ανασκαφικούς χώρους. Το θραύσμα μυκτήρα **A296/β** (Εικ.38) από μονόμυξο λύχνο σώζει μόνο το καρδιάσχημο μοτίβο και έναν έντυπο κυκλίσκο σε επαφή με το αριστερό λοβίο του. Παρά την αποσπασματικότητά του ενδεχομένως να έφερε άλλους δύο κυκλίσκους στο κέντρο και στο δεξί λοβίο, κρίνοντας από ανάλογο θραύσμα της Κνωσού¹⁸⁴. Τα δύο όστρακα του **A17/α** (Εικ.43) προέρχονται από δίμυξο λύχνο μεγάλου μεγέθους που διέθετε πλευρικές έλικες περιμετρικά των μυκτήρων και κομβίο στο σημείο ένωσής τους. Δυστυχώς λόγω της διατήρησης του θραύσματος δεν είναι δυνατό να διευκρινιστούν τα επιμέρους μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία του λύχνου. Επίσης, τα όστρακα μυκτήρων με ταινιωτό περιχέλωμα **A17/β** (Εικ.40) από δίμυξο λύχνο, **A17/γ** (Εικ.41) και **Λυ2** (Εικ.39), αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία του “κρητικού τύπου” τα οποία συναντώνται σε πολλά παράλληλα παραδείγματα. Ωστόσο ο Λυ2 διαθέτει μικρό εξόγκωμα στο πλαϊνό τμήμα του που ενδεχομένως οφείλεται στη χρήση γύψινης μήτρας. Τέλος, το θραύσμα φυλλόσχημης απόφυσης ακάνθου **Λυ1** (Εικ.42) ανήκει σε μονόμυξο ή δίμυξο λύχνο μεγάλου μεγέθους, κρίνοντας από την σωζόμενη κατάστασή του. Η κατασκευή του προέρχεται από μήτρα καλής ποιότητας, όπως διαπιστώνεται από την ιδιαίτερη πλαστικότητα των λογοειδών φύλλων, των μίσχων και την κεντρική νεύρωση του φύλλου στο οπίσθιο τμήμα του. Ανάλογος τύπος λαβής συναντάται σε αρκετούς λύχνους από την Απτέρα, οι οποίοι θα παρουσιαστούν στη συνέχεια. Πρότυπο του συγκεκριμένου τύπου είναι μεταλλικά λυχνάρια όπως διαπιστώνεται όχι μόνο από το σχήμα της λαβής (Εικ.21), αλλά και από το κυκλικό, πεπιεσμένο κομβίο στην έκφυση του φύλλου, που αποτελεί ανάμνηση από το καρφί προσήλωσης

¹⁸⁴ Catling-Catling 1992, L243 σελ.273-274 πιν.257.

αυτού στη λαβή¹⁸⁵ (Εικ.19, Εικ.20). Ο συγκεκριμένος τύπος λαβής, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, λόγω της σύνδεσής του με τον τύπο XXI του Broneer από την Κόρινθο, τα Ισθμια, την Αθήνα και από άλλες θέσεις που μιμούνται μεταλλικούς λύχνους της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου¹⁸⁶ μπορεί να χρονολογηθεί από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και σε ολόκληρο τον 1^ο αι. μ.Χ.

Ο μονόμυξος λύχνος “κρητικού τύπου” Π1588 (Εικ.44) δεν διαθέτει σαφή ανασκαφικά στοιχεία¹⁸⁷. Το σώμα είναι ψηλό με έντονη καρίνωση, στενό ώμο και ευρύ δίσκο με ελαφρά γωνίωση, όπως παρατηρείται σε ανάλογα παραδείγματα από την Κνωσό βάσει των οποίων μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., ίσως όμως και στις αρχές του αιώνα¹⁸⁸. Φέρει τη χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου, ενώ τα καρδιάσχημα έχουν διπλό εγχάρακτο κύκλο σε κάθε λοβό τους. Το συγκεκριμένο μοτίβο παρατηρείται συχνά στο σώμα ή στο βραχίονα του μυκτήρα και συναντάται συνήθως σε δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους ή σε μονόμυξους μεσαίου μεγέθους με ωτία και πιθανότατα φυλλόσχημη λαβή¹⁸⁹. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Π1588 είναι τα ανάγλυφα κομβία του σώματος με εμπίεστους κύκλους στο εσωτερικό τους. Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί κάποιο παράλληλο σε λύχνους “κρητικού τύπου” και το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ενδεχομένως να αποτελεί κάποια τοπική παραλλαγή της τυπικής διακόσμησης. Ωστόσο η διατήρηση του λύχνου είναι μέτρια και οφείλεται στη χρήση γύψινης μήτρας μέτριας ποιότητας, στην ποιότητα του πηλού και στην έντονη περιεκτικότητά του σε ιζήματα. Δηλωτικό της γύψινης μήτρας είναι οι μικροί σβόλοι πηλού εκατέρωθεν των καρδιάσχημων του ώμου και στο εσωτερικό των κάθετων αυλακώσεων, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλους λύχνους της Απτέρας. Η ύπαρξη των συγκεκριμένων σβόλων, αλλά και η ποιότητα του πηλού έχουν ως αποτέλεσμα ο πηλός να έχει σκάσει σε πολλά σημεία, η επιφάνεια του γανώματος να απολεπίζεται εύκολα και να φαίνεται το σημείο ένωσης των δύο επιμέρους τμημάτων του σώματος. Πιθανότατα η κακή ένωση των

¹⁸⁵ Bailey 1996, Q3554 σελ.10 πιν.6. Atasoy 2005, αρ.5 σελ.3.

¹⁸⁶ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

¹⁸⁷ Αλεξίου 1961/62, σελ.299, πιν.358γ.

¹⁸⁸ Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Catling-Catling 1992, L91, L88 σελ.266 πιν.228, 250.

¹⁸⁹ Coldstream 1973, αρ.114 σελ.44 πιν.26. Αποστολάκου 1987, αρ.4 σελ.38 φωτ.7-8. Catling-Catling 1992, L212 σελ.273 πιν.232, 255. L226, L228 σελ.274 πιν.257. Sussman 1995, εικ.1 σελ.279. Σπανού 2001, Λυ19 σελ.53-54 πιν.19, Λυ41 σελ.55 πιν.22.

συγκεκριμένων μερών ήταν ορατή κατά την κατασκευή και αυτό προσπάθησε να επιδιορθώσει ο κεραμέας με την κάλυψή της με πρόσθετο τμήμα πηλού. Γι' αυτό τμήμα των κάθετων εγχαράξεων και του καρδιόσχημου στη μία πλευρά του σώματος έχουν καλυφθεί πολύ πρόχειρα με πηλό και δεν έχουν την αρχική μορφή της μήτρας (Εικ.45).

Από τις σωστικές ανασκαφές στο δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας προέρχονται αρκετοί λύχνοι “κρητικού τύπου”. Κατά την έρευνα εντός του οικοπέδου της ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. από λαξευτό τάφο με διάδρομο (τάφος 1) που τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. συλλέχθηκαν τρεις λύχνοι “κρητικού τύπου” από ένα σύνολο 16 αγγείων.

Ο μονόμυξος **A3-Π6564** (Εικ.46) ανήκει στην κατηγορία λύχνων με γωνιώδες, αμφικωνικό σώμα με τη χαρακτηριστική διακόσμηση και σχετικά επιμήκη μυκτήρα με επίπεδο περιχέλωμα. Αυτή η διακόσμηση παρατηρείται όχι μόνο σε λύχνους με το συγκεκριμένο σχήμα, αλλά και σε παραδείγματα μεγαλύτερου μεγέθους με λιγότερο γωνιώδες σώμα. Αρκετά παράλληλα με ανάλογο σχήμα σώματος σε συνδυασμό με τη διακόσμηση εντοπίζονται όχι μόνο στην Απτέρα, αλλά και στην Κνωσό και στον Κομμό, αν και σε αυτά δεν παρατηρούνται οι έντυποι κυκλίσκοι εκατέρωθεν των καρδιόσχημων¹⁹⁰. Ο ακέραιος λύχνος **A4-Π6565** (Εικ.47) φέρει ίδιο σχήμα σώματος με τον προηγούμενο και η διακόσμησή του συνίσταται από χιαστί κοσμήματα με κυκλίσκο στις κεραίες, τα οποία ορίζονται από κάθετες εγχαράξεις¹⁹¹. Η απήχηση του τύπου στην Απτέρα είναι αρκετά μεγάλη, όπως θα παρουσιαστούν παρακάτω ανάλογα παραδείγματα. Ευρεία είναι και η γεωγραφική εξάπλωση του μοτίβου σε πολλές θέσεις της Κρήτης¹⁹². Μικρές παραλλαγές παρατηρούνται συχνά στο σχήμα και τη διακόσμηση των λύχνων, όπως στο παράδειγμα με αριθμό 135 από την Κνωσό που φέρει σπείρα αντί κυκλίσκου στο εσωτερικό της κατώτερης κεραίας¹⁹³. Παράλληλα εντοπίζονται επίσης και εκτός της επικράτειας του νησιού. Από τη Sidi Khrebish της Κυρηναϊκής προέρχονται δύο σχεδόν ακέραιοι λύχνοι με δίσκο

¹⁹⁰ Catling-Catling 1992, L151 σελ.270 πιν.229, 253. Hayes 2000, αρ.22 (C1987) σελ.323, πιν.4.72.

¹⁹¹ Για δημοσίευση: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1988, σελ.550, πιν.343γ. ιδ.1988/90, σελ.251, πιν.9β.

¹⁹² Αποσταλάκου 1987, αρ.20-21, φωτ.31β-34, σχ.5. Shaw 1981, C2653 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.5 (C2653) σελ.322 πιν.4.70. Hayes 1971, αρ.63 σελ.269 πιν.40d. Catling-Catling 1992, L170 σελ.271 πιν.254. Μπάνου 2004, αρ.48 σελ.904 εικ.26, σελ.905 πιν. V.

¹⁹³ Carington-Smith 1982, αρ.135 σελ.291 πιν.44c εικ.7c.

μεγαλύτερης διαμέτρου από το Α4–Π6565. Επίσης, λύχνος “κρητικού τύπου” που προέρχεται από τη Μίλητο και φυλάσσεται στο μουσείο του Mainz (Εικ.22), διαθέτει διαφορετική διακόσμηση στις μετόπες εκατέρωθεν της λαβής¹⁹⁴. Οι δύο λύχνοι Α3–Π6564 και Α4–Π6565 της Απτέρας είναι προφανώς σύγχρονοι εξαιτίας της ομοιότητας του σχήματος και της χαρακτηριστικής διακόσμησης του τύπου που χρονολογείται περίπου στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Δεν αποκλείεται ωστόσο να είναι και κάπως υστερότεροι βάσει της τυπολογικής εξέλιξης του σχήματος, όπου το ύψος σταδιακά μειώνεται και ως εκ τούτου αποκτά εύρος ο ώμος¹⁹⁵. Έτσι η χρονολόγησή τους μπορεί να τοποθετηθεί από τα μέσα περίπου του 1^{ου} αι. μ.Χ. έως και τα τέλη του αιώνα.

Ο μόνομυξος, ακέραιος **Α5–Π6566** (Εικ.48) ανήκει στην κατηγορία των λύχνων με ψηλά τοιχώματα σώματος και ευρύ δίσκο. Η διακόσμηση συνίσταται από το συνδυασμό χαρακτηριστικών κοσμημάτων του τύπου και κυκλικών μοτίβων, τα οποία ωστόσο είναι φθαρμένα λόγω της μέτριας ποιότητας της μήτρας. Ιδιαίτερα στοιχεία του είναι η κάθετη, ραβδωτή λαβή, ο επιμήκης μυκτήρας με ταινιωτό περιχέλιωμα και η δισκοειδής βάση, χαρακτηριστικά που πιθανότατα ανάγονται σε μεταλλικά πρότυπα. Το πλησιέστερο παράλληλο ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση εντοπίζεται στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου, ενώ ίδιο σχήμα ή διακόσμηση διαθέτουν μεμονωμένα παραδείγματα από την Κνωσό, τη Γόρτυνα και τη συλλογή Μητσοτάκη¹⁹⁶. Στην Απτέρα ανάλογο σχήμα σώματος παρατηρείται στο λύχνο Α1-Π10754 (Εικ.60). Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του Α5–Π6566 και πιο συγκεκριμένα η λαβή, η δακτυλιόσχημη βάση και ο μυκτήρας με το ταινιωτό περιχέλιωμα παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπως και η σταθερή διακόσμηση του τύπου. Ένα ακόμη στοιχείο πρωϊμότερης χρονολόγησης σε σχέση με τους άλλους δύο λύχνους του τάφου είναι ο στενός ώμος και τα ψηλά τοιχώματα του σώματος, χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στο λύχνο υπ' αριθμό 35 από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό που τοποθετείται στα μέσα

¹⁹⁴ Bailey 1985, C7-C8 σελ.4 πιν.1. Menzel 1969, αρ.53 σελ.19 εικ.12.1.

¹⁹⁵ Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.98. Catling-Catling 1992 σελ.309.

¹⁹⁶ Αποστολάκου 1987, αρ.15-16 σελ.40-41 φωτ.29-30. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Catling-Catling 1992, L130-L133 σελ.268-269 πιν.252. Rizzo 2004, σελ.610, 614 εικ.15 (το πάνω αριστερά). Μαραγκού 1992, αρ.373 σελ.300. Για τον τύπο της λαβής: Wardle 1972, αρ.6 σελ.276 εικ.3-4 πιν.67d, αρ.102 σελ.278 εικ.5. Hayes 2000, αρ.3 (C2651) σελ.322 πιν.4.70.

περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁷ Επομένως, το παράδειγμα της Απτέρας μπορεί να χρονολογηθεί από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Από την ανασκαφή του οικοπέδου στη θέση Βουζιανά και το λακκοειδή τάφο 4 έχει συλλεχθεί ο λύχνος “κρητικού τύπου” **A8-P19145** (Εικ.49). Προέρχεται από ένα ιδιαίτερα πλούσιο σύνολο αποτελούμενο από εννέα αγγεία, τρία ειδώλια, τρία πήλινα και δύο λίθινα και μετάλλινα αντικείμενα, η γενική χρονολόγηση του οποίου τοποθετείται μέχρι τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹⁹⁸ Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το μικρό μέγεθός του, καθώς είναι ο μικρότερος λύχνος “κρητικού τύπου” που έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής στην Απτέρα. Κοσμείται με τη χαρακτηριστική διακόσμηση με καρδιόσχημα και κομβία σε εναλλαγή και εδράζεται σε ελαφρά κοίλη βάση, όπως παραδείγματα ανάλογου μεγέθους. Το ασφαλές αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής του σε συνδυασμό με τη σταθερή διακόσμηση του τύπου μπορούν να τον χρονολογήσουν στις αρχές με τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Πλησιέστερο παράλληλο εντοπίζεται στο αρχαιολογικό μουσείο Ρεθύμνου, ενώ ανάλογα δημοσιευμένα παραδείγματα του τύπου προέρχονται από την ανατολική Κρήτη¹⁹⁹. Στην Απτέρα αντίστοιχο σχήμα και διακόσμηση παρατηρείται στους A3-P110608 (Εικ.52) και A7-P110611(Εικ.53).

Από τις εργασίες στο οικόπεδο της ιδιοκτησίας Κελαϊδή Μ. στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της Απτέρας και συγκεκριμένα από τον τάφο 20, συλλέχθηκαν έντεκα λύχνοι “κρητικού τύπου” από ένα ιδιαίτερα πλούσιο κλειστό σύνολο (Εικ. 50). Ο μονόμυξος **A2-P110607** (Εικ.51) ανήκει στην κατηγορία λύχνων “κρητικού τύπου” μικρού μεγέθους με ψηλά τοιχώματα, στενό ώμο λόγω του ευρύ δίσκου και επιμήκη μυκτήρα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί η διακόσμηση του ώμου με μία μόνο σειρά ομόκεντρων κύκλων, καθώς μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί ακριβή παράλληλα. Σε ανάλογα παραδείγματα από την Κρήτη το μοτίβο των έντυπων κυκλίσκων συνδυάζεται με άλλα γραμμικά ή κυκλικά θέματα σε δύο ή τρεις διακοσμητικές ζώνες, όπως παρατηρείται σε λύχνους στο αρχαιολογικό μουσείο Ρεθύμνου, από την Κνωσό, τα Μάταλα και τον Κομμό²⁰⁰. Η συγκεκριμένη

¹⁹⁷ Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30.

¹⁹⁸ Νινιού-Κινδελή 2007/08. Συγκεκριμένα για το λύχνο Π19145: αρ.8 σελ.73, 75-76 εικ.16.

¹⁹⁹ Παπαδοπούλου 1988/90, Π4827, σ.102, εικ.2 πιν.1β-γ. Shaw et all. 1978, C266 σελ.144-145 πιν.42f. Hayes 2000, αρ.2 (C266) σελ.322 πιν.4.70. Αποστολάκου 1987, αρ.8-9 σελ.39, φωτ.15-18. Catling-Catling 1992, L82 σελ.266 πιν.250. L102-L103 σελ.267, πιν.251. Μπάνου 2004, αρ.45 σελ.904 εικ.26, σελ.905 πιν.V.

²⁰⁰ Παπαδοπούλου 1988/90, Π100 σελ.117 πιν.5α-β εικ.16. Π5232-Π5225 σελ.116 εικ.15. Hayes 1971,

διακόσμηση του “κρητικού τύπου”, όπως και το σχήμα του σώματος παραπέμπουν στον επονομαζόμενο “τύπο Εφέσου”²⁰¹. Η χρονολόγηση του Α2-Π10607 της Απτέρας βασίζεται στη σύνδεση των δύο εργαστηρίων και κυρίως στο παράδειγμα Q170 από το Βρετανικό Μουσείο²⁰² που τοποθετείται περίπου στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ., έτσι ώστε ο συγκεκριμένος λύχνος να χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. με τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Οι μονόμυξοι, ακέραιοι λύχνοι **A3-Π10608** (Εικ.52) και **A7-Π10611** (Εικ.53) είναι κατασκευασμένοι από την ίδια μήτρα, όπως διαπιστώνεται από τις διαστάσεις τους και τα κοινά διακοσμητικά στοιχεία. Μέχρι στιγμής είναι τα μόνα παραδείγματα “κρητικού τύπου” της Απτέρας που προέρχονται από την ίδια μήτρα, ενδεικτικό της μαζικής παραγωγής του τύπου από ένα κέντρο που πιθανώς εντοπίζεται στο ίδιο το νησί. Εντάσσονται στην κατηγορία των λύχνων με ιδιαίτερα μικρό μέγεθος, αμφικωνικό σώμα, στενό δίσκο και βραχύ μυκτήρα. Λόγω των διαστάσεών τους είναι από τους μικρότερους λύχνους του τύπου της Απτέρας μαζί με τον Α8-Π9145 (Εικ.49) από το οικόπεδο στη θέση Βουζιανά, με τον οποίο φέρουν ανάλογο σχήμα σώματος και διακόσμησης. Διαθέτουν τα χαρακτηριστικά καρδιόσχημα και κομβία στο σώμα και εγχάρακτη ιχθυάκανθα στο μυκτήρα. Λύχνοι με ανάλογο τύπο διακόσμησης και σχήμα σώματος συναντώνται ιδιαίτερα στην ανατολική Κρήτη²⁰³, ενώ τα συγκεκριμένα μοτίβα εντοπίζονται και σε παραδείγματα μεγαλύτερου μεγέθους που συχνά διαθέτουν πλευρικά κυματοειδή περύγια, όπως στην Απτέρα το Α24-Π10630 (Εικ.36)²⁰⁴. Η συγκεκριμένη χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου που συναντάται σε όλη τη διάρκεια εμφάνισής του δε διασφαλίζει μία ακριβή χρονολόγηση, ώστε να τοποθετείται στις αρχές έως τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπως και ο Α8-Π9145 (Εικ.49).

Ο μονόμυξος **A8-Π10612** (Εικ.54) ανήκει στην ίδια κατηγορία σχήματος και

αρ.60 σελ.269 πιν.40b. Λεμπέση 1969, πιν.278β (το δεύτερο από αριστερά). Hayes 2000, αρ.28 (C2109) σελ.324 πιν.4.72.

²⁰¹ Walters 1914, αρ.329, αρ.334 σελ.47 πιν.IX. Bailey 1975, Q184 σελ.106 πιν.34-35.

²⁰² Bailey 1975, Q170 σελ.102 πιν.32-33.

²⁰³ Shaw 1981, C2652 σελ.228 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.4 (C2652) σελ.322 πιν.4.70, αρ.22 (C1987) σελ.323 πιν.4.72. Catling-Catling 1992, L102-L103 σελ.267 πιν.229, 251. L151 σελ.270 πιν.229, 253. Hayes 1971, αρ.62 σελ.269 πιν.40d. Carington-Smith 1982, αρ.133 σελ.291 εικ.7, πιν.44a. Μπάνου 2004, αρ.45 σελ.904 εικ.26, σελ.905 πιν.V.

²⁰⁴ Κνωσός: Wardle 1972, αρ.6 σελ.276 εικ.3 πιν.52b. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Γόρτυνα: Rendini 1988, αρ.184 σελ.222-223 εικ.194a. Martin 1997, αρ.7 σελ.267-268 εικ.34b.

διακόσμησης με το Α2-Π10607 (Εικ.51) από τον ίδιο τάφο. Στο σώμα φέρει δύο σειρές έντυπων κύκλων και ανάμεσά τους μία ακόμη από σπείρες και ο βραχίονας εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Η επίδραση από το “εργαστήριο της Εφέσου” είναι εμφανής όπως επιβεβαιώνεται και από την έντονη ομοιότητα του λύχνου κυρίως με το L54 από την Κνωσό, καθώς και με άλλα παραδείγματα του τύπου²⁰⁵. Τα συγκεκριμένα χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ. και, καθώς ο λύχνος της Απτέρας διαθέτει κοινά τυπολογικά στοιχεία, ενδεχομένως να τοποθετείται στα τέλη του αιώνα και εξής. Το πλησιέστερο παράλληλο του Α8-Π10612 εντοπίζεται σε λύχνο από τον βωμό του Υψίστου Θεού στη Γόρτυνα, αν και εκεί ο μυκτήρας είναι πιο επιμήκης και δε φέρει έντυπους κυκλίσκους εκατέρωθεν της ιχθυάκανθας²⁰⁶. Στο νησί εντοπίζονται αρκετοί λύχνοι με ανάλογη διακόσμηση, αν και διαφοροποιούνται κάποια επιμέρους στοιχεία ή οι κυκλίσκοι είναι μικρότερης διαμέτρου²⁰⁷.

Ο ακέραιος Α9-Π10620 (Εικ.55) φέρει το χαρακτηριστικό αμφικωνικό, γωνιώδες σώμα που συναντάται σε πολλά παραδείγματα της Απτέρας. Ο ώμος κοσμεύεται με γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα σε εναλλαγή με έντυπους κυκλίσκους στο κατώτερο τμήμα τους και τρεις κυκλίσκους στο μυκτήρα. Ακριβές παράλληλο εντοπίζεται στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου, το οποίο διαθέτει ανάλογες διαστάσεις, όπως και θραύσματα από την “Ανεξερεύνητη Οικία” της Κνωσού²⁰⁸. Μικρή παραλλαγή του τύπου με κυκλίσκους στο εσωτερικό των γλωσσιδίων παρατηρείται στο Ρ2 από την Κνωσό, βάσει του οποίου ο συγκεκριμένος λύχνος μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα με το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁰⁹ Στην Απτέρα το παρόν μοτίβο δεν έχει μεγάλη απήχηση, ενώ συχνότερα παρατηρείται η παραλλαγή αυτού που προαναφέρθηκε.

Ο ακέραιος μονόμυξος λύχνος Α11-Π10613 (Εικ.56) είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα του “κρητικού τύπου”. Εντάσσεται στην κατηγορία των

²⁰⁵ Catling-Catling 1992, L54-L55 σελ.263 πιν.225, 248. Howland 1958, αρ.658, 662 σελ.169 πιν.49. Bailey 1975, Q192 σελ.108 πιν.36-37.

²⁰⁶ Rizzo 2004, εικ.14 σελ.610, 614.

²⁰⁷ Λεμπέση 1969, πιν.278β (τα δεύτερο από αριστερά). Παπαδοπούλου 1988/90, Π100 σελ.116-117 εικ.16 πιν.5α-β. Π5226 σελ.114-115, εικ.15. Π5232, Π5225 σελ.116 εικ.15. Catling-Catling 1992, L196 σελ.272 πιν.225, 254. L201-L202 σελ.272 πιν.254, ως παραλλαγή διακόσμησης σελ.310. Hayes 2000, αρ.28 (C2109) σελ.324 πιν.4.72.

²⁰⁸ Αποστολάκου 1987, αρ.19 σελ.41-42 φωτ.31α-32α σχ.4. Catling-Catling 1992, L132-L133 σελ.269 πιν.252.

²⁰⁹ Warren-Miles 1972, Ρ2 σελ.291-292 πιν.60b εικ.4.

λύχνων με ψηλά τοιχώματα, κυματοειδή πλευρικά ωτία, ευρύ δίσκο και βραχύ μυκτήρα με ταινιωτή απόληξη, όπως ο Α24-Π10630 (Εικ.36) από το υπόγειο ταφικό μνημείο. Φέρει την τυπική διακόσμηση με καρδιόσχημα και κομβία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί η έντονη πλαστικότητα των κοσμημάτων, στοιχείο που προσδιορίζει τη δημιουργία του από κάποιο κεντρικό εργαστήριο και τη χρήση μήτρας καλής ποιότητας, ενδεχομένως πρώτης γενιάς. Πιθανότατα το κέντρο παραγωγής του εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα του νησιού, όπως καταδεικνύουν τα παράλληλα που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια. Επιμέρους μορφολογικά στοιχεία όπως η ραβδωτή λαβή, η ψηλή δακτυλιόσχημη βάση και το στιλπνό, σχεδόν μεταλλικό γάνωμα παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλους λύχνους της Απτέρας.

Η απήχηση του συγκεκριμένου τύπου διακόσμησης σε συνδυασμό με το σχήμα του σώματος επιβεβαιώνεται από τη μεγάλη διασπορά του στο νησί, κυρίως στην ανατολική Κρήτη. Τα πλησιέστερα παράλληλα του Α11-Π10613 εντοπίζονται στην “Ανεξερεύνητη Οικία” και την ευρύτερη περιοχή της Κνωσού, τον Κομμό, τη Γόρτυνα και τα αρχαιολογικά μουσεία στο Ηράκλειο και στο Mainz²¹⁰. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε την κατασκευή του από κάποιο κέντρο παραγωγής στο ανατολικό τμήμα του νησιού. Αν και αρκετά παράλληλα διαφοροποιούνται σε επιμέρους μορφολογικά στοιχεία από το Α11-Π10613, ο λύχνος με αριθμό 12 από τον Κομμό και ο L88 από την “Ανεξερεύνητη Οικία” είναι κατασκευασμένοι από τον ίδιο πηλό και έχουν ανάλογες διαστάσεις. Μικρή παραλλαγή του λύχνου της Απτέρας με την προσθήκη δύο οπών πλήρωσης στο δίσκο εντοπίζεται σε παράδειγμα που φυλάσσεται στο μουσείο του Λούβρου. Ωστόσο η Lyon-Caen²¹¹ τον εντάσσει στην κατηγορία των Herzblattlampen, αν και η σύνδεσή του με τον “κρητικό τύπο” είναι προφανής. Χρονολογικά ο Α11-Π10613 πιθανότατα τοποθετείται από τις αρχές μέχρι και τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η ομοιότητά του κυρίως με λύχνο από δεξαμενή κοντά στην Κνωσό που χρονολογείται με ασφάλεια στο πρώτο μισό του αιώνα και έναν

²¹⁰ Wardle 1972, αρ.102 σελ.278 εικ.5. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Warren 1987/88, σελ.91-92 εικ.17. Catling-Catling 1992, L88, L90 σελ.266 πιν.228, 250. Hayes 2000, αρ.12 (C2297) σελ.323 πιν.4.71, αρ.8 (C2650) σελ.322 πιν.4.70. Martin 1997, αρ.3 σελ.267 εικ.34a. Mercado 1974, πιν. XXXIV.7, 1. Menzel 1969, αρ.54 σελ.19 εικ.12.2.

²¹¹ Lyon-Caen, Hoff 1986, αρ.121 σελ.54.

ακόμη από το ιερό της Δήμητρας²¹², καθώς και τα χαρακτηριστικά του που παραπέμπουν σε προγενέστερα μεταλλικά πρότυπα ενισχύουν την τοποθέτησή του σε αυτή την περίοδο.

Ο λύχνος “κρητικού τύπου” **A12-Π10614** (Εικ.57) διαθέτει το χαρακτηριστικό έντονα γωνιώδες σώμα που συναντάται στο A9-Π10620 (Εικ.55) από τον ίδιο τάφο και στα A3-Π6564 (Εικ.46) και A4-Π6565 (Εικ.47) από τον τάφο 1 του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. Ωστόσο έχει πιο επιμήκη μυκτήρα και ευρύ ώμο, ενώ τα τοιχώματα του σώματος είναι ελαφρά υπερυψωμένα σε σχέση με τα άλλα παραδείγματα της Απτέρας. Η διακόσμησή του συνίσταται από γραμμικά μοτίβα -χιαστί κοσμήματα με κυκλίσκους στις κεραίες τους εγγεγραμμένα σε τέσσερις μετόπες και ιχθυάκανθα στο μυκτήρα. Στην Απτέρα η απήχηση του συγκεκριμένου τύπου σώματος σε συνδυασμό με τη διακόσμηση είναι αρκετά μεγάλη, όπως και σε πολλές θέσεις στην Κρήτη, στη Μίλητο και στη Sidi Khrebish της Κυρηναϊκής²¹³. Βάσει της χαρακτηριστικής διακόσμησης του τύπου που παρατηρείται περίπου στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. και των κοινών μορφολογικών στοιχείων με τους λύχνους του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. μπορεί να προταθεί μία χρονολόγηση από τα μέσα περίπου του 1^{ου} αι. μ.Χ. έως και τα τέλη του αιώνα.

Ο **A13-Π10615** (Εικ.58) φέρει διακοσμητικά θέματα, τα οποία δεν αποτελούν σταθερά χαρακτηριστικά των λύχνων “κρητικού τύπου”. Το μοτίβο του γλωσσωτού κοσμήματος στο σώμα, η ιχθυάκανθα στο μυκτήρα και η σπείρα στην έκφυσή του που υποκαθιστά τα ανάγλυφα κομβία χαρακτηρίζονται ως μία από τις παραλλαγές της τυπικής διακόσμησης που παρατηρείται κυρίως στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.²¹⁴ Τα παραπάνω κοσμήματα, όπως η σπείρα και τα λογχοειδή ακτινωτά τοποθετημένα φύλλα είναι στοιχεία που παραπέμπουν στο “εργαστήριο της Εφέσου” αποδεικνύοντας την καλλιτεχνική επαφή των δύο κέντρων²¹⁵. Αν και ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης στην Κρήτη δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος, ακριβές παράλληλο αυτού συναντάται στην “Ανεξερεύνητη Οικία” της Κνωσού, ενώ στο αρχαιολογικό μουσείο του Ρεθύμνου εντοπίζεται λύχνος ανάλογου τύπου²¹⁶. Σε

²¹² Warren 1987/88, σελ.91-92 εικ.17. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30.

²¹³ Για παράλληλα βλ. A4-Π6565, σελ.54 υποσημ.188-190.

²¹⁴ Catling-Catling 1992, σελ.310.

²¹⁵ Broneer 1930, σελ.67 εικ.29. Bailey 1975, σελ.92.

²¹⁶ Catling-Catling 1992, L125 σελ.268 πιν.230, 252. Παπαδοπούλου 1988/90, Π769 σελ.114 εικ.14

αρκετά παράλληλα ο δακτύλιος του δίσκου δε φέρει εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες, όπως σε παραδείγματα στα αρχαιολογικά μουσεία Ηρακλείου και Αγίου Νικολάου, ενώ λύχνος από τον Κομμό με ίδιο χρώμα πηλού αποδίδει με όμοιο τρόπο το συγκεκριμένο στοιχείο²¹⁷. Βάσει, επομένως, της διακόσμησης και των παράλληλων λύχνων ο Α13-Π10615 μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Ο Α19-Π10617 (Εικ.59) αποτελεί ένα ακόμα ενδιαφέρον παράδειγμα των λύχνων “κρητικού τύπου”, όχι μόνο της Απτέρας αλλά και της γενικότερης παραγωγής. Διαθέτει γλωσσωτό κόσμημα σε εναλλαγή με κάθετες εγχαράξεις, κομβία και διαγώνιες αυλακώσεις εκατέρωθεν του μυκτήρα. Ιδιαίτερο γνώρισμα είναι ο μυκτήρας τριγωνικής διατομής, αν και δε σώζεται η απόληξή του, η οποία πιθανότατα είχε τριγωνικό σχήμα. Το παρόν στοιχείο μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί σε δημοσιευμένα παραδείγματα του “κρητικού τύπου”. Η προέλευσή του μπορεί να συνδεθεί με τον επονομαζόμενο “τύπο Κνίδου”, όπως και με λύχνους αττικής παραγωγής που μιμούνται αυτό τον τύπο, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι σε μήτρα και διαθέτουν μυκτήρα τριγωνικής διατομής²¹⁸. Έτσι υιοθετείται αυτός ο τύπος μυκτήρα και συνδυάζεται με τα χαρακτηριστικά του “κρητικού τύπου”, όπως το σχήμα του σώματος, τη λαβή, τους επάλληλους δακτυλίους του δίσκου και τη διακόσμηση. Οι επάλληλοι, ανάγλυφοι δακτύλιοι του δίσκου παραπέμπουν στο λύχνο L113 της “Ανεξερεύνητης Οικίας”, ο οποίος κατά τους μελετητές μιμείται μεταλλικά παραδείγματα²¹⁹. Η συγκεκριμένη κατηγορία του επονομαζόμενου “τύπου Κνίδου” παράγεται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και σε όλο τον 1^ο αι. π.Χ. και καθώς ο λύχνος της Απτέρας διαθέτει στοιχεία που παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα, η χρονολόγησή του στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. - αρχές του επόμενου αιώνα είναι αρκετά πιθανή. Αρκετά είναι τα δημοσιευμένα παραδείγματα που διαθέτουν ανάλογη διάταξη των λογχοειδών φύλλων και των κομβίων στον ώμο²²⁰, ενώ στην Απτέρα παρεμφερές σχήμα και διακόσμηση παρατηρείται στο Α13-Π10615 (Εικ.58).

Από το συγκεκριμένο τάφο (τάφος 20) του οικοπέδου της ιδιοκτησίας Κελαϊδή

πιν.4γ.

²¹⁷ Mercado 1974, πιν. XXXIV.9. Αποστολάκου 1989, αρ.9 σελ.39 φωτ.17-18. Hayes 2000, αρ.17 (C394) σελ.323 πιν.4.71.

²¹⁸ Howland 1958, Τύπος 50A-B, σελ.170-172 αρ.668-676 πιν.50.

²¹⁹ Catling-Catling 1992, L113 σελ.267-268 πιν.230, 251.

²²⁰ ό.π., L114-L115 σελ.268 πιν.230, 251. Παπαδοπούλου 1988/90, Π769 σελ.114 εικ.14, πιν.4γ. Μπάνου 2004, αρ.46 σελ.904 εικ.26.

Μ. στο δυτικό νεκροταφείο προέρχονται δύο ακόμη παραδείγματα “κρητικού τύπου”. Ο ακέραιος **A1-Π10754** (Εικ.60) ανήκει στην κατηγορία λύχνων με ψηλά τοιχώματα σώματος και έντονη γωνίωση, ευρύ δίσκο και σχετικά στενό ώμο, όπως ο A5-Π6566 (Εικ.48) από το οικόπεδο της ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. Η διακόσμησή του συνίσταται από γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα, μία σειρά από σπείρες, ενώ ο μυκτήρας φέρει καρδιόσχημο πλαισιωμένο από κομβία. Τα συγκεκριμένα κοσμήματα αποτελούν παραλλαγή των σταθερών στοιχείων του τύπου και εμφανίζονται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.²²¹, ενώ η έντονη πλαστικότητα τους αποδεικνύει την κατασκευή του λύχνου από μήτρα καλής ποιότητας, πιθανότατα πρώτης γενιάς. Η διασπορά αυτού του τύπου εντοπίζεται στην ανατολική Κρήτη, αν και ακριβή παράλληλα έχουν βρεθεί στον Κομμό και ένα θραύσμα στην Κνωσό, που χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.²²² Ανάλογο σχήμα σώματος, σε συνδυασμό με τη διακόσμηση, έχουν επίσης ένας λύχνος από τη Γόρτυνα, ο λύχνος με αριθμό 15 στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου και ο λύχνος L139 από την “Ανεξερεύνητη Οικία” στην Κνωσό, ενώ παραλλαγή του τύπου με κύκλο αντί σπείρα ο αριθμός 16 και οι λύχνοι L130-L133 από τις δύο τελευταίες θέσεις²²³. Αρκετά όμοιο σχήμα σώματος, αλλά με ταινιωτό μυκτήρα και διαφορετική διακόσμηση παρατηρείται στο λύχνο με αριθμό 35 από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό που τοποθετείται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.²²⁴ Βάσει, επομένως, των διακοσμητικών στοιχείων και των ασφαλώς χρονολογούμενων παράλληλων, ο A1-Π10754 μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Στην Απτέρα το μοτίβο της σπείρας συναντάται στα A5-Π6566 (Εικ.48), A2-Π10607 (Εικ.51) και A8-Π10612 (Εικ.54), αν και στα δύο τελευταία παραδείγματα καθώς και στο όστρακο Π832 (Εικ.73) από το θέατρο διαφοροποιείται το σχήμα του σώματος.

Ο **A2-Π10755** (Εικ.61) βρέθηκε εξωτερικά του τάφου 20. Εντάσσεται στην κατηγορία των λύχνων με το χαρακτηριστικό γωνιώδες σώμα που εντοπίζεται στους λύχνους A9-Π10620 (Εικ.55) και A12-Π10614 (Εικ.57) από τον ίδιο τάφο και στα παραδείγματα A3-Π6564 (Εικ.46) και A4-Π6565 (Εικ.47) από τον τάφο 1 του

²²¹ Catling-Catling 1992, σελ.310. Μπάνου 2004, σελ.904.

²²² Hayes 2000, αρ.30 (C2108) σελ.324 πιν.4.72. Μπάνου 2004, αρ.47 σελ.904-905 πιν.V.

²²³ Rizzo 2004, σελ.610, 614 εικ.15 (το πάνω αριστερά). Αποστολάκου 1987, αρ.15-16 σελ.40-41 φωτ.29-30. Catling-Catling 1992, L139 σελ.269 πιν.231, 252. L130-L133 σελ.268-269 πιν.252.

²²⁴ Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30.

οικοπέδου της ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. Επίσης η διακόσμηση -γιαστί κοσμήματα με στιγμές στις κεραίες τους και ιχθυάκανθα στο μυκτήρα, πλαισιωμένη από κυκλίσκους- παρατηρείται σε αρκετά παραδείγματα της Απτέρας, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Ο Α2-Π10755 μοιάζει αρχικά να είναι από την ίδια μήτρα με τον λύχνο Α4-Π6565 (Εικ.47), καθώς έχουν πανομοιότυπη διακόσμηση. Ωστόσο, διαφοροποιούνται οι διαστάσεις τους και πιο συγκεκριμένα το μέγεθος του δίσκου, έτσι που τελικά κάτι τέτοιο να μην ισχύει. Ακριβή παράλληλα του Α2-Π10755 και παραλλαγές ως προς επιμέρους κοσμήματα και μορφολογικά στοιχεία, αποδεικνύουν τη μεγάλη απήχηση του τύπου σε διάφορες θέσεις της Κρήτης, την Κυρηναϊκή και τη Μίλητο²²⁵. Ο Α2-Π10755 με βάση την χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου, που παρατηρείται περίπου στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., καθώς και των κοινών μορφολογικών στοιχείων με τους παραπάνω λύχνους της Απτέρας θα πρέπει χρονικά να τοποθετηθεί στα μέσα με τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.

---

²²⁵ Για παράλληλα βλ. Α4-Π6565, σελ.57-58 υποσημ.192-194.

ΨΤΡΑΚΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΠΤΕΡΑ

Μετά την ολοκλήρωση της παρουσίασης των ακέραιων λύχνων “κρητικού τύπου” θα εξεταστούν 30 όστρακα, τα οποία εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησής τους και του μεγάλου χρονικού εύρους του τύπου δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Ανάμεσά τους υπάρχουν ωστόσο και μεμονωμένα παραδείγματα για τα οποία προκύπτουν ασφαλέστερα κριτήρια χρονολόγησης.

Από την περιοχή της δυτικής οχύρωσης της πόλης, πλησίον του υπόγειου ταφικού μνημείου, αναγνωρίζονται δύο όστρακα του τύπου. Το Π476 (Εικ.62) αποτελεί τμήμα φυλλόσχημης λαβής από μονόμυξο ή δίμυξο λύχνο μεγάλου μεγέθους. Προέρχεται από μήτρα καλής ποιότητας, όπως δείχνουν τα ιδιαίτερα έξεργα φυτικά στοιχεία. Αντιθετικά διατεταγμένα λογχοειδή φύλλα και μίσχοι φύονται από κεντρικό στέλεχος, που απολήγει σε ωοειδές λοβό με δύο ομόκεντρους κυκλίσκους στο εσωτερικό του. Ανάλογη απόδοση του φυλλόσχημου επιθέματος της λαβής παρατηρείται σε λύχνους “κρητικού τύπου” από την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τον Κομμό και την Ελεύθερα²²⁶. Ο συγκεκριμένος τύπος λαβής συνδέεται στενά με μεταλλικά παραδείγματα της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου (Εικ.12-Εικ.14). Παράλληλα παραπέμπει στον τύπο XXI του Broneer από την Κόρινθο, τα Ίσθμια και σε ανάλογα παραδείγματα από την Αθήνα²²⁷, όπου πήλινοι λύχνοι ακολουθούν τεχνοτροπικά τα πολυτελή μεταλλικά πρότυπά τους. Η παραγωγή της συγκεκριμένης κατηγορίας λύχνων χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. έως και το πρώτο μισό του επόμενου αιώνα. Στην Κρήτη λύχνοι ίδιου τύπου εντοπίζονται στην Κνωσό, την Ίτανο, τη Γόρτυνα και την Ελεύθερα²²⁸ από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και σε όλο τον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ σε συγκεκριμένες θέσεις έχουμε και παραδείγματα που χρονολογούνται το 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Επομένως το όστρακο της Απτέρας κρίνοντας από τα παράλληλα και την τεχνοτροπική σύνδεσή

²²⁶ Catling-Catling 1992, L677 σελ.305 πιν.272. Martin 1997, αρ.1 σελ.266 εικ.33e. Baldini, Parello 2001, αρ.60 σελ.119 εικ.56. Σπανού 2001, Λυ31 σελ.53 πιν.17, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.145-146 σελ.205.

²²⁷ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

²²⁸ Hayes 1971, αρ.64 σελ.269 πιν.40b. Coldstream 1973, αρ.37-39 σελ.51 πιν.30. Catling-Catling 1992, σελ.305-306. Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Martin 1997, αρ.1-2 σελ.266 εικ.33d-e. Σπανού 2001, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.146 σελ.205.

του με τα παραπάνω μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ.

Η φυλλόσχημη λαβή **Π509** (Εικ.63) ακολουθεί διαφορετικό τύπο σε σχέση με το προηγούμενο όστρακο. Διαθέτει κυματοειδές περίγραμμα και πιο πλούσια φυτικά κοσμήματα, που παρουσιάζονται όχι μόνο ανάγλυφα αλλά και εγγράκτα. Με ανάλογο τρόπο αποδίδονται τα λογχοειδή φύλλα και οι μίσχοι. Παράλληλα παραδείγματα εντοπίζονται στην Κνωσό, τη Γόρτυνα και τον Κομμό όπου παρατηρεί κανείς μεγάλη ομοιότητα στον πηλό του οστράκου 24 με το Π509²²⁹. Η σύνδεση του Π509 με μεταλλικά πρότυπα και τον τύπο XXI του Broneer, όπως συμβαίνει και με το Π476, μας ωθεί στο να το τοποθετήσουμε χρονικά ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ.²³⁰

Από την ανασκαφή του θεάτρου προέκυψαν επίσης αρκετά όστρακα λύχνων “κρητικού τύπου”, από τα οποία θα παρουσιαστούν στη συνέχεια 28. Ο συγκεκριμένος αριθμός δεν είναι αντιπροσωπευτικός της παρουσίας των λύχνων “κρητικού τύπου” στο αρχαίο θέατρο της Απτέρας. Πρόκειται για μία περιορισμένη επιλογή που προέκυψε από την καταγραφή του υλικού και βασίστηκε αφενός σε τεχνολογικά και διακοσμητικά στοιχεία των θραυσμάτων και αφετέρου στη διαθεσιμότητα τμήματος του υλικού του θεάτρου.

Το όστρακο **Π731** (Εικ.64) ανήκει στη χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου, όπου το σώμα κοσμείται από κάθετες εγχαράξεις, ο μυκτήρας φέρει καρδιόσχημο πλαισιωμένο από κομβία και έχει γενική χρονολόγηση τον 1^ο αι. μ.Χ. Μικρή παραλλαγή του μοτίβου είναι η παρουσία κυκλίσκων εκατέρωθεν του κομβίου ή του καρδιόσχημου. Σε αυτή την κατηγορία διακόσμησης το σώμα συνήθως έχει αμφικωνικό σχήμα, είναι χαμηλό και ο μυκτήρας έχει επίπεδη απόληξη και ωοειδή οπή καύσης. Ωστόσο, λόγω της αποσπασματικότητάς του, δεν είναι σίγουρο κατά πόσο το συγκεκριμένο θραύσμα ανήκει σε αυτό τον τύπο, παρόλον ότι αρκετά παράλληλα διαθέτουν κοινά στοιχεία²³¹. Το όστρακο σώματος **Π773** (Εικ.65) φέρει

²²⁹ Hayes 1971, αρ.64 σελ.269 πιν.40b. Baldini, Parello 2001, αρ.60 σελ.119 εικ.56. Shaw 1981, C2688 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.24 (C1996) σελ.324 πιν.4.72, αρ.11 (C2688) σελ.322 πιν.4.70.

²³⁰ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

²³¹ Λεμπέση 1975, σελ.520 πιν.333γ. Carington Smith 1982, αρ.134 σελ.291 εικ.7, πιν.44b. Αποστολάκου 1987, αρ.6-7 σελ.38-39, φωτ.11-14, σχ.3. Παπαδοπούλου 1988/90, Π102 σελ.111-113, εικ.11, πιν.4α. Catling-Catling 1992, L140, L144 σελ.269 πιν.230, 252. Hayes 2000, αρ.15 (C351)

γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα, εμπίεστη στιγμή στο εσωτερικό του και έντυπους κυκλίσκους στο κατώτερο τμήμα του. Παρά το μικρό μέγεθός του και την ιδιαίτερα φθαρμένη επιφάνειά του, η σύνδεσή του με συγκεκριμένους διακοσμητικούς και μορφολογικούς τύπους είναι σχετικά ασφαλής, βάσει της σύγκρισής του με δημοσιευμένα παραδείγματα²³². Το διακοσμητικό μοτίβο του Π773 συνήθως συναντάται σε λύχνους με γωνιώδες περίγραμμα και κυκλίσκους ή καρδιάσχημο στο μυκτήρα και συχνά αποδίδεται πιο απλουστευμένα, χωρίς τον κυκλίσκο στο εσωτερικό του γλωσσωτού κοσμήματος. Ακέραιοι λύχνοι και θραύσματα λύχνων που διαθέτουν ανάλογη διακόσμηση με το παραπάνω όστρακο και χρονολογούνται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. προέρχονται από την Κνωσό, το αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου, τον Κομμό και το Πάνορμο²³³. Έτσι το θραύσμα της Απτέρας μπορεί να τοποθετηθεί αυτή την περίοδο, παρά την αποσπασματική διατήρησή του.

Το όστρακο σώματος και μυκτήρα **Π778/α** (Εικ.66) ακολουθεί μια ιδιαίτερα διαδεδομένη διακόσμηση των λύχνων “κρητικού τύπου” της Απτέρας. Διαθέτει χιαστί κόσμημα με εμπίεστους κυκλίσκους στα κενά των κεραιών και ιχθυάκανθα στον μυκτήρα, μοτίβο που αποτελεί σταθερό στοιχείο του τύπου και χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.²³⁴ Ωστόσο λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν είναι σαφές το σχήμα του σώματος, του μυκτήρα και ο ακριβής τύπος της διακόσμησης. Στην Απτέρα το συγκεκριμένο μοτίβο συναντάται στους ακέραιους λύχνους Α4-Π6565 (Εικ.47), Α2-Π10755 (Εικ.61) και Α12-Π10614 (Εικ.57) από το δυτικό νεκροταφείο της πόλης. Η απήχηση του τύπου επιβεβαιώνεται, επιπλέον από την μεγάλη διασπορά του σε πολλές θέσεις της Κρήτης, στη Μίλητο και στην Κυρηναϊκή²³⁵. Μεμονωμένα παραδείγματα από τον Κομμό (αριθμός 5) και τη Sidi Khrebish της Κυρηναϊκής (C8) διαθέτουν αυλακώσεις στην περιφέρεια του δίσκου,

---

σελ.323 πιν.4.71.

²³² Warren-Miles 1972, P2 σελ.293-293, εικ.4 πιν.60b. Mercando 1974, πιν. XXXIV.8. Catling-Catling 1992, L126-L129, L131-L133 σελ.268-269 πιν.230, 252. Αποστολάκου 1987, αρ.19 σελ.41-42 φωτ.31α-32α σχ.4. Hayes 2000, αρ.29 (C2181) σελ.324 πιν.4.72. Γαβριλάκη 2006, σελ.201 εικ.32.

²³³ ό.π.

²³⁴ Catling-Catling 1992, σελ.309.

²³⁵ Hayes 1971, αρ.63 σελ.269 πιν.40d. Carington-Smith 1982, αρ.135 σελ.291 πιν.44c εικ.7c. Αποστολάκου 1987, αρ.20-21, φωτ.31β-34, σχ.5. Catling-Catling 1992, L170 σελ.271 πιν.254. Μπάνου 2004, αρ.48 σελ.904 εικ.26, σελ.905 πιν.V. Bailey 1985, C7 σελ.4 πιν.1.

προσεγγίζοντας περισσότερο το θραύσμα της Απτέρας²³⁶. Το τμήμα από πλευρικό ωτίο **Π778/β** (Εικ.67) προέρχεται από λύχνο μεσαίου μεγέθους, που πιθανότατα διέθετε φυλλόχημη λαβή και έλικες περιμετρικά του μυκτήρα. Παρά την αποσπασματική διατήρησή του σώζει ελικοειδή διακόσμηση στο ανώτερο τμήμα του και την απόληξη από το καρδιόσχημο του σώματος. Το πλησιέστερο παράλληλο συναντάται σε λύχνους από την Ίτανο, την Κνωσό και την Ελεύθερνα²³⁷. Το θραύσμα ακολουθεί ανάλογο τύπο με τον δίμυξο λύχνο Α1-Π10949 (Εικ.27) της Απτέρας, έτσι ώστε να μπορεί να χρονολογηθεί περίπου από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και σε ολόκληρο τον 1^ο αι. μ.Χ.

Το όστρακο μυκτήρα **Π794** (Εικ.68) προέρχεται από δίμυξο λύχνο μεγάλου μεγέθους. Πιθανότατα ανήκει στην κατηγορία λύχνων με ψηλά τοιχώματα σώματος, πλευρικά κυματοειδή ωτία και φυλλόσχημη λαβή, η κύρια παραγωγή των οποίων σημειώνεται από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και σε όλο τον 1^ο αι. μ.Χ. Ωστόσο, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του, δεν είναι εφικτός ο ακριβής προσδιορισμός του σχήματός του και ασφαλής η σύγκριση με δημοσιευμένους λύχνους. Από την Απτέρα ανάλογος τύπος μυκτήρα συναντάται στον δίμυξο λύχνο Α8-Π10939 (Εικ.28) και στα θραύσματα Α17/α (Εικ.43) και Α17/β (Εικ.40). Η απόληξη μυκτήρα και το τμήμα σώματος του **Π805/α** (Εικ.69) εντάσσεται σε έναν από τους πιο διαδεδομένους τύπους της Απτέρας. Ο μυκτήρας φέρει εγχάρακτη ιχθυάκανθα πλαισιωμένη από ανάγλυφα κομβία, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του σώματος πιθανότατα διέθετε τα χαρακτηριστικά καρδιόσχημα σε εναλλαγή με κομβία. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό μοτίβο με γενική χρονολόγηση στον 1^ο αι. μ.Χ. παρατηρείται σε λύχνους με αμφικωνικό σχήμα και συχνά μικρό μέγεθος. Επίσης συναντάται σε παραδείγματα με πιο σφαιρικό σώμα μεγαλύτερου μεγέθους, οι οποίοι ενίοτε διαθέτουν πλευρικά κυματοειδή ωτία. Σε αυτές τις κατηγορίες σχήματος σε λύχνους μεγαλύτερου μεγέθους η απόληξη του μυκτήρα συνήθως είναι επίπεδη, κυκλική ή φέρει ταινιωτό περιγείλωμα και σπανιότερα είναι ωοειδής, όπως σε αυτό το θραύσμα. Ανάλογα παραδείγματα ως προς το σχήμα και τα μοτίβα

²³⁶ Shaw 1981, C2653 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.5 (C2653) σελ.322 πιν.4.70. Bailey 1985, C8 σελ.4 πιν.1. Menzel 1969, αρ.53 σελ.19 εικ.12.1.

²³⁷ Αποσταλάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Catling-Catling 1992, L218 σελ.274 πιν.256. Σπανού 2001, Λυ31 πιν.17, Λυ60 πιν.18, Λυ47 πιν.19 σελ.53-54. Σταμπολίδης 2004, αρ.145 σελ.205.

εντοπίζονται κυρίως στην ανατολική Κρήτη²³⁸. Στην Απτέρα ίδιος τύπος διακόσμησης συναντάται στον λύχνο Α3-Π6564 (Εικ.46), στον οποίο ωστόσο διαφοροποιείται η ιχθυάκανθα, στους λύχνους από την ίδια μήτρα Α3-Π10608 (Εικ.52) και Α7-Π10611 (Εικ.53), αν και είναι μικρότερου μεγέθους, και στον λύχνο Α24-Π10630 (Εικ.36). Τα όστρακα **Π805/β** (Εικ.70) και **Π820/α** (Εικ.71) προέρχονται από τον μυκτήρα λύχνων μικρού μεγέθους και διαθέτουν το χαρακτηριστικό καρδιόσχημο του τύπου. Το μοτίβο αυτό είναι πολύ σύνηθες και επειδή δεν σώζεται τμήμα από τη διακόσμηση του ώμου, δεν είναι ασφαλής η χρονολόγηση και η ανεύρεση παράλληλων. Η διακόσμηση του Π820/α (Εικ.71) διαφοροποιείται με την παρουσία εμπίεστων στιγμών εκατέρωθεν του καρδιόσχημου. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό στοιχείο παρατηρείται σε αρκετούς λύχνους από διάφορες θέσεις της Κρήτης, όπως και μικρή παραλλαγή αυτού με την παρουσία τριών ή τεσσάρων κυκλίσκων²³⁹. Στην Απτέρα το μοτίβο του καρδιόσχημου πλαισιωμένο από κυκλίσκους συναντάται στο λύχνο Α8-Π9145 (Εικ.49), όπου όμως δεν ορίζεται από εγχαράξεις. Στο μικρό όστρακο μυκτήρα **Π820/β** (Εικ.72) σώζεται αμυδρά απόληξη εγχάρκτης ιχθυάκανθας πλαισιωμένη από εμπίεστο κυκλίσκο, η οποία στην Απτέρα συναντάται στα Α4-Π6565 (Εικ.47) και Α2-Π10755 (Εικ.61). Ωστόσο και σε αυτό το θραύσμα η χρονολόγηση δεν είναι δυνατή λόγω της αποσπασματικής κατάστασής του και της μέτριας διατήρησής του.

Το τμήμα δίσκου και ώμου **Π832** (Εικ.73) φέρει διακόσμηση από σπείρες και έντυπους κυκλίσκους, ενώ ενδεχομένως διέθετε και δεύτερη σειρά κύκλων στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Το μοτίβο της σπείρας, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί, προέρχεται από τον “τύπο Εφέσου”²⁴⁰, ενώ ο συνδυασμός της με τους έντυπους κυκλίσκους αποτελεί παραλλαγή των σταθερών χαρακτηριστικών του “κρητικού

²³⁸ Hayes 1971, αρ.62 σελ.269 πιν.40d. Wardle 1972, αρ.6 σελ.276 εικ.3-4 πιν.52d. Coldstream 1973, αρ.35 σελ.50 πιν.30. Shaw 1981, C2652 σελ.228 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.4 (C2652) σελ.322 πιν.4.70, αρ.22 (C1987) σελ.323 πιν.4.72. Carington-Smith 1982, αρ.133 σελ.291 εικ.7 πιν.44a. Rendini 1988, αρ.184 σελ.222-223 εικ.194a. Martin 1997, αρ.7 σελ.267-268 εικ.34b. Catling-Catling 1992, L102-L103 σελ.267 πιν.229, 251. L151 σελ.270 πιν.229, 253.

²³⁹ Σακελλαράκης 1965, σελ.562 πιν.708δ (το δεξί λυχνάρι από την τελευταία σειρά). Menzel 1969, αρ.53, σελ.19 εικ.12.1. Λεμπέση 1975, σελ.520 πιν.333γ. Παπαδοπούλου 1988/90, Π4827 σελ.102-104, εικ.2, πιν.1β-γ. Shaw 1981, C2657 πιν.58d. Hayes 2000, αρ.7 (C2657) σελ.322 πιν.4.70.

²⁴⁰ Catling-Catling 1992, L54-L55 σελ.263 πιν.225, 248. Howland 1958, αρ.658, 662 σελ.169 πιν.49. Bailey 1975, Q192 σελ.108 πιν.36-37.

τύπου”²⁴¹. Ωστόσο μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί κάποιο παράλληλο που να συνδυάζει το συγκεκριμένο μοτίβο με δακτυλίους στο δίσκο, λεπτομέρεια που παρατηρείται σε παραδείγματα με ακόσμητο και στενό δίσκο. Στην Απτέρα ίδιος τύπος συναντάται στο Α8-Π10612 (Εικ.54) με το οποίο ενδεχομένως να έχουν ίδια χρονολόγηση δηλαδή στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και εξής, ενώ στο Α1-Π10754 (Εικ.60) η σπείρα συνδυάζεται με γλωσσωτό κόσμημα. Από το όστρακο φυλλόσχημης λαβής **Π843** (Εικ.74) σώζεται τμήμα των λογχοειδών φύλλων και του μίσχου, το οποίο παραπέμπει σε παρεμφερή τύπο με τα Π476 (Εικ.62) και Π509 (Εικ.63) της Απτέρας και έχει ανάλογη χρονολόγηση. Το μικρό μέγεθος του θραύσματος **Π847** (Εικ.75) από μυκτήρα δεν διευκολύνει το σαφή προσδιορισμό του σχήματος και της διακόσμησης του λύχνου, καθώς διακρίνεται μικρό τμήμα διαγώνιων εγχαράξεων. Ενδεχομένως το υπόλοιπο τμήμα του βραχίονα του μυκτήρα έφερε είτε αποκλειστικά εγχαράξεις, όπως παρατηρείται στο λύχνο Α13-Π10615 (Εικ.58), είτε καρδιόσχημο κόσμημα που πλαισιωνόταν από διαγώνιες εγχαράξεις, όπως στο θραύσμα Λυ2 (Εικ.39).

Από το **Π857** (Εικ.76) σώζονται μόνο κάθετες εγχαράξεις που πλαισιώνουν το ανάγλυφο κομβίο του ώμου, ενώ λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δε διευκρινίζεται ο ακριβής τύπος της διακόσμησης. Πιθανότατα το θραύσμα να ανήκει στην κατηγορία των λύχνων “κρητικού τύπου” με κάθετες εγχαράξεις και ανάγλυφα κομβία εκατέρωθεν του μυκτήρα, που χρονολογείται γενικά στον 1^ο αι. μ.Χ. Ανάλογο τύπο διακόσμησης διαθέτει και το θραύσμα Π731 (Εικ.64) από το θέατρο, ενώ παράλληλα εντοπίζονται σε πολλές θέσεις του νησιού²⁴². Στο μικρό τμήμα φυλλόσχημης λαβής **Π902** (Εικ.77) αποδίδονται με ιδιαίτερη πλαστικότητα τα λογχοειδή φύλλα, ενώ ο τύπος της παραπέμπει σε αρκετά παραδείγματα από την Κρήτη του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁴³ Από την Απτέρα το θραύσμα Π1003 (Εικ.91) διαθέτει το ίδιο γάνωμα και ίσως ανάλογη διακόσμηση, όπως και το Λυ1 (Εικ.42). Το **Π906**

²⁴¹ Παράλληλα του θραύσματος: Λεμπέση 1969, πιν.278β (τα δεύτερο από αριστερά). Παπαδοπούλου 1988/90, Π100 σελ.116-117 εικ.16 πιν.5α-β. Π5226 σελ.114-115, εικ.15. Π5232, Π5225 σελ.116 εικ.15. Catling-Catling 1992, L196 σελ.272 πιν.225, 254. L201-L202 σελ.272 πιν.254, ως παραλλαγή διακόσμησης του “κρητικού τύπου” σελ.310. Hayes 2000, αρ.28 (C2109) σελ.324 πιν.4.72.

²⁴² Για παράλληλα του τύπου βλ. Π731, σελ.68 υποσημ.231.

²⁴³ Hayes 1971, αρ.64 σελ.269 πιν.40b. Coldstream 1973, αρ.36 σελ.51 πιν.30. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1984, Π4373 σελ.69 πιν.14 α εικ.14. Παπαδοπούλου 1988/90, Π4929 σελ.107 εικ.7. Catling-Catling 1992, L681 σελ.306 πιν.272.

(Εικ.78) προέρχεται από έναν ιδιαίτερα φθαρμένο λύχνο. Φέρει ονολο με εμπίεστο κυκλίσκο στο εσωτερικό του, το οποίο διαχωρίζεται από κάθετες εγχαράξεις και ιχθυάκανθα στο μικρό σωζόμενο τμήμα του μυκτήρα. Τα συγκεκριμένα μοτίβα θεωρούνται χαρακτηριστικά του τύπου και εμφανίζονται περίπου στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., ενώ συχνά συναντώνται ποικίλες παραλλαγές τους²⁴⁴. Στην Απτέρα το πλησιέστερο παράλληλο είναι το Π773 (Εικ.65), όπου στο συγκεκριμένο μοτίβο προστίθενται έντυποι κύκλοι στο κάτω τμήμα του γλωσσωτού κοσμήματος.

Το **Π924** (Εικ.79), κρίνοντας από το ευρύ, σφαιρικό σχήμα σώματος και τη λαβή, ανήκει σε λύχνο “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους, μονόμυξο ή δίμυξο. Ωστόσο δε σώζονται στοιχεία από τα οποία μπορεί κανείς να συνάγει με ακρίβεια τα επιμέρους μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά του λύχνου. Η ανεύρεση, επομένως, παράλληλων στηρίζεται μόνο στο προφίλ του οστράκου και παραπέμπει σε μεμονωμένα παραδείγματα από τα αρχαιολογικά μουσεία Ηρακλείου και Αγίου Νικολάου και την Ελεύθερνα²⁴⁵. Από αυτή τη σύγκριση υποθέτουμε με πάσα επιφύλαξη ότι το όστρακο Π924 ανήκει σε λύχνο που διέθετε πλαστικό φύλλο ακάνθου, πλευρικά κυματοειδή ωτία και έλικες περιμετρικά του μυκτήρα. Από την Απτέρα αντίστοιχο προφίλ σώματος συναντάται στους δίμυξους λύχνους Α1-Π10949 (Εικ.27) και Α8-Π10939 (Εικ.28) από το υπόγειο ταφικό μνημείο. Το όστρακο **Π930** (Εικ.80) προέρχεται από τον ώμο σώματος στο σημείο έκφυσης της λαβής. Η διακόσμηση είναι πολύ φθαρμένη και αποτελείται από έντυπο ονολο, ενώ ο δίσκος είναι ιδιαίτερα βαθύς. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν είναι δυνατή η ανεύρεση ακριβών παράλληλων, αν και είναι πιθανόν να ανήκει σε ανάλογο τύπο με λύχνους από τα Μάταλα, στο αρχαιολογικό μουσείο Αγίου Νικολάου και από την Ελεύθερνα²⁴⁶. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα δεν διαθέτουν τόσο κοίλο δίσκο και φέρουν πλευρικά κυματοειδή ωτία στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος, στοιχεία τα οποία δεν επιβεβαιώνονται στο εν λόγω όστρακο. Στην Απτέρα αυτό το μοτίβο σε λύχνο μεσαίου μεγέθους εντοπίζεται στον λύχνο Α2-Π10950

²⁴⁴ Catling-Catling 1992, L127 σελ.268 πιν.230, 252, σελ.309. Hayes 2000, αρ.29 (C2181) σελ.324 πιν.4.72. Γαβριλάκη 2004, σελ.201 εικ.32.

²⁴⁵ Mercado 1974, πιν.ΧΧΧV.1. Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Σπανού 2001, Λυ31 πιν.17, Λυ60 πιν.18, Λυ47 πιν.19 σελ.53-54, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.145-146 σελ.205.

²⁴⁶ Λεμπέση 1969, πιν.278β (το λυχνάρι στα αριστερά). Αποστολάκου 1987, αρ.13 σελ.40 φωτ.25-26. Σπανού 2001, Λυ49 σελ.58 πιν.27.

(Εικ.37α, β), στον οποίο ωστόσο ο δίσκος είναι αρκετά ρηχός.

Το τμήμα φυλλόσχημης λαβής **Π937/α** (Εικ.82) προέρχεται από μονόμυξο ή δίμυξο λύχνο “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους. Η πλούσια φυτική διακόσμηση συνίσταται από λογχοειδή φύλλα και μίσχους εκατέρωθεν ενός κεντρικού στελέχους, ενώ το υπόλοιπο φύλλωμα αποδίδεται με εγχαράξεις. Το πλαστικό κομβίο μεγάλου μεγέθους στο σημείο ένωσης με το σώμα είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του συγκεκριμένου τύπου και παραπέμπει σε ύστερα ελληνιστικά-πρώιμα ρωμαϊκά μεταλλικά πρότυπα (Εικ.19, Εικ.20). Ποικίλα είναι τα παράλληλα στην Κρήτη από μονόμυξους και δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους, αποδεικνύοντας την απήχηση του τύπου στο νησί²⁴⁷. Στην Απτέρα ίδιο περίγραμμα λαβής και ανάλογη απόδοση του κεντρικού στελέχους και των λογχοειδών φύλλων παρατηρείται στο Π476 (Εικ.62). Η χρονολόγηση του Π937/α, όπως και του αντίστοιχου Π476, στηρίζεται στην επιρροή του τοπικού εργαστηρίου από τον τύπο XXI του Broneer από την Κόρινθο, τα Ίσθμια και από την Αθήνα που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα²⁴⁸. Βάσει αυτών το όστρακο μπορεί να τοποθετηθεί από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. μ.Χ. Η ύπαρξη κυκλικού μεταλλίου στην πρόσφυση της φυλλόσχημης λαβής απαντάται στην Απτέρα στους δίμυξους λύχνους μεγάλου μεγέθους Α1-Π10949 (Εικ.27) και Α23-Π10942 (Εικ.29) και στο θραύσμα Λυ1 (Εικ.42). Το **Π937/β** (Εικ.82) φέρει τεθλασμένη ταινία με κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραιών του στενού ώμου, διαγώνιες εγχαράξεις στο μυκτήρα και κυκλίσκο σε επαφή με την οπή καύσης. Τα συγκεκριμένα μοτίβα αποτελούν σχετικά σπάνια διακόσμηση του “κρητικού τύπου” και δεν έχουν ιδιαίτερη απήχηση στο νησί. Στην Απτέρα μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί κάποιο παράδειγμα με ανάλογο σχήμα ή διακόσμηση. Οι τεθλασμένες ταινίες με κυκλίσκους στο εσωτερικό τους και πλησίον του μυκτήρα παρατηρούνται στους λύχνους “τύπου Εφέσου”²⁴⁹. Σε σύγκριση με τα παράλληλα από την Κνωσό και τον Κομμό²⁵⁰, το σχήμα του λύχνου θα ήταν ατρακτοειδές με γωνιώδες περίγραμμα, βαθύ δίσκο και μακρύ μυκτήρα με επίπεδη απόληξη. Ο παρών

²⁴⁷ Catling-Catling 1992, L677 σελ.305 πιν.272. Martin 1997, αρ.1 σελ.266 εικ.33e. Baldini, Parello 2001, αρ.60 σελ.119 εικ.56. Σπανού 2001, Λυ31 σελ.53 πιν.17, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.145-146 σελ.205.

²⁴⁸ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

²⁴⁹ Walters 1914, αρ.344 σελ.49 εικ.55. Bailey 1975, Q186 σελ.107 πιν.36-37.

²⁵⁰ Catling-Catling 1992, L159-L160 σελ.270 πιν.253. Hayes 2000, αρ.37 (C2691) σελ.325 πιν.4.73.

τύπος σύμφωνα με τον Hayes χαρακτηρίζεται ως μεταβατικός, καθώς προσδιορίζει μία κατηγορία λύχνων τοπικής παραγωγής που υιοθετούν στοιχεία των σύγχρονων ρωμαϊκών²⁵¹. Έτσι παρατηρούνται διακοσμητικά στοιχεία του “κρητικού τύπου”, ενώ το σχήμα του σώματος παραπέμπει στους τύπους IV και V του Loeschke, συνιστώντας έτσι μια χρονολόγηση περίπου στα 75-100 μ.Χ.²⁵²

Το τμήμα ώμου **Π945/α** (Εικ.83) φέρει καρδιόσχημο με κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα σε κάθε λοβό του, χαρακτηριστικό στοιχείο των λύχνων “κρητικού τύπου” μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Αυτό το διακοσμητικό στοιχείο συναντάται είτε στον μυκτήρα είτε στο σώμα, όπως παρατηρείται σε παράλληλα από την Κρήτη και το Ισραήλ²⁵³. Ωστόσο, λόγω της αποσπασματικής διατήρησης του Π945/α δεν είναι εφικτός ο προσδιορισμός των επιμέρους μορφολογικών και διακοσμητικών χαρακτηριστικών του λύχνου. Στην Απτέρα το συγκεκριμένο μοτίβο παρατηρείται σε αρκετούς λύχνους, όπως και ο επίπεδος δίσκος με τους ανάγλυφους δακτυλίους, ο οποίος συναντάται στους Α296/α (Εικ.34), Α23-Π10942 (Εικ.29), Α1-Π10938 (Εικ.30), Α19-Π10617 (Εικ.59) και Π832 (Εικ.73). Μέσα από την τεχνοτροπική σύγκριση του Π945/α με τα παραπάνω παραδείγματα της Απτέρας έντονη είναι η ομοιότητά του κυρίως με το λύχνο Α296/α, ώστε να προτείνεται μία χρονολόγηση στις αρχές περίπου του 1^{ου} αι. μ.Χ., χωρίς ωστόσο να είναι βέβαιη λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του. Το **Π945/β** (Εικ.84) προέρχεται από μυκτήρα δίμυξου λύχνου μεγάλου μεγέθους ενδεχομένως του 1^{ου} αι. μ.Χ. και το θραύσμα λαβής **Π945/γ** (Εικ.85) από λύχνο μικρού μεγέθους, για τα οποία δεν είναι εφικτή η εύρεση παράλληλων λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους. Το ίδιο ισχύει και για το **Π950** (Εικ.86) που προέρχεται από μυκτήρα ίσως δίμυξου λύχνου μεγάλου μεγέθους και είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του “κρητικού τύπου”. Από φυλλόσχημη λαβή προέρχονται τα θραύσματα **Π964** (Εικ.87) και **Π972** (Εικ.88), τα οποία λόγω της αποσπασματικότητάς τους δεν προσφέρουν περαιτέρω μορφολογικά, διακοσμητικά και χρονολογικά στοιχεία. Στο όστρακο Π964 τα ποικίλα λογχοειδή φύλλα αποδίδονται με ιδιαίτερη πλαστικότητα, ενώ η ερυθρή βαφή είναι σχετικά

²⁵¹ Hayes 2000, σελ.321.

²⁵² Loeschke 1919, σελ.37-44.

²⁵³ Coldstream 1973, αρ.114 σελ.44 πιν.26. Αποστολάκου 1987, αρ.4 σελ.38 φωτ.7-8. Catling-Catling 1992, L212 σελ.273 πιν.232, 255. L226, L228 σελ.274 πιν.257. Sussman 1995, εικ.1 σελ.279. Σπανού 2001, Λυ19 σελ.53-54 πιν.19, Λυ41 σελ.55 πιν.22

απολεπισμένη. Εξαιτίας του μικρού μεγέθους του Π972 διακρίνεται μόνο η νεύρωση από το κεντρικό στέλεχος της φυλλόσχημης λαβής από το οποίο ενδεχομένως να φύονταν λογχοειδή φύλλα, όπως παρατηρείται σε αρκετά παραδείγματα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Το **Π986/α** (Εικ.89) προέρχεται από μυκτήρα και δίσκο λύχνου μεσαίου μεγέθους και είναι κατασκευασμένο από μήτρα καλής ποιότητας. Το μοτίβο του μυκτήρα αποτελεί παραλλαγή της τυπικής διακόσμησης του “κρητικού τύπου”. Το φύλλο δε μοιάζει με το καθιερωμένο σχηματοποιημένο κισσόφυλλο του τύπου, αλλά με φύλλο ακάνθου ή αμπέλου. Η διακόσμηση, πιθανότατα, έχει επηρεαστεί από τις φυλλόσχημες λαβές που συχνά διαθέτουν οι λύχνοι του συγκεκριμένου εργαστηρίου που μιμούνται μεταλλικά παραδείγματα, όπως και οι σύγχρονοι του τύπου XXI του Broneer από την Κόρινθο, τα Ίσθια και την Αθήνα²⁵⁴. Φύλλο αμπέλου ως ανακλαστήρας της λαβής έχει εντοπιστεί σε λύχνους από την Δήλο, ενώ στο Βρετανικό Μουσείο οι λαβές των λύχνων Q995 και Q1023 θεωρούνται ότι αποδίδουν φύλλο αμπέλου, αποτελούν όμως παραλλαγές της ακάνθου²⁵⁵. Για το συγκεκριμένο φυτικό κόσμημα δεν έχουν ωστόσο εντοπιστεί μέχρι στιγμής παράλληλα. Αν επομένως θεωρήσουμε ότι πρόκειται για σχηματοποιημένο φύλλο ακάνθου και η μορφή του ανάγεται στα χαρακτηριστικά φυλλόσχημα επιθέματα των λαβών των λύχνων “κρητικού τύπου”, υπάρχουν λαβές που ενδεχομένως λειτουργούσαν ως πρότυπα του συγκεκριμένου κοσμήματος και αποδίδονται πιο απλοποιημένα ως κόσμημα του μυκτήρα²⁵⁶. Το θραύσμα λαβής **Π986/β** (Εικ.90) φέρει κάθετες νευρώσεις που συναντάται σε αρκετούς λύχνους μεσαίου μεγέθους από την Κνωσό και τον Κομμό²⁵⁷. Στην Απτέρα ανάλογος τύπος παρατηρείται στα A11-Π10613 (Εικ.56) και A5-Π6566 (Εικ.48). Το **Π1003** (Εικ.91) από φυλλόσχημο επίθεμα λαβής σώζει τμήμα της έξεργης φυτικής διακόσμησης, η οποία έχει μεγάλη εξάπλωση στην Κρήτη και μπορεί να χρονολογηθεί από το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι.

²⁵⁴ Broneer 1930, σελ.73-76. Perlzweig 1961, σελ.4-5, αρ.19 σελ.74 πιν.1, αρ.391 σελ.105 πιν.13. Broneer 1977, σελ.54-55.

²⁵⁵ Bruneau 1965, αρ.4738 σελ.144 πιν.34. Bailey 1980, Q995 σελ.203 πιν.27, Q1023 σελ.212 πιν.32.

²⁵⁶ Mercado 1974, πιν. XXV.1. Coldstream 1973, αρ.36 σελ.51 πιν.30. Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37-38. Σπανού 2001, Λυ31 σελ.53 πιν.17, Λυ39 σελ.56 πιν.23. Σταμπολίδης 2004, αρ.145-146 σελ.205.

²⁵⁷ Wardle 1972, αρ6 σελ.276 εικ.3 πιν.67d. Hayes 2000, αρ.3 (C2651) σελ.322 πιν.4.70.

π.Χ. και σε ολόκληρο τον 1^ο αι. μ.Χ.²⁵⁸ Στην Απτέρα ανάλογος τύπος φύλλων ακάνθου συναντάται στα θραύσματα Λυ1 (Εικ.42) και στο Π902 (Εικ.77) που φέρει ίδιο γάνωμα.

---

²⁵⁸ Για παράλληλα του τύπου βλ. Π902, σελ.72 υποσημ.243. Επίσης, Baldini, Parello 2001, αρ.60 σελ.119 εικ.56, αν και η γράφουσα το εντάσσει στην τοπική απόδοση του τύπου XXI του Broneer.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΛΥΧΝΩΝ “ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ” ΤΗΣ ΑΠΤΕΡΑΣ

Κατά την παρουσίαση των λύχνων “κρητικού τύπου” από τα δημοσιευμένα παραδείγματα και ειδικότερα από εκείνα της Απτέρας γίνονται σαφή τα μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά του τύπου, η μεγάλη ποικιλία των σχημάτων του σώματος και των κοσμημάτων, αλλά και ο ενδιαφέρων συνδυασμός τους. Η κατηγοριοποίηση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και η δημιουργία μίας ευρύτερης τυπολογίας μπορεί αναμφίβολα να βοηθήσει στην κατανόηση της εξέλιξης των λύχνων και της χρονολόγησής τους. Ωστόσο η δημιουργία μίας τυπολογικής κατάταξης με τη στενή έννοια του όρου και όπως έχει καθιερωθεί σε άλλες κατηγορίες λύχνων ή κεραμεικής δεν είναι εφικτή. Οι λύχνοι “κρητικού τύπου” έχουν μικρή χρονική διάρκεια παραγωγής και περιορισμένη γεωγραφική διασπορά στα πλαίσια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτό να αποτυπωθεί με ακρίβεια η γραμμική εξέλιξη του σχήματος ή των διακοσμητικών στοιχείων. Έτσι, οι συγκεκριμένοι λύχνοι διαθέτοντας κάποια σταθερά και επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά μπορούν να χωριστούν σε μικρότερες ομάδες με βάση δευτερεύουσες λεπτομέρειες χωρίς να δημιουργείται περαιτέρω σύγχυση με νέους τύπους. Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσδιοριστούν οι επιμέρους ομάδες που παρατηρούνται στους λύχνους της Απτέρας βάσει του σχήματος και της διακόσμησής τους σχηματίζοντας ευρύτερες κατηγορίες, στις οποίες - όπου είναι εφικτό - επισημαίνονται λεπτομέρειες ως προς την εξέλιξή τους.

Οι λύχνοι “κρητικού τύπου” της Απτέρας σύμφωνα με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του σώματος μπορούν να ταξινομηθούν σε έξι υποκατηγορίες. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται δίμυξοι λύχνοι μεγάλου μεγέθους με σφαιρικό σώμα, ψηλά τοιχώματα και ψηλή, δακτυλιόσχημη βάση. Χαρακτηριστικά είναι τα πλευρικά κυματοειδή ωτία, οι έλικες περιμετρικά των μυκτήρων που διαθέτουν ταινιωτό περιχέλωμα και το πλαστικό φύλλο ακάνθου στη λαβή με ανάγλυφο κομβίο στην έκφυσή της. Σε αυτή την κατηγορία είναι εμφανής η έντονη επιρροή των μεταλλικών προτύπων²⁵⁹, με το κομβίο να υποδηλώνει το καρφί προσήλωσης του φυλλόσχημου επιθέματος στη λαβή (Εικ.19, Εικ.20). Από την Απτέρα λύχνοι με τα συγκεκριμένα

²⁵⁹ Bailey 1996, Q3554 σελ.10 πιν.6. Atasoy 2005, αρ.5 σελ.3.

χαρακτηριστικά είναι οι Α1-Π10949 (Εικ.27) και Α8-Π10939 (Εικ.28) από το υπόγειο ταφικό μνημείο, όπως και το Α17/α (Εικ.43), κρίνοντας από την ομοιότητά του με το Α8-Π10939, καθώς και το όστρακο Π924 (Εικ.79), βάσει του προφίλ του σώματος και της απόδοσης της κάθετης λαβής. Η φυλλόσχημη λαβή που συναντάται σε αυτή την ομάδα αποτελεί ανάμνηση του ανακλαστήρα των μεταλλικών παραδειγμάτων και συχνά διαθέτει έντονη πλαστικότητα και λεπτομέρεια ως προς την απόδοση των φυτικών χαρακτηριστικών. Στην Απτέρα παραδείγματα φυλλόσχημων λαβών που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία λύχνων, ίσως και στην παρακάτω καθώς φέρουν παρεμφερή μορφολογικά στοιχεία, είναι τα όστρακα: Λυ1, Π476, Π509, Π843, Π902, Π937/α, Π964, Π972 και Π1003.

Η δεύτερη ομάδα λύχνων της Απτέρας διαθέτει ανάλογα χαρακτηριστικά με την προηγούμενη. Πρόκειται για δίμυξους λύχνους μεσαίου μεγέθους με σφαιρικό σώμα, ψηλά τοιχώματα, έντονα δακτυλιόσχημη βάση και πλευρικά ωτία κυματοειδούς ή ορθογώνιου περιγράμματος. Ιδιαίτερο γνώρισμα είναι οι βραχείς μυκτήρες με ταινιωτό περιχέλιωμα και ευρεία οπή καύσης, όπως και ο επίπεδος δίσκος με επάλληλους πλαστικούς δακτυλίους. Ωστόσο, σε παράλληλα παραδείγματα του τύπου ο δίσκος δεν καλύπτεται εξ ολοκλήρου με δακτυλίους ή φέρει γραμμική διακόσμηση. Η προέλευση της συγκεκριμένης ομάδας λύχνων “κρητικού τύπου” συνδέεται με την κατηγορία των ελληνιστικών Herzblattlampen από την Πέργαμο²⁶⁰ (Εικ.18α-β), αλλά και με μεταλλικά παραδείγματα, αποδεικνύοντας τον γόνιμο τρόπο υιοθέτησης στοιχείων από διαφορετικά εργαστήρια. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν οι Α23-Π10942, Α1-Π10938 και Α13-Π10940 (Εικ.29-Εικ.31), αν και ο τελευταίος διαφοροποιείται στη διακόσμηση του δίσκου.

Η τρίτη κατηγορία που διακρίνεται από την εξέταση του υλικού είναι σχετικά ευρεία. Σε αυτή συγκαταλέγονται μονόμυξοι λύχνοι μεγάλου μεγέθους με αμφικωνικό σώμα, επιμήκη μυκτήρα με ταινιωτό περιχέλιωμα, ψηλή δακτυλιόσχημη ή αμυγδαλόσχημη βάση - στοιχεία που παραπέμπουν σε μεταλλικά παραδείγματα - και πλευρικά ωτία κυματοειδούς ή ορθογώνιου περιγράμματος. Ο δίσκος είναι αρκετά μεγάλος, ακόσμητος ή με πλαστικούς δακτυλίους, όπως στην παραπάνω

²⁶⁰ Schäfer 1968, Variante b, υποκατηγορία β, σελ.136, 139 Q47 πιν.63. Skinkel-Taupin 1971-1972, αρ.1-2 σελ.54-56 εικ.1-4. Bailey 1975, Q729-Q732 σελ.326-327, 345-346 πιν.135. Seidel 2002, σελ.34-35, 83-84 αρ.19.

ομάδα, και η διακόσμηση περιορίζεται στον ευρύ ώμο. Σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγονται οι Α6-Π10627, Α19-Α22, Α296/α, Α1-Π10628 (Εικ.32-Εικ.35), αν και η αποσπασματική διατήρησή τους δεν καθιστά δυνατό τον προσδιορισμό περαιτέρω μορφολογικών στοιχείων. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά συναντώνται επίσης και στο λύχνο Α2-Π10950 (Εικ.37α, β), αν και διαθέτει ιδιαίτερα ευρύ, ρηχό και ακόσμητο δίσκο, ο οποίος περιορίζει κατά πολύ τη διακόσμηση στο στενό ώμο.

Στην τέταρτη ομάδα εντάσσονται αρκετά παραδείγματα “κρητικού τύπου” στα οποία μπορεί να στηριχθεί και να παρουσιαστεί με σχετική ασφάλεια η εξέλιξη του σχήματος. Πρόκειται για μονόμυξους λύχνους μεσαίου μεγέθους με ψηλό σώμα, μεγάλο δίσκο, καμπύλα πλευρικά τοιχώματα και επιμήκη μυκτήρα με ταινιωτό περιχέλωμα. Η παρουσία πλευρικών κυματοειδών ωτίων όπως στους Α24-Π10630 (Εικ.36) και Α11-Π10613 (Εικ.56) δεν είναι βέβαιο αν αποτελεί σταθερό γνώρισμα, καθώς στον Α5-Π6566 (Εικ.48) απουσιάζουν. Οι συγκεκριμένοι τρεις λύχνοι έχουν στοιχεία που παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα, όπως η ταινιωτή λαβή με νευρώσεις και ο μυκτήρας²⁶¹, προβάλλοντας τον ιδιαίτερο συνδυασμό χαρακτηριστικών διαφορετικής προέλευσης. Όπως παρατηρείται κατά την εξέλιξη του παρόντος τύπου το ύψος τους σταδιακά μειώνεται, έτσι ώστε το σώμα να αποκτά μεγαλύτερη γωνίωση στην περιφέρεια. Ταυτόχρονα σε κάποιους λύχνους διατηρείται το μέγεθος και ο μεγάλος δίσκος, ο οποίος είναι σχετικά κοίλος ούτως ώστε ο ώμος να χάνει την καμπυλότητά του. Ο μυκτήρας είναι επιμήκης με επίπεδη ή ελαφρά ταινιωτή απόληξη. Αυτά τα στοιχεία αναγνωρίζονται στους λύχνους Α1-Π10754 (Εικ.60) και Π1588 (Εικ.44), το σχήμα των οποίων διαφοροποιείται ελαφρώς, ενδεχομένως λόγω της διαφορετικής ποιότητας της μήτρας και του κέντρου παραγωγής τους.

Από την εξέταση των δημοσιευμένων λύχνων “κρητικού τύπου” παρατηρείται ότι σε ορισμένους από αυτούς κατά τη μείωση του ύψους μειώνεται ταυτόχρονα και το μέγεθος του σχήματος, όπως τονίζεται στο λύχνο Π769 από το αρχαιολογικό μουσείο Ρεθύμνου²⁶². Βάσει αυτού, προκύπτει μία παράλληλη ομάδα στην τυπολογία των λύχνων της Απτέρας, όπου ο ώμος είναι αρκετά διευρυμένος. Αυτή η αλλαγή στο

²⁶¹ Bailey 1996, Q3553-Q3554 σελ.9-10 πιν.6.

²⁶² Παπαδοπούλου 1988/90, σελ.98, Π769 σελ.114 εικ.14 πιν.4γ.

σχήμα ίσως σχετίζεται όχι μόνο με τη σταδιακή εξέλιξη των σχημάτων του “κρητικού τύπου”, αλλά και με την επιρροή των ύστερων ελληνιστικών τύπων. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στους λύχνους της Απτέρας παρατηρούνται στους Α13-Π10615 (Εικ.58) και Α19-Π10617 (Εικ.59), των οποίων το σχήμα και κυρίως του Α19 παραπέμπει σε παραδείγματα του “τύπου Κνίδου”²⁶³.

Ταυτόχρονα η παρουσία του μεγάλου δίσκου συναντάται σε λύχνους όχι μόνο μεσαίου ή σχετικά μεγάλου μεγέθους όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, αλλά και σε παραδείγματα μικρών διαστάσεων, όπως στους Α2-Π10607 (Εικ.51) και Α8-Π10612 (Εικ.54). Οι λύχνοι αυτού του τύπου διαθέτουν ανάλογα χαρακτηριστικά αλλά διαφοροποιούνται ως προς το μικρό τους μέγεθος. Κρίνοντας από την ομοιότητα των σχημάτων ο συγκεκριμένος τύπος σώματος έλκει πιθανότατα την καταγωγή του από το μικρασιατικό “εργαστήριο της Εφέσου”²⁶⁴. Ο μυκτήρας παραμένει επιμήκης με επίπεδη, κυκλική απόληξη. Το σώμα έχει επίσης καμπύλα, ψηλά τοιχώματα, σε σχέση βέβαια πάντα με το μικρό του μέγεθος, αλλά ο ώμος είναι σχετικά στενός, ώστε η διακόσμηση να έχει περιορισμένο χώρο. Άλλωστε γι’ αυτό το λόγο σε αυτή την κατηγορία σχήματος παρατηρούνται συχνότερα τα κυκλικά μοτίβα σε σχέση με τα καθιερωμένα κοσμήματα του τύπου.

Κατά τη σταδιακή εξέλιξη του σώματος των λύχνων “κρητικού τύπου” μπορεί να προσδιορισθεί μία πέμπτη κατηγορία, η οποία είναι αρκετά ευρεία. Πρόκειται για μονόμυξους λύχνους μεσαίου προς μικρού μεγέθους με αμφικωνικό σχήμα, σχετικά πεπιεσμένο σώμα και έντονη γωνίωση στην περίμετρο. Ο μυκτήρας είναι βραχύς με επίπεδη απόληξη, ενώ γίνεται σχετικά επιμήκης σε μεταγενέστερα πιθανότατα παραδείγματα και ο δίσκος είναι κατά κανόνα στενός. Από την Απτέρα λύχνοι αυτού του τύπου είναι οι Α3-Π6564 (Εικ.46) και Α4-Π6565 (Εικ.47) από το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κελαϊδή Γ. και οι Α9-Π10620 (Εικ.55), Α12-Π10614 (Εικ.57) και Α2-Π10755 (Εικ.61) από το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κελαϊδή Μ. Ο ίδιος τύπος συναντάται επίσης σε λύχνους αρκετά μικρότερου μεγέθους, αλλά με σχετικά πιο βαθύ σώμα και με επίπεδη ή ελαφρά κοίλη βάση, όπως στους Α8-Π9145 (Εικ.49), Α3-Π10608 (Εικ.52) και Α7-Π10611 (Εικ.53).

²⁶³ Howland 1958, Τύπος 50Α-Β, σελ.170-172 αρ.668-676 πιν.50.

²⁶⁴ Walters 1914, αρ.334 σελ.47 πιν.ΙΧ. Bailey 1975, Q184 σελ.106 πιν.34-35.

Η έκτη κατηγορία που αναγνωρίζεται από την παρούσα μελέτη του υλικού δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, καθώς στην Απτέρα πιστοποιείται μόνο βάσει του θραύσματος P937/β (Εικ.82). Πρόκειται για λύχνους με ατρακτοειδές σώμα και γωνιώδες περίγραμμα, βαθύ ακόσμητο δίσκο και επιμήκη μυκτήρα με επίπεδη απόληξη. Η διακόσμησή τους συνίσταται από κυκλίσκους, τεθλασμένες ταινίες με κυκλίσκους στις γωνίες τους και πιο σπάνια από καρδιόσχημα και κομβία σε εναλλαγή. Ο επιμήκης βραχίονας του μυκτήρα φέρει διαγώνιες ταινίες που απολήγουν σε σπείρα, ενώ λιγότερο συχνά περιβάλλεται από έλικες. Από τους δημοσιευμένους λύχνους διαπιστώνεται η μικρή διασπορά του τύπου στο νησί, καθώς αντίστοιχα παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Κνωσό και τον Κομμό²⁶⁵. Σύμφωνα με τους μελετητές η συγκεκριμένη κατηγορία είναι μεταβατική, καθώς οι λύχνοι της τοπικής παραγωγής συνδυάζουν στοιχεία του “κρητικού τύπου” με εκείνα των σύγχρονων ρωμαϊκών και πιο συγκεκριμένα των τύπων IV και V του Loeschcke²⁶⁶.

Το μέγεθος των λύχνων “κρητικού τύπου” ποικίλει. Από την εξέταση του υλικού διαπιστώνεται ότι οι περισσότεροι από αυτούς είναι μεσαίου μεγέθους, ενώ λιγότερα είναι τα ακέραια σωζόμενα παραδείγματα μεγάλου και μικρού μεγέθους. Ο μικρότερος λύχνος είναι ο A8-P19145 (Εικ.49) μήκους 0,109μ. και ακολουθούν οι A3-P110608 (Εικ.52) και A7-P110611 (Εικ.53) που προέρχονται από την ίδια μήτρα και έχουν μήκος 0,111μ. Το μέγεθος των λύχνων μεγάλου μεγέθους κυμαίνεται από 0,20μ. που παρατηρείται στους A23-P110942 (Εικ.29), A1-P110938 (Εικ.30), A8-P110939 (Εικ.28), A6-P110627 (Εικ.32) και A19-A22 (Εικ.33) έως 0,245μ. που έχει ο A1-P110949 (Εικ.27). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο μεγαλύτερος σε μέγεθος λύχνος “κρητικού τύπου” προέρχεται από την Caesarea Maritima στο Ισραήλ και αποτελεί μοναδικό παράδειγμα λόγω των ασυνήθιστα μεγάλων διαστάσεών του. Έχει μήκος 0,35μ. και είναι προϊόν του εργαστηρίου του ΓΑΜΟΥ, όπως φαίνεται από την επιγραφή της βάσης²⁶⁷. Στην υπόλοιπη Κρήτη έχουν μέχρι στιγμής δημοσιευτεί επτά λύχνοι ανάλογων διαστάσεων με μήκος 0,216μ. έως 0,275μ., οι περισσότεροι εκ των

²⁶⁵ Catling-Catling 1992, L158-L166, L175-L189 σελ.270-271 πιν.253-254, σελ.309-310. Hayes 2000, αρ.36(C318)-αρ.38 (C2153) σελ.325 πιν.4.73.

²⁶⁶ Hayes 2000, σελ.321. Loeschcke 1919, σελ.37-44.

²⁶⁷ Sussman 1995. ιδ.1996, σελ.350-351.

οποίων προέρχονται από την Ελεύθερα, την Κνωσό και την Ίτανο στην οποία συναντάται και ο μεγαλύτερος λύχνος στο νησί²⁶⁸.

Αντίστοιχα ενδιαφέροντα στοιχεία προκύπτουν από την ομαδοποίηση των διακοσμητικών στοιχείων και τις παραλλαγές που συναντώνται στους λύχνους “κρητικού τύπου” της Απτέρας. Η καθιερωμένη διακόσμηση με τα σχηματοποιημένα καρδιόσχημα σε εναλλαγή με κομβία που ορίζονται από κάθετες εγχαράξεις παρατηρείται στην πλειονότητα των λύχνων ανεξάρτητα από το σχήμα και το μέγεθος. Συνολικά παρατηρείται σε 14 λύχνους από τους οποίους οι οκτώ φέρουν καρδιόσχημο στον μυκτήρα και πέντε το αντικαθιστούν με ιχθυάκανθα. Η απόδοση της συγκεκριμένης κατηγορίας μοτίβων ποικίλει ανάλογα με την ποιότητα της μήτρας, αλλά και του κέντρου παραγωγής τους. Έτσι παρατηρείται σε λύχνους μεγάλου μεγέθους, όπως στους Α6-Π10627, Α19-Α22 και Α296/α (Εικ.32-Εικ.34), από τους οποίους ο πρώτος και ο δεύτερος διαθέτουν πλευρικά ωτία. Τα ανάγλυφα κοσμήματα είναι αραιά τοποθετημένα στον ώμο και ο ενδιάμεσος χώρος πληρούται από εγχαράξεις χωρίς να υπάρχει ένας σταθερός αριθμός σε αυτές, ενώ στον Α19-Α22 προστίθενται ιδιαίτερα έξεργες νευρώσεις. Ίδια χαρακτηριστικά παρατηρούνται σε λύχνους μεσαίου μεγέθους όπως στους Π1588 (Εικ.44) και Α11-Π10613 (Εικ.56), αλλά και σε μικρού μεγέθους όπως στον Α8-Π9145 (Εικ.49).

Ανάλογη διακόσμηση παρατηρείται επίσης στους τέσσερις από τους πέντε σχεδόν ακέραιους δίμυξους λύχνους “κρητικού τύπου” που προέρχονται από το υπόγειο ταφικό μνημείο, η απόδοση της οποίας διαφοροποιείται ανάλογα με το μέγεθος του σώματος. Σε δίμυξους μεσαίου μεγέθους, όπως στους Α23-Π10942 (Εικ.29) και Α1-Π10938 (Εικ.30), τα διακοσμητικά μοτίβα είναι στενά τοποθετημένα πάνω στον ώμο ώστε να μην υπάρχει κάποιο ακόσμητο τμήμα, ενώ αποδίδονται περισσότερες κάθετες εγχαράξεις σε σχέση με τα παραπάνω παραδείγματα λόγω του μεγέθους τους. Διαφοροποιημένα παρουσιάζονται τα συγκεκριμένα στοιχεία στους δίμυξους μεγάλου μεγέθους Α1-Π10949 (Εικ.27) και Α8-Π10939 (Εικ.28). Τα καρδιόσχημα εναλλάσσονται με κομβία χωρίς να διαχωρίζονται από κάθετες εγχαράξεις και η τοποθέτησή τους στο σώμα είναι πολύ αραιή, ώστε να μένει

²⁶⁸ Αποστολάκου 1987, αρ.23 σελ.42-43 φωτ.37. Catling-Catling 1992, L208-L209 σελ.273 πιν.231-232, 255-256. Σπανού 2001, Λυ31, Λυ60, Λυ47, Λυ14 σελ.53-54, 57 πιν.17-19, 25. Σταμπολίδης 2004, αρ.145 σελ.205.

αρκετός ακόσμητος χώρος. Σε επαφή με κάθε κομβίο βρίσκονται ομόκεντροι κυκλίσκοι, ενώ τα καρδιόσχημα πλαισιώνονται σε τρία σημεία από αυτούς. Ενδεχομένως ανάλογη διακόσμηση θα έφερε το θραύσμα A17/α (Εικ.43) λόγω της ομοιότητας του σχήματός του με το A8-Π10939.

Μικρή παραλλαγή της συγκεκριμένης καθιερωμένης διακόσμησης του “κρητικού τύπου” είναι η αντικατάσταση του καρδιόσχημου στο μυκτήρα με εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Ο παρών τύπος παρατηρείται σε πέντε λύχνους στην Απτέρα και σε σχέση με τον προηγούμενο κοσμεί λυχνάρια μεσαίου μεγέθους με πλευρικά ωτία, όπως ο A24-Π10630 (Εικ.36), ή μικρών διαστάσεων, όπως οι A3-Π6564 (Εικ.46), A3-Π10608 (Εικ.52), A7-Π10611 (Εικ.53) και το όστρακο Π805/α (Εικ.69). Ο A3-Π6564 διαθέτει επιπρόσθετα κυκλίσκους εκατέρωθεν των καρδιόσχημων του σώματος, όπως παρατηρείται και στον A8-Π9145 (Εικ.49) της παραπάνω ομάδας. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσεται ακόμη ο λύχνος μεσαίου μεγέθους A1-Π10628 (Εικ.35), αν και λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν μπορεί να αναγνωριστεί με ακρίβεια το μοτίβο του μυκτήρα.

Τα γραμμικά κοσμήματα αποτελούν άλλη μία ευρεία κατηγορία διακοσμητικών θεμάτων που διαθέτουν οι λύχνοι “κρητικού τύπου” της Απτέρας. Τέσσερα λυχνάρια μεσαίου μεγέθους φέρουν χιαστί κοσμήματα με κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραιών και ιχθυάκανθα στον μυκτήρα, όπως οι A4-Π6565 (Εικ.47), A12-Π10614 (Εικ.57), A2-Π10755 (Εικ.61) και Π778/α (Εικ.66). Από αυτούς οι A12-Π10614 και A2-Π10755 διαφοροποιούνται ελαφρώς από τον συγκεκριμένο τύπο καθώς διαθέτουν κυκλίσκους εκατέρωθεν της απόληξης της ιχθυάκανθας του μυκτήρα, όπως και το θραύσμα Π820/β (Εικ.72). Σε αυτή την ομάδα κοσμημάτων εντάσσονται και οι απλές κάθετες εγχαράξεις του σώματος, που συνδυάζονται με τα χαρακτηριστικά ανάγλυφα κομβία ή και καρδιόσχημα, όπως στα Π731 (Εικ.64) και Π857 (Εικ.76). Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί ο δίμυξος A13-Π10940 (Εικ.31) ο οποίος είναι ο μόνος από τους δίμυξους λύχνους της Απτέρας με ιχθυάκανθα στον βραχίονα των μυκτήρων και με ιδιαίτερη διακόσμηση στο δίσκο.

Ένα ακόμη δημοφιλές μοτίβο είναι το γλωσσωτό κόσμημα που συνδυάζεται συχνά με ποικίλα διακοσμητικά στοιχεία. Τα λογχοειδή φύλλα με μονό περίγραμμα εναλλάσσονται με κάθετες εγχαράξεις όπως στους A13-Π10615 (Εικ.58) και A19-

Π10617 (Εικ.59), στους οποίους παρατηρείται ποικιλία ως προς τα κοσμήματα του μυκτήρα. Το γλωσσωτό κόσμημα συχνά αποδίδεται με διπλό περίγραμμα όπως στον λύχνο Α9-Π10620 (Εικ.55), στον οποίο εναλλάσσονται εμπίεστοι κυκλίσκοι, ενώ ο βραχύς μυκτήρας κοσμείται επίσης με κυκλίσκους, στοιχείο μη διαδεδομένο στο συγκεκριμένο τύπο. Το μέγεθος του γλωσσωτού μοτίβου πολλές φορές εξαρτάται από την έκταση του ώμου που κοσμεί, όπως παρατηρείται στο Π930 (Εικ.80) και στο Α2-Π10950 (Εικ.37α, β), όπου είναι αρκετά κοντό με τριπλό περίγραμμα και εναλλάσσεται με εγχαράξεις. Σε λύχνους όπου το σώμα είναι σχετικά ψηλό και ο ώμος ευρύς, το γλωσσωτό κόσμημα αποδίδεται πιο κοντό με διπλό περίγραμμα, ώστε το κατώτερο τμήμα του σώματος κοσμείται με σπείρες ή κυκλίσκους, όπως στους Α1-Π10754 (Εικ.60) και Α5-Π6566 (Εικ.48) αντίστοιχα. Σε παραλλαγές του τύπου εμπίεστοι κυκλίσκοι τοποθετούνται στο εσωτερικό των γλωσσιδίων όπως στο όστρακο Π906 (Εικ.78), αλλά και ως ζώνη στο κατώτερο τμήμα του σώματος, όπως στο Π773 (Εικ.65).

Η παραπάνω ευρεία κατηγορία διακόσμησης, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί, εμπλουτίζεται από εμπίεστους κύκλους. Τα συγκεκριμένα μοτίβα συχνά αποτελούν την κύρια διακόσμηση, αν και δεν είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά στοιχεία του “κρητικού τύπου” και δεν έχουν μεγάλη διασπορά στο νησί και εκτός αυτού. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η διακόσμηση του Α2-Π10607 (Εικ.51) όπου ο στενός ώμος φέρει μόνο μία σειρά ομόκεντρων κύκλων. Το συγκεκριμένο στοιχείο φαίνεται πιο σύνθετο στον λύχνο Α8-Π10612 (Εικ.54), όπου παρατηρούνται δύο σειρές από κυκλίσκους και ενδιάμεσα μία τρίτη από σπείρες, όπως και στο θραύσμα Π832 (Εικ.73). Παρόλον ότι ο ώμος των δύο λύχνων διακοσμείται αποκλειστικά από κυκλικά μοτίβα, ο μυκτήρας φέρει το τυπικό καρδιόσχημο και την ιχθυάκανθα αντίστοιχα. Ενδιαφέρων συνδυασμός τεθλασμένων ταινιών και κυκλίσκων παρατηρείται στο Π937/β (Εικ.82), το οποίο όπως έχει ήδη επισημανθεί φέρει στοιχεία του “κρητικού τύπου” και των σύγχρονων ρωμαϊκών λύχνων.

Προχωρώντας την παρουσίαση θα αναφερθούμε σε δευτερεύοντα διακοσμητικά θέματα που παρατηρούνται στους λύχνους της Απτέρας. Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί ο τύπος του καρδιόσχημου με κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα σε κάθε λοβό του που τοποθετείται στο σώμα ή στο μυκτήρα, όπως στους Α1-Π10949

(Εικ.27), Α8-Π10939 (Εικ.28), Π1588 (Εικ.44) και Π945/α (Εικ.83). Σε ορισμένα παραδείγματα το μοτίβο του μυκτήρα εμπλουτίζεται με πρόσθετα στοιχεία ανεξάρτητα από την κύρια διακόσμηση του ώμου. Έτσι, συχνά το καρδιόσχημο παρουσιάζεται πλαισιωμένο από κυκλίσκους, όπως στο λύχνο Α8-Π9145 (Εικ.49) και στο θραύσμα Π820/α (Εικ.71), ενώ με ανάλογα κοσμήματα ορίζεται η εγχάρακτη ιχθυάκανθα στους Α4-Π6565 (Εικ.47), Α2-Π10755 (Εικ.61) και Π820/β (Εικ.72). Επίσης στο όστρακο μυκτήρα Λυ2 (Εικ.39) το καρδιόσχημο πλαισιώνεται από διαγώνιες εγχαράξεις.

Βασιζόμενοι στα παραπάνω στοιχεία γίνεται αντιληπτό ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των σωζόμενων λύχνων ανήκει σε χαρακτηριστικούς τύπους που επαναλαμβάνονται σταθερά, ενώ υπάρχουν και μεμονωμένα παραδείγματα που ανήκουν σε λιγότερο διαδεδομένους τύπους. Έτσι διαφαίνεται και επιβεβαιώνεται ένα εύρος διακοσμητικών μοτίβων που χαρακτηρίζουν τον “κρητικό τύπο”. Ορισμένοι λύχνοι της Απτέρας βέβαια, εμφανίζουν ιδιαίτερα μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία και παραλλαγές σταθερών χαρακτηριστικών, η παρουσία των οποίων συχνά είναι μοναδική.

Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η πλαστική διακόσμηση του μονόμυξου Α19-Α22 (Εικ.33). Ο λύχνος κοσμείται με τα σταθερά μοτίβα του τύπου, στα οποία προστίθεται ζεύγος από έξεργες κάθετες νευρώσεις στην ομάδα των εγχαράξεων, στοιχείο που μέχρι στιγμής είναι *unicum*. Ενδεχομένως να αποδίδονταν λογχοειδή φύλλα με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος εμπλουτίζοντας τα χαρακτηριστικά φυτικά κοσμήματα του σώματος με τα τυπικά σχηματοποιημένα φύλλα κισσού. Μία ακόμη πρωτοτυπία των λύχνων “κρητικού τύπου” της Απτέρας απαντάται στη διακόσμηση του Α2-Π10607 (Εικ.51). Αφενός το σχήμα του σώματος με τα ψηλά και στενά τοιχώματα ενισχύει την απεικόνιση κυκλικών κοσμημάτων, όπως παρατηρείται στα πρότυπα των λύχνων “τύπου Εφέσου”, αφετέρου ο συνδυασμός των εμπιέστων κυκλίσκων με τα σταθερά στοιχεία του τύπου αποδεικνύει τον πειραματισμό του τοπικού εργαστηρίου.

Παραλλαγές της σταθερής διακόσμησης και νέα στοιχεία παρατηρούνται σε αρκετούς ακόμη λύχνους και όστρακα. Ο Α2-Π10950 (Εικ.37α, β) είναι το μόνο παράδειγμα μέχρι στιγμής, όπου το καρδιόσχημο του μυκτήρα πλαισιώνεται από

ονοιο με διπλό περίγραμμα. Το συγκεκριμένο κόσμημα στον βραχίονα, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί, συνήθως δεν ορίζεται από κάποιο κόσμημα, ενώ αρκετά συχνά πλαισιώνεται από διαγώνιες εγχαράξεις ή έντυπους κυκλίσκους. Ωστόσο η παρουσία του ίσως σχετίζεται με τη διακόσμηση του ώμου, αν και λύχνοι με ίδιο μοτίβο δε φέρουν αυτά τα στοιχεία περιμετρικά του καρδιόσχημου του μυκτήρα²⁶⁹.

Ένα ακόμη πρωτότυπο μοτίβο παρατηρείται στον λύχνο Π1588 (Εικ.44, Εικ.45), όπου τα τυπικά ανάγλυφα κομβία του σώματος φέρουν εμπίεστους κυκλίσκους στο εσωτερικό τους. Για το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό δεν έχει εντοπιστεί κάποιο παράλληλο, αποτελώντας έτσι μία πολύ ιδιαίτερη παραλλαγή του “κρητικού τύπου”. Κατά την παρουσίαση της προέλευσης των μοτίβων των λύχνων διαπιστώθηκε ότι τα κομβία ανάγονται στον “τύπο Κνίδου” με απώτερη καταγωγή τα μεταλλικά πρότυπα, καθώς αυτά υποδηλώνουν τα καρφιά ένωσης των τμημάτων του σώματος. Παρόλα αυτά το συγκεκριμένο μοτίβο φαίνεται ότι σε αυτό το λύχνο δεν έχει τη χαρακτηριστική απόδοση, όπως στα υπόλοιπα γνωστά παραδείγματα του τύπου. Οι τεχνίτες ενδεχομένως προσπάθησαν να παρουσιάσουν διαφορετικά ένα τυπικό κόσμημα προσθέτοντας ομόκεντρους κύκλους στα ιδιαίτερα μεγάλης διαμέτρου κομβία, πιθανότατα κατ’ αναλογία με τα καρδιόσχημα. Από την άλλη πλευρά δε γίνεται σαφές αν οι τεχνίτες κατανοούν την αρχική απόδοση του κοσμήματος και γι’ αυτό το τροποποιούν. Ωστόσο, όποια και αν είναι η λογική της δημιουργίας αυτού του μοτίβου, η απόδοσή του είναι μοναδική επιβεβαιώνοντας την ποικιλία των κρητικών κέντρων παραγωγής.

Ο παραπάνω λύχνος είναι μάλιστα από τα λίγα δημοσιευμένα παραδείγματα όπου αναγνωρίζονται επιδιορθώσεις κατά τη διαδικασία κατασκευής (Εικ.45). Πιστοποιείται η χρήση γύψινης μήτρας μέτριας ποιότητας καθώς παρατηρούνται μικροί σβόλοι πηλού στο εσωτερικό των καρδιόσχημων και αρκετών κάθετων εγχαράξεων, τους οποίους ωστόσο ο κεραμέας δεν φρόντισε να διορθώσει. Στο σημείο που ενώνονται τα δύο τμήματα του σώματος τα οποία έχουν κατασκευαστεί σε ξεχωριστές μήτρες, συγκολλώνται με ένα πρόσθετο στρώμα πηλού. Αυτό βέβαια καλύπτει αμελώς το κέντρο μόνο του σώματος και όχι όλα τα σημεία όπως τον

²⁶⁹ Λεμπέση 1969, πιν.278α (το πρώτο αριστερά). Αποστολάκου 1987, αρ.12-13 σελ.40 φωτ.23-26. Markoulaki et all. 1989, σελ.559-561 εικ.9. Empereur et all. 1992, σελ.644, 646 εικ.10 α. Σπανού 2001, Λυ49 σελ.58 πιν.27. Σταμπολίδης 2004, αρ.143 σελ.204.

μυκτήρα για παράδειγμα, όπου φαίνεται μικρό χάσμα από την ατελή ένωση. Τμήμα της διακόσμησης καλύπτεται και από αυτό δίχως να γίνεται προσπάθεια για αποκατάστασή της. Μάλλον έχουμε να κάνουμε με μία αποκατάσταση κατά την κατασκευή, αν και όχι ιδιαίτερα επιτυχημένη.

Τέλος, ένα πρωτότυπο στοιχείο για τους λύχνους “κρητικού τύπου” αποτελεί το κόσμημα του μυκτήρα του οστράκου Π986/α (Εικ.89). Είναι το μοναδικό παράδειγμα που δεν φέρει το τυπικό καρδιόσχημο ή την εγχάρρακτη ιχθυάκανθα, αλλά πλαστικό φύλλο ακάνθου. Το μοτίβο αν και απεικονίζει ξεκάθαρα φύλλο ακάνθου, αποδίδεται με καρδιόσχημη μορφή και τη χαρακτηριστική αυλάκωση κατά μήκος αυτού ώστε να παραπέμπει στα καθιερωμένα σχηματοποιημένα φύλλα κισσού και να μην είναι ξένο με την παράδοση του εργαστηρίου. Εικονογραφικά θυμίζει τις μεγάλες φυλλόσχημες λαβές που διαθέτει μία κατηγορία λύχνων “κρητικού τύπου” όπου αποδίδεται επίσης άκανθα. Ίσως επομένως να πρόκειται για ένα ιδιαίτερα οικείο μοτίβο του εργαστηρίου και για αυτό το λόγο προτιμάται (Εικ.62, Εικ.81). Ωστόσο το κόσμημα αυτό έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής μόνο στο συγκεκριμένο όστρακο. Αυτό ίσως οφείλεται στην μικρή απήχηση του θέματος στο αγοραστικό κοινό ή στην περιορισμένη γεωγραφική εξάπλωσή του. Τέλος δεν είναι απίθανο να συνδέεται με τη γενικευμένη τάση των κρητικών εργαστηρίων να παράγουν συνεχώς μοναδικά κοσμήματα και να επινοούν νέες παραλλαγές των σταθερών θεμάτων.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΕΝΤΡΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Για να ολοκληρωθεί η παρουσίαση των λύχνων “κρητικού τύπου” της Απτέρας πρόκειται να παρουσιαστεί το χρώμα του πηλού κατά περίπτωση, όπως έχει τεκμηριωθεί με τη χρήση της χρωματικής κλίμακας του Munsell²⁷⁰. Δίνεται έτσι η δυνατότητα για την απόκτηση μιας σχετικής εικόνας του χρώματος των πηλών που χρησιμοποιούνται με σχετικά αντικειμενικό τρόπο. Αυτό θα μπορούσε να δώσει κάποιες αρχικές κατευθυντήριες σε σχέση με την προέλευση του πηλού, η οποία όμως μπορεί να πιστοποιηθεί στην πραγματικότητα μόνο μετά από ειδικές αναλύσεις. Με αυτό τον τρόπο και μέσω της συγκριτικής μελέτης με αντίστοιχους λύχνους από την Κρήτη και άλλες κατηγορίες πήλινων αντικειμένων, μπορεί κανείς να προβεί σε κάποιες υποθέσεις για το εάν προέρχονται από την Απτέρα ή από άλλα κέντρα παραγωγής.

Η αναγνώριση των κρητικών πηλών είναι ένα πεδίο έρευνας που συνεχώς συμπληρώνεται με νέα στοιχεία. Η εξέταση των λύχνων με εικονιστική παράσταση από το Ιδαίο Άντρο από την Π. Σαπουνά²⁷¹, υπέδειξε ότι οι λύχνοι κρητικής παραγωγής της ρωμαϊκής περιόδου είναι συνηθέστερα κατασκευασμένοι από υπόλευκο, σχεδόν καθαρό πηλό και ανοιχτό καστανό-κοκκινωπό, όπως στο Ιδαίο Άντρο. Ωστόσο δεν προσδιορίζονται γεωγραφικά οι συγκεκριμένες κατηγορίες πηλού. Ο B. Erickson²⁷² αν και μελετά την ύστερη αρχαϊκή-κλασική κεραμική στην Κρήτη, επισημαίνει ότι κοιτάσματα του υπόλευκου καθαρού πηλού (Munsell 10YR) που προσεγγίζει τον κορινθιακό εντοπίζονται κυρίως στο ανατολικό τμήμα του νησιού και πιο συγκεκριμένα στο Αφρατί και στο Μύρτο-Πύργο κρίνοντας από την κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου του ιερού της Σύμης Βιάννου. Αυτά τα στοιχεία λειτουργούν βοηθητικά ως προς την εξέταση των πηλών των λύχνων της Απτέρας.

Εν προκειμένω, οι ακέραιοι λύχνοι και τα όστρακα “κρητικού τύπου” της Απτέρας που παρουσιάζονται στη συγκεκριμένη εργασία είναι κατασκευασμένοι από τέσσερις ευρείες κατηγορίες κρητικού πηλού. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει

²⁷⁰ Για τον τρόπο που παραπέμπουμε στη χρωματική κλίμακα του Munsell και το τι σημαίνει, Munsell 1975, σελ.1-10.

²⁷¹ Sapouna 1998, σελ.93.

²⁷² Erickson 2000 σελ.271-273.

λύχνους από καστανό πηλό 7,5YR 7/3, 7/4, 7/6, 7/8 και 8/6 και έχει αποδώσει τα περισσότερα παραδείγματα. Μόνο πέντε είναι κατασκευασμένοι από υπόλευκο, καθαρό πηλό 10YR 7/3, 7/4, 7/6 και 8/4. Στην κατηγορία του κοκκινωπού πηλού 5YR 6/8, 7/6 και 7/8 συγκαταλέγονται οκτώ λύχνοι και όστρακα με πορτοκαλέρυθρο στιλπνό επίχρισμα και στην ομάδα του πορτοκαλόχρωμου πηλού 2,5YR 6/8 με θαμπό κοκκινωπό επίχρισμα μόνο δύο. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες πηλού απαντώνται στην πλειονότητα των πήλινων αντικειμένων της Απτέρας από το δυτικό νεκροταφείο και την πόλη, αρκετά από τα οποία διαθέτουν μέτρια ποιότητα κατασκευής²⁷³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα γεωλογικών ερευνών που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια, καθώς έχει αποδειχθεί ότι τα συγκεκριμένα κοιτάσματα πηλών εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Απτέρας²⁷⁴.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον ζήτημα αποτελεί ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής των λύχνων “κρητικού τύπου”, όταν αυτό βέβαια είναι εφικτό. Αυτό θα βοηθούσε στο να προσδιοριστεί ποια από τα συγκεκριμένα ευρήματα είναι προϊόντα εισαγωγής στην Απτέρα και από ποια ευρύτερη περιοχή του νησιού ή αν μπορούν κάποια από αυτά να χαρακτηριστούν ως έργα τοπικής παραγωγής. Η τεκμηρίωση βέβαια αυτών των στοιχείων είναι αρκετά δύσκολη καθώς πρόκειται για μία παραγωγή περιορισμένη χρονικά και τοπικά, ενώ ελάχιστη είναι και η πρόοδος της έρευνας σε σχέση με άλλες κατηγορίες λύχνων. Επιπλέον, ο μη εντοπισμός μέχρι σήμερα ενός κέντρου παραγωγής λύχνων, η απουσία εύρεσης των μητρών κατασκευής τους²⁷⁵ ή και των απορριμμάτων της αποτυχημένης κατασκευής δυσχεραίνει τη συγκεκριμένη διαδικασία. Κλίβανοι ρωμαϊκής κεραμικής²⁷⁶ εντοπίζονται στην Κνωσό, στον Πλάτανο Καινουργίου και στο Καλό Χωριό Μιραμπέλλου, αν και μόνο η τελευταία θέση πιστοποιείται ως τμήμα ενός οργανωμένου κέντρου παραγωγής χρηστικών σκευών²⁷⁷. Επίσης κεραμικά εργαστήρια χωρίς σαφείς αρχιτεκτονικές δομές

²⁷³ Νινιού-Κινδελή 2007/08, σελ.92.

²⁷⁴ Για τις συγκεκριμένες πληροφορίες ευχαριστώ θερμά την κα.Νινιού-Κινδελή Β.

²⁷⁵ Για γύψινη μήτρα λύχνου από τη νότια Κρήτη Sapouna 1998, σελ.92 υποσημ.244.

²⁷⁶ Sanders 1982, σελ.34. Μπάνου 2004. Στη θέση Κουτσουνάρι της Σητείας εντοπίζεται δεξαμενή λαξευμένη στο φυσικό βράχο που ήταν σε χρήση κατά τη ρωμαϊκή εποχή και ερμηνεύεται είτε ως ιχθυοδεξαμενή είτε ως δεξαμενή επεξεργασίας πηλού για την κατασκευή λύχνων, σε Τσουγκαράκης 1987, σελ.317, Chaniotis 2004β, σελ.110.

²⁷⁷ Δαβάρας 1973.

εντοπίζονται στο κέντρο του Ηρακλείου, στην Χερσόνησο, στο Κερατόκαμπο, στον Τσούτσουρο και στην παραλιακή ζώνη επιρροής της Γόρτυνας²⁷⁸. Ωστόσο εξαίρεση αποτελούν οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις στο Καστέλι Κισάμου με την ανακάλυψη δύο κεραμικών κλιβάνων του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. και των αντίστοιχων προϊόντων τους, όπως πολυάριθμοι λύχνοι εκ των οποίων αρκετοί “κρητικού τύπου”, αμφορείς και πήλινα ανάγλυφα πλακίδια²⁷⁹. Έτσι, η σύνδεση των λύχνων της Απτέρας με άλλες περιοχές της Κρήτης θα πρέπει να στηριχθεί κυρίως σε στιλιστικά κριτήρια βάσει των δημοσιευμένων παράλληλων ευρημάτων, στην ποιότητα, το είδος και την προέλευση του πηλού.

Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να αναγνωριστεί η προέλευση λύχνων “κρητικού τύπου” που έχουν βρεθεί στην Απτέρα, μία από αυτές αποτελεί και ένα παράδειγμα που προέρχεται πιθανότατα από την Κνωσό. Η πιστή ομοιότητα του Α13-Π10940 (Εικ.31) με το L210 από την “Ανεξερεύνητη Οικία”²⁸⁰ ως προς το σχήμα του σώματος, τα διακοσμητικά στοιχεία, το χρώμα του πηλού και του επιχρίσματος συγκλίνει στην παραγωγή τους από το ίδιο εργαστήριο. Επιπλέον το γεγονός ότι η απόχρωση του πηλού (10YR 8/4) δεν εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή της Απτέρας αλλά στην ανατολική Κρήτη ενισχύει αυτή τη σύνδεση²⁸¹. Παράλληλα αν και δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για δύο λύχνους που προέρχονται από την ίδια μήτρα λόγω της έντονης ομοιότητάς τους, ωστόσο διαφοροποιείται το μέγεθός τους. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ενδεχομένως την απήχηση των συγκεκριμένων διακοσμητικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών στο αγοραστικό κοινό, ώστε τα στοιχεία αυτά να αναπαράγονται σε λύχνους διαφορετικών διαστάσεων.

Για έναν ακόμα λύχνο μπορεί να προσδιοριστεί ο τόπος παραγωγής του. Πρόκειται για τον Α2-Π10950 (Εικ.37α, β), ο οποίος όπως έχει ήδη αναφερθεί αποτελεί *unicum* ως προς το κόσμημα του μυκτήρα. Αν και ο τύπος διακόσμησής του διαθέτει μεγάλη εξάπλωση σε πολλές θέσεις στο νησί, το πλησιέστερο παράλληλο εντοπίζεται στο Καστέλι Κισάμου που αποτελεί προϊόν του τοπικού εργαστηρίου

²⁷⁸ Μπάνου 2004, σελ.885.

²⁷⁹ Μαρκουλάκη 1987, σελ.562. ιδ.1988, σελ.283. Για την παρουσίαση εργαστηρίων παραγωγής λύχνων στον ελλαδικό χώρο, Πετρόπουλος 1999, σελ.55-57.

²⁸⁰ Catling-Catling 1992, L210 σελ.276 πιν. 233, 256.

²⁸¹ υποσημ.234 σελ.76.

κεραμεικής σύμφωνα με τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Παράλληλα ο πηλός (5YR 7/6) που αναγνωρίζεται ως τοπικός της Απτέρας σε συνδυασμό με τα παραπάνω στοιχεία μας ωθεί στο να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για προϊόν αν όχι τοπικής παραγωγής της Απτέρας, σε κάθε περίπτωση προερχόμενο από τη δυτική Κρήτη.

Από τη συνολική μελέτη των λύχνων βάσει του χρώματος και της σύστασης του πηλού, της ποιότητας κατασκευής, των μορφολογικών και διακοσμητικών χαρακτηριστικών γίνεται μία προσπάθεια να αναγνωριστούν τα παραδείγματα εκείνα που είναι πιθανότατα προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Με βάση τα παραπάνω κριτήρια ο λύχνος Π1588 (Εικ.44) έχει μεγάλες πιθανότητες να είναι τοπικής παραγωγής. Η ποιότητα κατασκευής του είναι ιδιαίτερα πρόχειρη και μέτρια, ενώ τα διακοσμητικά στοιχεία του δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλους λύχνους, παρουσιάζοντας μία ιδιόζουσα τοπική παραλλαγή. Παράλληλα ο τύπος του πηλού (2,5YR 6/8) και τα λευκά εγκλείσματα, αλλά και το θαμπό επίχρισμα που απολεπίζεται σχετικά εύκολα αναγνωρίζονται στην πλειονότητα των πήλινων αντικειμένων της Απτέρας από την πόλη και το δυτικό νεκροταφείο. Από την ίδια κατηγορία τοπικού πηλού έχει κατασκευαστεί ο λύχνος A8-Π9145 (Εικ.49), ο οποίος διαθέτει τη χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου. Ωστόσο προέρχεται από γύψινη μήτρα μέτριας ποιότητας ή που έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές, καθώς τα κοσμήματα δε διαθέτουν ιδιαίτερη πλαστικότητα και είναι σχετικά πρόχειρα αποδοσμένα.

Ανάλογη κατασκευή παρατηρείται στα διακοσμητικά στοιχεία του δίμυξου λύχνου μεγάλου μεγέθους A8-Π10939 (Εικ.28). Ενισχυτικό της μέτριας ποιότητάς του σε σχέση με τους υπόλοιπους λύχνους της Απτέρας και με τα παράλληλά του, είναι η απουσία της λαβής και της ευρείας δακτυλιόσχημης βάσης που διαθέτουν παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου. Αυτά τα τμήματα δε φαίνεται ότι έχουν σπάσει κατά την αρχαιότητα ή την ανασκαφή, αλλά ότι έχουν ξεκολλήσει πιθανότατα μετά την όπτησή του. Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στην ποιότητα του πηλού και στην έντονη παρουσία εγκλεισμάτων. Επιπλέον η κατηγορία του πηλού (5YR 7/8) που αναγνωρίζεται ως τοπικός και η χρήση του συγκεκριμένου πηχτού επιχρίσματος που παρατηρείται σε άλλους λύχνους και ευρήματα της Απτέρας, δεν αποκλείουν την εγγώρια κατασκευή του. Για το όστρακο Π805/α (Εικ.69) η σύσταση του πηλού είναι ίσως το μόνο κριτήριο που μπορεί να προσδιορίσει την καταγωγή του, καθώς

σώζεται πολύ αποσπασματικά. Ο πηλός διαθέτει την ίδια απόχρωση και ανάλογη λεπτόκοκκη σύσταση με λευκά εγκλείσματα, όπως ο παραπάνω λύχνος, ώστε δεν αποκλείεται η τοπική παραγωγή του. Ωστόσο δεν φέρει ίχνη εξίτηλης βαφής και δεν σώζει μεγάλο μέρος της διακόσμησης για να διευκρινιστούν περαιτέρω στοιχεία.

Η ίδια απόχρωση πηλού συναντάται επίσης στους μονόμυξους A296/α (Εικ.34) και A19-A22 (Εικ.33), αν και δεν παρατηρούνται ίδιου τύπου εγκλείσματα. Παράλληλα οι δύο λύχνοι φέρουν εξωτερικά ανάλογη στιλπνή, πορτοκαλέρυθρη βαφή αν και αρκετά απολεπισμένη. Παρά την αποσπασματική διατήρησή τους διαπιστώνεται ότι διαθέτουν ίδιο τύπο σώματος με επιμέρους διαφοροποιήσεις, ως προς την παρουσία πλευρικών κυματοειδών ωτίων ή των πλαστικών δακτυλίων στο δίσκο. Ένα ακόμη στοιχείο που συγκλίνει στην τοπική παραγωγή τους είναι η ιδιαιτερότητα των διακοσμητικών στοιχείων σε συνδυασμό με το σχήμα του σώματος, όπως έχει εκτενώς αναφερθεί. Ενώ η διακόσμηση του A296/α είναι η χαρακτηριστική και σταθερά επαναλαμβανόμενη του τύπου, συνδυάζεται με δακτυλίους στον επίπεδο δίσκο οι οποίοι μεμονωμένα συναντώνται σε λύχνους διαφορετικού τύπου. Το ίδιο ισχύει για τα ιδιαίτερα έξεργα λογχοειδή φύλλα του A19-A22 που εναλλάσσονται με τις κάθετες εγχαράξεις του σώματος, παράλληλα των οποίων μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί. Οι ιδιαιτερότητες αυτές παραπέμπουν σε μία πιθανή παραγωγή τους από ένα εργαστήριο που βρίσκεται στην Απτέρα ή την ευρύτερη περιοχή.

Ως ένα ακόμη τοπικό προϊόν αναγνωρίζεται ο λύχνος A7-Π10611 (Εικ.53) βάσει του πορτοκαλόχρωμου πηλού (5YR 6/8) με το χαρακτηριστικό σκούρο, θαμπό ερυθρό αλείφωμα που συναντάται και στον Π1588 (Εικ.44). Το παρόν παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά του τοπικού εργαστηρίου ως προς την παραγωγή λύχνων “κρητικού τύπου”, καθώς συνδυάζεται η σταθερή διακόσμηση του τύπου με τον τοπικό πηλό και το ανάλογο επίχρισμα. Ας σημειωθεί ότι προέρχεται από την ίδια μήτρα με τον A3-Π10608. Ωστόσο, ο τελευταίος είναι κατασκευασμένος από ανοιχτό καστανό πηλό (10YR 7/6) ο οποίος δεν εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή της Απτέρας και ενδεχομένως να προέρχεται από την ανατολική Κρήτη. Έτσι, δεν μπορεί με ασφάλεια να διευκρινιστεί αν οι λύχνοι παρήχθησαν από το ίδιο εργαστήριο, καθώς στην περιφέρειά του θα έπρεπε να

εντοπίζονται και τα δύο κοιτάσματα πηλού. Ο τύπος του πηλού βέβαια και του γανώματος του Α7-Π10611 είναι δηλωτικά της Απτέρας. Ενδεχομένως ο Α3-Π10608 να εισήχθηκε στην Απτέρα από κάποιο άλλο κέντρο παραγωγής κεραμεικής του νησιού μαζί με την αντίστοιχη μήτρα κατασκευής του. Έτσι, οι ντόπιοι τεχνίτες χρησιμοποίησαν το συγκεκριμένο καλούπι και δημιούργησαν ένα αντίγραφο του εισαγόμενου λύχνου από τοπικό πηλό ακολουθώντας την τεχνοτροπία της περιοχής. Εξαιτίας βέβαια της χειρότερης ποιότητας του ντόπιου πηλού τα κοσμήματα του Α3-Π10608 δεν φαίνονται τόσο ανάγλυφα όσο του Α7-Π10611 και τα χαρακτηριστικά του εν γένει μοιάζουν να είναι πιο αδρά. Τα δύο παραδείγματα ωστόσο δεν χωρά καμία αμφιβολία ότι προέρχονται από την ίδια μήτρα.

Για τους υπόλοιπους λύχνους και όστρακα λύχνων της Απτέρας δεν καθίσταται εξίσου σαφής η αναγνώριση της προέλευσης. Δεν αποκλείεται να ήταν και προϊόντα εισαγωγής. Δεδομένης της έλειψης στοιχείων, η προσπάθεια ταύτισής τους με συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής θα ήταν αρκετά επισφαλής και παρακινδυνευμένη

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ειρήνη και η ευημερία που ακολούθησε τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης και η κομβική θέση του νησιού στο κέντρο της ανατολικής Μεσογείου συντέλεσαν ώστε να δοθεί ώθηση σε ποικίλους οικονομικούς και καλλιτεχνικούς τομείς. Η ανάπτυξη συγκεκριμένων αγροτικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων αντανακλά την ανάκαμψη της παραγωγής για την κάλυψη των τοπικών αναγκών, όπως επιβεβαιώνεται και μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι επονομαζόμενοι λύχνοι “κρητικού τύπου” αποτελούν ένα από τα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της κρητικής βιοτεχνικής και καλλιτεχνικής ακμής που παρατηρείται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Η ονομασία της συγκεκριμένης κατηγορίας λύχνων, όπως έχει καθιερωθεί βιβλιογραφικά, δηλώνει ταυτόχρονα και την προέλευσή της. Η παραγωγή τους θεωρείται τοπική καθώς είναι κατασκευασμένοι από ντόπιο πηλό και η διασπορά τους κατά κύριο λόγο περιορισμένη στα όρια του νησιού. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και η απουσία τους από τις μεγάλες δημοσιεύσεις λύχνων από την κυρίως Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και από καταλόγους μουσείων. Μέχρι στιγμής δημοσιευμένα παραδείγματα - όπως έχει εκτενώς αναλυθεί παραπάνω - προέρχονται από την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τον Κομμό, το Ηράκλειο, τους Άγιους Δέκα, τα Μάταλα, την Αμνισό²⁸², το Πάνορμο, την Αργυρούπολη, την Ελεύθερνα, το Καστέλι Κισάμου, το σπήλαιο Αγιασμάτσι στα Σφακιά²⁸³ και από τις συλλογές των αρχαιολογικών μουσείων Αγίου Νικολάου, Ιεράπετρας, Ηρακλείου και Ρεθύμνου. Έξω από τα όρια του νησιού λύχνοι “κρητικού τύπου” έχουν εντοπιστεί στη Μίλητο, στην Caesarea Maritima στο Ισραήλ, στην Αλεξάνδρεια, στην Τρίπολη της Κυρηναϊκής και στις θέσεις Sidi Hussein και Sidi Krebish στην περιοχή της Βεγγάζης. Επειδή τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα των λύχνων δεν είναι πάντα σαφή, καθίσταται αδύνατο να διευκρινιστεί αν πρόκειται για προϊόντα συστηματικής εξαγωγής από την Κρήτη προς την ανατολική Μεσόγειο και τη βόρεια Αφρική ή

²⁸² Αν και στο συλλογικό τόμο της δημοσίευσης της Αμνισού δεν έχουν συμπεριληφθεί λύχνοι “κρητικού τύπου”, ωστόσο επισημαίνεται ότι έχουν βρεθεί και απλά δεν έχουν μελετηθεί, Schäfer 1992, σελ.247.

²⁸³ Francis et al.2000, σελ.442, 466-467 πιν.70.

απλά για τυχαία ευρήματα και να αναγνωρισθεί έτσι ένα πιθανό δίκτυο εμπορικών επαφών. Εξαίρεση αποτελούν τα ευρήματα από την Sidi Krebish στη Βεγγάζη όπου διαπιστώνεται όχι μόνο εισαγωγή λύχνων από την Κρήτη, αλλά και μία τοπική παραγωγή που τους μιμείται.

Βασικά χαρακτηριστικά των λύχνων “κρητικού τύπου” αποτελούν το αμφικωνικό σχήμα του σώματος που ενίοτε έχει έντονη ακμή ή διαθέτει ψηλά τοιχώματα, ο επιμήκης μυκτήρας, η ελαφρά υψωμένη ή επίπεδη ελλειψοειδής βάση και η κάθετη ραβδωτή ή κυλινδρικής διατομής λαβή. Παράλληλα, μη σταθερά μορφολογικά στοιχεία είναι τα πλευρικά ωτία με κυματοειδές ή ορθογώνιο περίγραμμα, το πλαστικό φύλλο ακάνθου στη λαβή και οι έλικες περιμετρικά του μυκτήρα. Η διακόσμηση του τύπου συνίσταται από ένα συνδυασμό σχηματοποιημένων φυτικών, γραμμικών ή κυκλικών κοσμημάτων τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία. Δηλωτικό μοτίβο του τύπου αποτελεί το σχηματοποιημένο φύλλο κισσού ή καρδιόσχημο σε εναλλαγή με ανάγλυφα κομβία και κάθετες εγχαράξεις.

Κατά την εξέταση των μορφολογικών χαρακτηριστικών και των διακοσμητικών μοτίβων των λύχνων του τοπικού εργαστηρίου έγινε σαφής η επιρροή τους και από άλλα κέντρα παραγωγής εκτός Κρήτης. Οι λύχνοι “κρητικού τύπου” υιοθετούν στοιχεία από προγενέστερα ελληνιστικά πρότυπα και από τη σύγχρονη ρωμαϊκή παραγωγή, τα οποία συνδυάζονται αρμονικά από τους ντόπιους καλλιτέχνες δημιουργώντας έναν καθαρά τοπικό τύπο. Αρκετά μορφολογικά χαρακτηριστικά του σώματος και διακοσμητικά στοιχεία βρίσκουν αντιστοιχία σε ελληνιστικούς λύχνους των επονομαζόμενων τύπων Εφέσου και Κνίδου. Ωστόσο αψότερη καταγωγή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των παραπάνω μικρασιατικών τύπων αποτελούν οι μεταλλικοί ιταλικοί λύχνοι, οι οποίοι γνωρίζουν μεγάλη εξάπλωση στην Ιταλία και τη λεκάνη της Μεσογείου. Έτσι οι λύχνοι “κρητικού τύπου” παίρνουν στοιχεία από μεταλλικά πρότυπα, τα οποία όμως αποκτούν καθαρά διακοσμητικό ρόλο σε αντιδιαστολή με τη λειτουργικότητά τους στα παραδείγματα από τα οποία τα δανείζονται.

Η παραγωγή του κρητικού εργαστηρίου μπορεί να συνδεθεί επίσης με το μικρασιάτικο εργαστήριο της Περγάμου και κυρίως με την κατηγορία των λύχνων

Herzblattlampen. Η καλλιτεχνική επιρροή από το περγαμινό εργαστήριο διαπιστώνεται βάσει ενός συγκεκριμένου τύπου σώματος και της πλούσιας φυτικής διακόσμησης, από όπου προέρχεται και η απεικόνιση του καρδιόσχημου κοσμήματος του “κρητικού τύπου”. Η τεχνοτροπική απόδοση αυτού του τύπου φυτικού κοσμήματος παρατηρείται και σε ύστερους ελληνιστικούς σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση από την Πέργαμο, ενώ αποτελεί παράδοση στην κεραμική δυτικής κλιτύς και στις λαγύνους από την Αθήνα και την Πέργαμο. Επιπλέον, η χαρακτηριστική τοποθέτηση του καρδιόσχημου κοσμήματος ή φύλλου κισσού στον μυκτήρα των λύχνων “κρητικού τύπου” πηγάζει από το περγαμινό εργαστήριο και ακολουθείται από παραλλαγές άλλων ελληνιστικών τύπων, ενώ ταυτόχρονα συναντάται σε μεταλλικούς λύχνους και στις πήλινες μιμήσεις τους της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής.

Η κύρια παραγωγή του “κρητικού τύπου” μπορεί να τοποθετηθεί από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ κατά τον 3^ο και 4^ο αι. μ.Χ. σημειώνεται σταθερή επανάληψη στοιχείων. Ωστόσο η μακρόχρονη διάρκεια του τύπου, που οφείλεται κυρίως στη χρήση της μήτρας, δεν διευκολύνει την τυπολογική εξέλιξη διακοσμητικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών και την ακριβή χρονολόγησή τους, καθώς αρκετά στοιχεία παραμένουν σταθερά σε όλη τη διάρκεια εμφάνισής του. Έτσι μπορεί να διατυπωθεί σαν γενική αρχή ότι οι λύχνοι της συγκεκριμένης κατηγορίας αποτελούν ρωμαϊκά προϊόντα του τοπικού κρητικού εργαστηρίου που ανάγουν τα πρότυπά τους σε ελληνιστικούς τύπους του δυτικού μικρασιατικού εργαστηρίου αλλά και σε μεταλλικούς λύχνους, καθώς παρατηρούνται κοινά μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά που απαντώνται και στην ελληνιστική κεραμική. Τα διακοσμητικά μοτίβα αποδίδονται ωστόσο με διαφορετική τεχνοτροπία, ενώ αποκλίνουν αρκετά από τα αρχικά πρότυπά τους.

Οι 63 λύχνοι και τα όστρακα λύχνων “κρητικού τύπου” από την αρχαία Απτέρα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, εμπλουτίζουν τα στοιχεία για την τοπική παραγωγή στη δυτική Κρήτη. Οι ακέραιοι λύχνοι προέρχονται από κλειστά ταφικά σύνολα του δυτικού νεκροταφείου και του υπόγειου ταφικού μνημείου στη δυτική είσοδο της πόλης, ενώ η πλειονότητα των οστράκων είναι από το θέατρο. Οι περισσότεροι λύχνοι διαθέτουν το χαρακτηριστικό αμφικωνικό σχήμα σώματος, ενώ

αρκετοί έχουν έντονα πεπιεσμένο αμφικωνικό σώμα με βραχύ μυκτήρα. Λιγότερα είναι τα παραδείγματα μεγάλου και μεσαίου μεγέθους με έναν ή δύο μυκτήρες που συχνά διαθέτουν τα μη σταθερά στοιχεία του τύπου, όπως φυλλόσχημη λαβή, πλευρικά ωτία και έλικες περιμετρικά του μυκτήρα.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των λύχων της Απτέρας φέρει τη χαρακτηριστική διακόσμηση του τύπου από ανάγλυφα καρδιόσχημα σε εναλλαγή με κομβία που διαχωρίζονται από ομάδες κάθετων εγχαράξεων. Επίσης ιδιαίτερα δημοφιλές είναι το χιαστί κόσμημα με κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραίων, ενώ ο μυκτήρας κοσμείται από ιχθυάκανθα. Ωστόσο πέρα από τους καθιερωμένους διακοσμητικούς τύπους των λύχων της Απτέρας που συναντώνται και σε άλλα δημοσιευμένα παραδείγματα, παρατηρούνται ιδιαίτερα μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά και παραλλαγές σταθερών στοιχείων, η παρουσία των οποίων συχνά είναι μοναδική. Τα συγκεκριμένα στοιχεία ενδεχομένως συνδέονται με την τάση των κρητικών εργαστηρίων για πειραματισμό, καθώς παράγονται συνεχώς μοναδικά κοσμήματα και επινοούνται νέες παραλλαγές των σταθερών θεμάτων.

Κατά την πρώτη προσέγγιση των λύχων “κρητικού τύπου” της Απτέρας επιχειρήθηκε η διερεύνηση του τόπου παραγωγής τους. Έτσι διαπιστώθηκε ότι ένα μικρό ποσοστό αποτελεί προϊόν τοπικής παραγωγής. Κύρια κριτήρια για αυτή την τεκμηρίωση αποτελούν η μέτρια ποιότητα κατασκευής τους, η παρουσία πρωτότυπων διακοσμητικών μοτίβων του τύπου και η χρήση συγκεκριμένης κατηγορίας πηλού και γανώματος που απαντάται στην πλειονότητα των ευρημάτων από το δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας τα οποία θεωρούνται τοπικής παραγωγής. Ωστόσο η εξακρίβωση του κέντρου παραγωγής αρκετών λύχων παραμένει αρκετά δύσκολη υπόθεση, αν και με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια και το χρώμα του πηλού ένα τμήμα τους ενδεχομένως να προέρχεται από την ανατολική Κρήτη. Η χρονολογική τοποθέτηση των λύχων στηρίζεται σε συγκριτικά στοιχεία άλλων δημοσιεύσεων και στις ανασκαφικές πληροφορίες που παρέχονται. Η προέλευσή τους από χρονολογούμενα αρχαιολογικά σύνολα παρέχει τη δυνατότητα για ασφαλή τοποθέτηση από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ μεμονωμένα παραδείγματα έχουν πιο στενή χρονολόγηση.

Με την ολοκλήρωση της μελέτης των λύχων “κρητικού τύπου” της Απτέρας

εμπλουτίζονται τα έως τώρα δεδομένα με στοιχεία από τη δυτική Κρήτη και μάλιστα από μία ακμάζουσα πόλη της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής. Συμπληρώνεται έτσι η εικόνα ενός τοπικού εργαστηρίου για το οποίο έχουμε πολύ αποσπασματικές πληροφορίες, με την ελπίδα ότι στο μέλλον η αποκάλυψη νέων ευρημάτων και η συστηματική μελέτη των παλαιότερων θα καλύψει τα κενά που υπάρχουν προκειμένου να οδηγηθούμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΥΧΝΩΝ

A1 – Π10949

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,285μ. Πλ.:0,018μ. Υ.:0,011μ. Διαμ.δίσκου:0,083μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,013μ. Πλ.λαβής:0,02μ. Παχ.λαβής:0,01μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,03μ.
Παχ.περιχ.:0,009μ. Μηκ.ωτίων:0,079μ. Διαμ.μεταλλίου:0,018μ.

Δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους, συγκολλημένος και συμπληρωμένος στο κατώτερο σημείο του σώματος. Λείπει ο ένας μυκτήρας και τμήμα του δεύτερου, τμήμα της δακτυλιόσχημης βάσης, του σώματος και της λαβής. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Σώμα σφαιρικό με ψηλά τοιχώματα. Δίσκος έντονα κοίλος με κεντρική μικρή οπή πληρώσεως και πέντε ομόκεντρους δακτυλίους στην περιφέρειά του. Λαβή κάθετη στον ώμο και στο σώμα, ελλειπτικής διατομής με μία βαθιά, πλατιά κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Στη γένεσή της διακρίνεται τμήμα του φύλλου ακάνθου από το οποίο σώζονται διαγώνιες εγχαράξεις και κεντρικό πλατύ κάθετο στέλεχος. Στο κατώτερο τμήμα του κυκλικό μέταλλο με ανάγλυφο κομβίο στο κέντρο του. Στον ώμο φέρει διακόσμηση από καρδιόσχημα με κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα στα λοβία τους και κομβία σε εναλλαγή. Σε επαφή με τα κομβία διακρίνονται ομόκεντροι έντυποι κυκλίσκοι, ενώ στα καρδιόσχημα τρεις περιμετρικά αυτών. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος κυματοειδή ωτία με εγχάρακτο φυτικό διάκοσμο. Μυκτήρας επιμήκης με κυκλική απόληξη, ευρεία κυκλική οπή καύσης και ταινιωτό περιχέλωμα, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται με επίμηκες καρδιόσχημο και πλαισιώνεται από πλαστικές έλικες. Εξωτερικά φέρει στιλπνή καστανομέλανη βαφή, κατά τόπους απολεπισμένη, η οποία έχει τρέξει στο εσωτερικό του σώματος. Στο μυκτήρα παρατηρούνται ίχνη καύσης. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6), καθαρός.
βλ. σελ.46-47, Εικ.27.

A8 – Π 10939

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,21μ. Πλ.:0,165μ. Υ.:0,068μ. Διαμ.δίσκου:0,078μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,009μ. Διαμ.οπ.μυκτ.:0,039μ. Μηκ.ωτίων:0,07μ.

Σχεδόν ακέραιος, συγκολλημένος δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένος σε μήτρα αρκετά φθαρμένη. Λείπει η κάθετη λαβή, τμήμα του ενός μυκτήρα και της βάσης. Επιφάνεια έδρασης ελαφρώς κυρτή, ενώ διακρίνεται ίχνος από τη δακτυλιόσχημη βάση. Σώμα σφαιρικό. Δίσκος έντονα κοίλος με μικρή κεντρική οπή πλήρωσης που περιβάλλεται από ένα δακτύλιο και ένα πιο έντονο περιφερειακά. Στον ώμο πολύ φθαρμένη διακόσμηση αποτελούμενη από καρδιόσχημα με κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα στα λοβία τους και ανάγλυφα κομβία σε εναλλαγή. Έντυποι κυκλίσκοι στο πάνω τμήμα των καρδιόσχημων και κυκλίσκοι με διπλό περίγραμμα σε επαφή με τα κομβία, εκτός του κεντρικού κομβίου ανάμεσα στους δύο μυκτήρες. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος ωτία με μικρή εμβάθυνση στο κέντρο τους και πολύ φθαρμένη επιφάνεια. Οι βραχίονες των μυκτήρων κοσμούνται με επιμήκη καρδιόσχημα με έντυπο κυκλίσκο στην κορυφή τους, πλαισιώνονται από έλικες και έχουν κυκλική απόληξη με ταινιωτό περιχέλωμα. Ίχνη καύσης και στους δύο μυκτήρες. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), λεπτόκοκκος με λίγες μικρές λευκές προσμείξεις και με ίχνη από λευκό αλείφωμα.

βλ. σελ.47-48, Εικ.28.

A23 – Π 10942

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,20μ. Πλ.:0,128μ. Υ.:0,093μ. Διαμ.δίσκου:0,055μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,012μ. Πλ.λαβής:0,027μ. Παχ.λαβής:0,011μ. Διαμ.μυκτ.:0,034μ.
Παχ.περιχειλ.:0,006μ. Μηκ.ωτίων:0,061μ.

Σχεδόν ακέραιος, δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένος σε μήτρα.

Λείπει τμήμα της φυλλόσχημης λαβής. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ψηλή, κοίλη εσωτερικά. Σώμα ψηλό, σφαιρικό. Λαβή κάθετη στον ώμο με βαθιά, πλατιά αυλάκωση κατά μήκος. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης που περιβάλλεται από τρεις πλαστικούς δακτυλίους. Στον ώμο καρδιόσχημα και ανάγλυφα κομβία σε εναλλαγή με κάθετες ραβδώσεις. Στην πρόσφυση της λαβής σώζεται μικρό τμήμα από το φύλλο της ακάνθου και στο κέντρο της μεγάλο πεπιεσμένο κομβίο (διαμ.:0,017μ.). Ο βραχίονας των μυκτήρων φέρει καρδιόσχημο και ο χώρος ανάμεσά τους πληρούται με κομβίο και διαγώνιες εγχαράξεις. Ωτία στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος με διαγώνιες εγχαράξεις. Μυκτήρες βραχείς με ευρεία οπή καύσης και ταινιωτό περιχέλωμα και ίχνη καύσης. Πηλός καστανός (7,5YR 7/6) με καστανή βαφή κατά τόπους απολεπισμένη.
βλ. σελ.48-49, Εικ.29.

A1 – Π 10938

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,20μ. Πλ.:0,13μ. Υ.:0,072μ. Διαμ.δίσκου:0,057μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,015μ. Πλ.λαβής:0,026μ. Διαμ.βάσης:0,054μ. Παχ.βάσης:0,009μ.
Διαμ.μυκτ.:0,026μ. Παχ.περιχειλ.:0,007μ. Μ.ωτίων:0,055μ.

Σχεδόν ακέραιος, συγκολλημένος δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος σε μήτρα. Σώζεται μικρό τμήμα από την πρόσφυση της κάθετης λαβής, ελλειπτικής διατομής, η οποία φέρει κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ψηλή. Σώμα σφαιρικό, ψηλό. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης που περιβάλλεται από τρεις δακτυλίους και ένα πιο έντονο στην περιφέρειά του. Στον ώμο κάθετες ραβδώσεις, πάνω στις οποίες διακρίνονται καρδιόσχημα τα οποία πλαισιώνονται από ανάγλυφα κομβία. Στο βραχίονα του μυκτήρα ο ίδιος διάκοσμος. Ωτία στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος με διαγώνιες εγχαράξεις, οι οποίες έχουν αντίθετη κατεύθυνση μεταξύ τους. Μυκτήρες βραχείς με κυκλική απόληξη, ευρεία κυκλική οπή καύσης και ταινιωτό περιχέλωμα, ενώ στον ένα παρατηρούνται ίχνη αιθάλης. Πηλός ανοιχτός καστανός

(7,5YR 7/6) με ίχνη καστανέρυθρης βαφής.

βλ. σελ.48-49, Εικ.30.

A13 – Π 10940

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,118μ. Πλ.:0,11μ. Υ.:0,081μ. Διαμ.δίσκου:0,064μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,013μ. Πλ.λαβής:0,021μ. Παχ.λαβής:0,011μ. Διαμ.μυκτ.:0,028μ.
Μ.ωτίων:0,05μ.

Ακέραιος, δίμυξος λύχνος “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένος σε μήτρα καλής ποιότητας. Βάση έντονα δακτυλιόσχημη. Σώμα σφαιρικό, ψηλό. Λαβή κάθετη στον ώμο με δύο κεντρικές νευρώσεις που σχηματίζουν τρεις ρηχές αυλακώσεις κατά μήκος. Δίσκος κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης, που περιβάλλεται από μία ζώνη από ονολο με διπλό περίγραμμα σε εναλλαγή με έντυπους κυκλίσκους. Το υπόλοιπο τμήμα του δίσκου κοσμείται με κάθετες εγχαράξεις. Ο ώμος φέρει ανάγλυφα κομβία τα οποία πλαισιώνονται από κάθετες εγχαράξεις. Ωτία με κυματοειδές περίγραμμα στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος. Οι βραχίονες των μυκτῆρων κοσμούνται από εγχάρακτη ιχθυάκανθα και έχουν κυκλική απόληξη με ταινιωτό περιχείλωμα. Ανάμεσά τους ανάγλυφο καρδίοσχημο που ορίζεται από ζεύγος κάθετων εγχαράξεων. Πηλός ανοιχτός ρόδινος προς υπόλευκος (~10YR 8/4) με καστανέρυθρη βαφή, αρκετά απολεπισμένη.

βλ. σελ.49-50, Εικ.31.

A6 – Π10627

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,22μ. Πλ.:0,012μ. Υ.:0,085μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,032μ.
Πλ.λαβής:0,022μ. Παχ.λαβής:0,011μ. Μ.ωτίων:0,065μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους, αποτελούμενος από αρκετά όστρακα που συγκολλούνται. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει τμήμα του ώμου, του

δίσκου και του μυκτήρα. Σώμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Λαβή κάθετη στο σώμα με δύο κεντρικές νευρώσεις κατά μήκος που ορίζουν τρεις ρηχές αυλακώσεις. Στον ώμο ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα σε εναλλαγή, που διαχωρίζονται από κάθετες ρηχές αυλακώσεις και διαγώνιες εγχαράξεις στο σωζόμενο τμήμα του μυκτήρα. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος ορθογώνια πτερύγια με διαγώνιες εγχαράξεις. Μυκτήρας επιμήκης με ταινιωτό περιχέλωμα, αρκετά φθαρμένο. Εξωτερικά φέρει καστανή βαφή, αρκετά απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/4) καθαρός.

βλ. σελ.50-51, Εικ.32.

A19 – A22

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: A19: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο, Προθάλαμος

A22: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο, Θάλαμος

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:

A19: Μ.:0,22μ. Πλ.:0,115μ. Υ.:0,064μ. Διαμ.μυκτ.:0,063μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,036μ.

Παχ.περιχ.:0,015μ. Διαμ.βασης:0,056μ. Παχ.βασης:0,016μ.

A22: Μ.:0,141μ. Πλ.:0,111μ. Υ.:0,047μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,015μ. Πλ.δακτυλ.:0,012μ.

Όστρακα από μεγάλου μεγέθους λύχνο “κρητικού τύπου” που συνανήκουν. Κατασκευασμένος με μήτρα. Το σώμα αποτελείται από τρία όστρακα που συγκολλούνται, η βάση από τέσσερα, ενώ υπάρχουν και αρκετά θραύσματα που συνανήκουν αλλά δε συγκολλούνται. Λείπει η λαβή, τμήμα του μυκτήρα και του σώματος. Βάση αμυγδαλωτή, ψηλή. Σώμα αμφικωνικό. Δίσκος ρηχός με ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης, που πλαισιώνεται από ρηχή αυλάκωση και πλατύ δακτύλιο στην περιφέρειά του. Ο ώμος κοσμεύεται από καρδιόσχημα και κομβία σε εναλλαγή, το κενό των οποίων πληρούται από κάθετες εγχαράξεις και αρκετά έξεργες κάθετες νευρώσεις. Μυκτήρας επιμήκης, από τον οποίο σώζεται μικρό τμήμα από το ταινιωτό περιχέλωμα όπου διακρίνονται ίχνη καύσης. Εξωτερικά φέρει στιλπνό ερυθρό γάνωμα, κατά τόπους απολεπισμένο, το οποίο έχει τρέξει στο εσωτερικό του λύχνου. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8) καθαρός.

βλ. σελ.51, Εικ.33.

A296/ α

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: πλησίον ταφικού μνημείου

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Σωζ.μηκ.:0,138μ. Σωζ.πλ.:0,111μ. Υ.:0,051μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,013μ.
Διαμ.οπ.καύσης:0,033μ. Παχ.περιχ.:0,008μ.

Τμήμα σώματος και μυκτήρα από μεγάλου μεγέθους λύχνο “κρητικού τύπου”, αποτελούμενος από πολλά όστρακα. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Δε διατηρείται το κάτω τμήμα του σώματος, ο βραχίονας του μυκτήρα και η λαβή. Σώζεται η πρόσφυσης της λαβής, στο κέντρο της οποίας διακρίνεται αμυδρά αυλάκωση κατά μήκος. Δίσκος ευρύς, σχετικά κοίλος με κεντρική οπή πληρώσεως, που περιβάλλεται από πέντε πλαστικούς δακτυλίους στην περιφέρειά του. Ο ώμος κοσμεύεται από ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα μοτίβα σε εναλλαγή με συστάδες κάθετων αυλακώσεων. Σε επαφή με τα κομβία δύο μικροί εμπίεστοι κύκλοι. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος σώζονται πολύ αποσπασματικά ωτία με κυματοειδές περίγραμμα. Ο μυκτήρας φέρει ταινιωτό περιχέιλωμα και ευρεία, κυκλική οπή καύσης. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), καθαρός με ερυθρή εξίτηλη βαφή, σχετικά απολεπισμένη.

βλ. σελ.5-52, Εικ.34.

A1 – Π 10628

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,126μ. Πλ.:0,010μ. Υ.:0,045μ. Διαμ.δίσκου:0,059μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,012μ. Πλ.λαβής:0,026μ. Παχ.βασ.:0,008μ.

Τμήμα λύχνου “κρητικού τύπου”, συγκολλημένος από λίγα όστρακα, κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει τμήμα του σώματος, η λαβή και ο μυκτήρας. Σώμα ατρακτοειδές με αμυγδαλοειδή, αρκετά υπερυψωμένη βάση όπου διακρίνεται το σημείο έκφυσης της κάθετης λαβής και το κάτω τμήμα του επιμήκους μυκτήρα. Δίσκος κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πληρώσεως, ο οποίος φέρει κάθετες εγχαράξεις, αρκετά φθαρμένες και μία ρηχή αυλάκωση στην περιφέρειά του. Στον ώμο ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα σε εναλλαγή, τα οποία διαχωρίζονται από

ομάδες κάθετων εγχαράξεων. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος οτία με κυματοειδές περίγραμμα και εγχάρακτο φυτικό κόσμημα. Εξωτερικά φέρει στυλπνό ερυθρό επίχρισμα, ενώ στη ρίζα του μυκτήρα διακρίνονται ίχνη καύσης. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6), καθαρός.

βλ. σελ.52-53, Εικ.35.

A24 – Π10630

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,12μ. Πλ.:0,103μ. Υ.:0,042μ. Διαμ.κοίλου:0,043μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,011μ. Πλ.λαβής:0,023μ. Παχ.βάσης:0,006μ.

Τμήμα λύχνου “κρητικού τύπου”, σωζόμενο κατά το ήμισυ και αποτελούμενο από αρκετά όστρακα που συγκολλούνται. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει τμήμα του σώματος, ο μυκτήρας και η λαβή. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ψηλή με μία αυλάκωση στην περιφέρειά της, εσωτερικά και εξωτερικά. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης. Ένας σχετικά παχύς δακτύλιος στην περιφέρεια του δίσκου και δύο μικρότεροι στα πλαϊνά τοιχώματα αυτού. Στον ώμο ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα σε εναλλαγή, τα οποία χωρίζονται από ομάδες κάθετων εγχαράξεων. Ο βραχίονας του μυκτήρα κοσμείται από εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Οτία στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος με κυματοειδές περίγραμμα. Σώζεται τμήμα από την πρόσφυση και έκφυση της κάθετης λαβής. Εξωτερικά φέρει στυλπνή, καστανομέλανη βαφή, λίγο απολεπισμένη. Κατά τόπους στο σώμα ίχνη καύσης. Πηλός ανοιχτός καστανός, ~γκριζωπός (7,5YR 7/4), καθαρός.

βλ. σελ.53-54, Εικ.36.

A2 – Π10950

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,18μ. Πλ.:0,011μ. Υ.:0,04μ. Διαμ.δίσκου:0,055μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,009μ. Πλ.λαβής:0,017μ. Παχ.λαβής:0,008μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,019μ.
Παχ.περιχειλ.:0,004μ. Μ.ωτίων:0,052μ.

Σχεδόν ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου”, συγκολλημένος. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει τμήμα του δίσκου, του σώματος, της βάσης και του μυκτήρα. Βάση αμυγδαλοειδής, κοίλη. Σώμα ατρακτοειδές. Δίσκος ελαφρά κοίλος με κεντρική οπή πληρώσης, σωζόμενη κατά το ήμισυ. Στην περιφέρεια του δίσκου τρεις δακτύλιοι. Λαβή κάθετη στον ώμο, ελλειπτικής διατομής με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος και δύο νευρώσεις στην περιφέρειά της. Ο ώμος κοσμείται από ονολο με τριπλό περίγραμμα εναλλασσόμενο με μικρές κάθετες εγχαράξεις. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος ωτία με κυματοειδές περίγραμμα και έντονη πλαστικότητα. Μυκτήρας επιμήκης με κυκλική απόληξη, ταινιωτό περιχέλωμα και ίχνη καύσης. Στο βραχίονα του μυκτήρα καρδιάσχημο που πλαισιώνεται από τρεις εγχαράξεις, το κενό των οποίων πληρούται από ονολο με διπλό περίγραμμα. Εξωτερικά φέρει ερυθρή βαφή, κατά τόπους απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός ρόδινος (5YR 7/6), καθαρός.

βλ. σελ.54-55, Εικ.37 α, β.

A296/ β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: πλησίον ταφικού μνημείου

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Σωζ.μηκ.:0,059μ. Σωζ.πλ.:0,028μ. Διαμ.μυκτ.:0,035μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,016μ. Παχ.περιχ.:0,005μ.

Τμήμα μυκτήρα με ταινιωτό περιχέλωμα και κυκλική οπή καύσης από λύχνο “κρητικού τύπου”, ο βραχίονας του οποίου κοσμείται από καρδιάσχημο με έντυπο κύκλο σε επαφή με το αριστερό λοβίο του. Πηλός καστανός (7,5YR 7/6), καθαρός με ίχνη καστανομέλανης βαφής και στις δύο πλευρές.

βλ. σελ.55, Εικ.38.

A17/ α-γ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

A17/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.σωζ.Πλ.:0,087μ. Μεγ.Υ.:0,053μ.

Τμήμα σώματος με ψηλά τοιχώματα από δίμυξο λύχνο “κρητικού τύπου”, σωζόμενο

στο σημείο όπου ξεκινούν οι μυκτήρες. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Σώζεται η απόληξη φυτικών ελίκων που πλαισιώνουν τους μυκτήρες και ανάγλυφο κομβίο στο κέντρο τους. Πηλός ανοιχτός ρόδινος (7,5YR 8/6) καθαρός. Εξωτερικά σώζεται πολύ απολεπισμένη ερυθρή βαφή.

Με το συγκεκριμένο πιθανότατα συνανήκει αλλά δε συγκολλάται μικρό όστρακο μυκτήρα με ταινιωτό περιχέλωμα, ερυθρή βαφή εξωτερικά αρκετά απολεπισμένη και ίχνη καύσης στην απόληξή του.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.Πλ.:0,036μ. Μεγ.Υ.:0,340μ.

βλ. σελ.55, Εικ.43.

A17/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.διαμ.:0,069μ. Μεγ.Υ.:0,047μ. Παχ.περιχειλ.:0,01μ.
Μεγ.διαμ.οπ.πλ.:0,032μ.

Απόληξη μυκτήρα από λύχνο “κρητικού τύπου”, πιθανότατα δίμυξο, κατασκευασμένος σε μήτρα. Διακρίνεται τμήμα από την κυκλική οπή καύσης, το ταινιωτό περιχέλωμα με ίχνη αιθάλης, ενώ στην εξωτερική πλευρά του σώζεται η απόληξη από κάποιο φυτικό κόσμημα. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6), καθαρός. Εξωτερικά μελανή βαφή πολύ απολεπισμένη και εσωτερικά ίχνη ερυθρή βαφής.

βλ. σελ.55, Εικ.40.

A17/ γ

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.Μ.:0,077μ. Μεγ.Πλ.:0,025μ. Μεγ.Υ.:0,03μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,033μ.
Παχ.περιχειλ.:0,01μ.

Απόληξη μυκτήρα με κυκλική οπή καύσης και ταινιωτό περιχέλωμα με ίχνη καύσης από λύχνο “κρητικού τύπου” μεσαίου μεγέθους, κατασκευασμένο σε μήτρα. Σώζεται μικρό τμήμα από το βραχίονα του μυκτήρα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/8), καθαρός. Εξωτερικά ερυθρή βαφή πολύ απολεπισμένη.

βλ. σελ.55, Εικ.41.

Λυ1, Λυ2 Προέλευση: Υπόγειο Ταφικό Μνημείο

Λυ1

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.Υ.:0,152μ. Μεγ.πλ.:0,065μ. Πλ.λ.:0,02μ. Διαμ.κομβίου.:0,015μ.

Τμήμα φυλλόσχημης λαβής από λύχνο “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους, κατασκευασμένη σε μήτρα και αποτελούμενη από έξι όστρακα που συγκολλούνται. Σώζεται στο σημείο ένωσης με το σώμα, ενώ στην οπίσθια όψη διακρίνεται τμήμα από την κάθετη, ελλειπτικής διατομής λαβή. Στη ρίζα της λαβής, στο σημείο ένωσης με το σώμα φέρει μεγάλο κομβίο. Με ιδιαίτερη πλαστικότητα αποδίδεται το κεντρικό στέλεχος του φύλλου με εσωτερική αυλάκωση που απολήγει σε κυκλικό λοβό με μικρό κομβίο στο κέντρο του, από το οποίο φύονται αντιθετικά διατεταγμένα λογχοειδή φύλλα, μίσχοι με τριγωνική απόληξη και μικρότερα. πέταλα. Στην οπίσθια όψη διακρίνεται η σχετικά προξέχουσα, κεντρική νεύρωση του φύλλου. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6) καθαρός. Φέρει ερυθρή, στιλπνή βαφή, σχετικά απολεπισμένη.

βλ. σελ.55-56, Εικ.42.

Λυ2

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μεγ.Υ.:0,037μ. Διαμ.μυκτ.:0,041μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,022μ. Παχ.περιχειλ.:0,007μ.

Τμήμα μυκτήρα με ωοειδή οπή καύσης και ταινιωτό περιχέλωμα από λύχνο “κρητικού τύπου”, αποτελούμενος από τρία όστρακα που συγκολλούνται. Ίχνη καύσης στην απόληξή του. Στο βραχίονα καρδιόσχημο κόσμημα, σωζόμενο τμηματικά, που πλαισιώνεται από εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Πηλός (7,5YR 7/6), καστανός καθαρός. Εξωτερικά φέρει καστανέρυθρη βαφή, σχετικά απολεπισμένη.

βλ. σελ.55, Εικ.39.

Π1588

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Άγνωστη. Παράδοση κατά το έτος 1966

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,137μ. Πλ.:0,083μ. Υ.:0,044μ.μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,009μ. Πλ.λαβής:0,015μ. Διαμ.μυκτ.:0,016μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει η κάθετη λαβή. Βάση επίπεδη, κυκλική, οριζόμενη από εγχάραξη με μία μικρή κυκλική εμβάθυνση στο κέντρο. Σώμα σφαιρικό, ψηλό με έντονη καρίνωση και στενό ώμο. Δίσκος κοίλος, σχετικά γωνιώδης με κεντρική οπή πλήρωσης που ορίζεται από εγχαράξεις και με πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του. Στον ώμο σε εναλλαγή καρδιάσχημα μοτίβα με διπλό εγχάρακτο κύκλο σε κάθε λοβό τους και ανάγλυφα κομβία με διπλό εγχάρακτο κύκλο στο εσωτερικό τους, που χωρίζονται μεταξύ τους από ομάδες κάθετων βαθειών εγχαράξεων. Μυκτήρας χονδροειδής, επιμήκης με κυκλική απόληξη και ελαφρά ταινιωτό περιχέλιωμα, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται με καρδιάσχημο με διπλό εγχάρακτο κύκλο σε κάθε λοβό του. Πηλός σκούρος πορτοκαλόχρωμος (πιο σκούρος από 2,5YR 6/8) με θαμπή κοκκινωπή βαφή, αρκετά απολεπισμένη.

βλ. σελ.56-57, Εικ.44, 45.

Για πρώτη παρουσίαση αντικειμένου, Αλεξίου 1961/62, σελ.299, πιν.358γ.

A3 – Π 6564

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή, Τάφος 1

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,135μ. Πλ.:0,072μ. Παχ.λαβής:0,013μ. Διαμ.οπ.πληρ.:0,012μ.

Διαμ.μυκτ.:0,033μ. Διαμ.οπ.καύσης.:0,016μ.

Σχεδόν ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη εσωτερικά. Σώμα αμφικωνικό, πεπιεσμένο, έντονα γωνιώδες. Λαβή κάθετη ταινιωτή με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή καύσης και δύο έξεργες ταινίες στην περιφέρειά του. Στον ώμο ανάγλυφα κομβία και καρδιάσχημα που πλαισιώνονται από έντυπους κυκλίσκους και εναλλάσσονται από κάθετες εγχαράξεις. Μυκτήρας επιμήκης με κυκλική οπή καύσης και επίπεδο περιχέλιωμα. Ίχνη από μαύρη εξίτηλη βαφή σε όλη την εξωτερική επιφάνεια. Πηλός ανοιχτός καστανός (πιο ανοιχτό ~7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.57, Εικ.46.

A4 – Π6565

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή, Τάφος 1

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,123μ. Πλ.:0,068μ. Παχ.λαβής:0,01μ. Διαμ.οπ.πληρ.:0,012μ.
Διαμ.μυκτ.:0,03μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,016μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα της βάσης. Σώμα αμφικωνικό, πεπιεσμένο, έντονα γωνιώδες. Λαβή κάθετη ταινιωτή με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Βάση δακτυλιόσχημη, ελαφρά κοίλη. Δίσκος κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης, περιβάλλεται από πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του. Ο ώμος χωρίζεται με ομάδες κάθετων εγχαράξεων σε τέσσερις μετόπες, όπου η κάθε μία φέρει χιαστί κόσμημα με ένα κυκλίσκο ανάμεσα από τις κεραίες. Μυκτήρας επιμήκης με στρογγυλή, επίπεδη απόληξη και κυκλική οπή καύσης, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται από εγχάρκτη ιχθυάκανθα εκατέρωθεν της οποίας εμπιέστοι κυκλίσκοι. Πηλός ανοιχτός καστανός με εξίτηλη καστανόμαυρη βαφή σε όλη την εξωτερική επιφάνεια.

βλ. σελ.57-58, Εικ.47.

Για πρώτη παρουσίαση αντικειμένου, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1988, σελ.550, πιν.343γ. ιδ.1988/90, σελ.251, πιν.9β.

A5 – Π6566

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή, Τάφος 1

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,133μ. Πλ.:0,08μ. Διαμ.δίσκου:0,044μ. Διαμ.οπ.πληρ.:0,008μ.
Πλ.λαβής:0,017μ. Παχ.λαβής:0,07μ. Διαμ.μυκτ.:0,038μ. Παχ.περιχ.:0,05μ.
Διαμ.οπ.καύσης:0,02μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε ένα μικρό τμήμα κάτω από το μυκτήρα. Κατασκευασμένος σε μήτρα μέτριας ποιότητας, καθώς η διακόσμηση είναι αρκετά φθαρμένη. Σώμα με ψηλά τοιχώματα και στενό ώμο. Βάση δακτυλιόσχημη. Λαβή κάθετη στο σώμα, ταινιωτή με κεντρική νεύρωση, που σχηματίζει δύο βαθιές αυλακώσεις κατά μήκος. Δίσκος ευρύς, κοίλος με κεντρική

οπή πλήρωσης και πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του. Στον ώμο γύρω από το δίσκο γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα και ακολουθεί ζώνη εγχάρακτων κυκλίσκων. Μυκτήρας βραχύς με κυκλική απόληξη και ταινιωτό περιχέλιωμα, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται με καρδιόσχημο που πλαισιώνεται από ομάδες κάθετων εγχαραξέων και κομβία εκατέρωθεν αυτών. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Εξωτερικά ίχνη από μαυροκόκκινη εξίτηλη βαφή. Ίχνη καύσης περιμετρικά του μυκτήρα.

βλ. σελ.58, Εικ.48.

A8 – Π 9145

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Βουζιανά, Τάφος 4

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,109μ. Πλ.:0,06μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,009μ. Πλ.λαβής:0,09μ. Διαμ.μυκτ.:0,017μ.

Μικρού μεγέθους λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος με μήτρα. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος στο σώμα, το δίσκο, τη λαβή και σε τμήμα του μυκτήρα. Βάση επίπεδη, κοίλη. Σώμα αμφικωνικό με έντονη γωνίωση. Μυκτήρας σχετικά βραχύς με μεγάλη κυκλική οπή πλήρωσης. Δίσκος στενός, σχετικά ρηχός με κεντρική οπή καύσης και πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του. Στον ώμο καρδιόσχημα, ένα σε κάθε πλευρά ανάμεσα σε εγχάρακτες γραμμές και τέσσερα κομβία συμμετρικά τοποθετημένα. Στο βραχίονα του μυκτήρα καρδιόσχημο. Πηλός κοκκινωπός (2,5YR 6/8), με προσμείξεις και λευκό ίζημα. Ομοιόχρωμα επίχρισμα.

βλ. σελ.58-59, Εικ.49.

Για πρώτη παρουσίαση αντικειμένου, Νινιού-Κινδελή 2007/08, αρ.8 σελ.73, 75-76 εικ.16

A2 – Π10607

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,123μ. Πλ.:0,057μ. Υ.:0,044μ. Διαμ.δίσκου:0,029μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,014μ. Πλ.λαβής:0,011μ. Παχ.λαβής:0,01μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,015μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” μικρού μεγέθους κατασκευασμένος με μήτρα. Βάση δακτυλιόσχημη, κυρτή εσωτερικά. Σώμα αμφικωνικό με ψηλά τοιχώματα και στενό ώμο. Δίσκος επίπεδος με ευρεία έκκεντρη οπή πλήρωσης και ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρεια του. Λαβή κάθετη στο σώμα και στον ώμο, δακτυλιωτή με βαθιά κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Στον ώμο η διακόσμηση συνίσταται από μία σειρά έντυπων ομόκεντρων κυκλίσκων. Μυκτήρας επιμήκης με επίπεδη κυκλική απόληξη και ωοειδή οπή καύσης, ο βραχίονας του οποίου φέρει καρδιόσχημο κόσμημα και πλαισιώνεται από δύο εγχαράξεις και κομβία εκατέρωθεν αυτών. Εξωτερικά το σώμα φέρει καστανομέλανη βαφή, αρκετά απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός καστανός.

βλ. σελ.59-60, Εικ.51.

A3 – Π10608

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,111μ. Πλ.:0,056μ. Υ.:0,043μ. Διαμ.δίσκου:0,025μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,012μ. Πλ.λαβής:0,011μ Παχ.λαβής:0,009μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,014μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” μικρού μεγέθους. Κατασκευασμένος με μήτρα. Βάση επίπεδη, κυκλική. Σώμα αμφικωνικό με έντονη γωνίωση στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του. Δίσκος στενός, κοίλος με έκκεντρη, ευρεία οπή πλήρωσης, ο οποίος περιβάλλεται από ανάγλυφο δακτύλιο. Λαβή κάθετη στον ώμο και στο σώμα με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Η διακόσμηση συνίσταται από ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα σε εναλλαγή, που διαχωρίζονται από ομάδες κάθετων λεπτών εγχαράξεων. Μυκτήρας βραχύς με επίπεδη κυκλική απόληξη και κυκλική οπή πλήρωσης, ο βραχίονας του οποίου του κοσμείται με εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Εξωτερικά φέρει καστανομέλανη βαφή, αρκετά απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός καστανός-υποκίτρινος,γκριζωπός (10YR 7/6) με ελάχιστες μικρές προσμείξεις.

Κατασκευασμένος στην ίδια μήτρα με το A7 (Π10611) του ίδιου τάφου.

βλ. σελ.60, Εικ.52.

A7 – Π10611

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,111μ. Πλ.:0,057μ. Υ.:0,051μ. Διαμ.δίσκου:0,023μ.
Διαμ.οπ.πληρ.:0,011μ. Παχ.λαβής:0,009μ. Πλ.λαβής:0,01μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,015μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” μικρού μεγέθους. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Φέρει μικρή απόκρουση στο κάτω τμήμα του μυκτήρα. Βάση επίπεδη, αμυγδαλοειδής. Σώμα αμφικωνικό με έντονη γωνίωση στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων. Δίσκος στενός, κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης που περιβάλλεται από ανάγλυφο δακτύλιο. Λαβή κάθετη στο σώμα και στον ώμο, δακτυλιωτή με βαθιά κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Μυκτήρας βραχύς με επίπεδη κυκλική απόληξη και κυκλική οπή πλήρωσης, ο βραχίονας του οποίου κοσμείται με εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Στον ώμο διακόσμηση από ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα μοτίβα σε εναλλαγή που διαχωρίζονται από ομάδες κάθετων λεπτών εγχαράξεων. Εξωτερικά ερυθρή, θαμπή βαφή, αρκετά απολεπισμένη και ίχνη καύσης στη λαβή. Πηλός πορτοκαλοκάστανος (πιο κοκκινωπός από 5YR 6/8) με ελάχιστες προσμεμίξεις.

Κατασκευασμένος στην ίδια μήτρα με το A3 (Π10608) του ίδιου τάφου.

βλ. σελ.60, Εικ.53.

A8 – Π10612

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,119μ. Πλ.:0,06μ. Υ.:0,05μ. Διαμ.δίσκου:0,028μ.
Πλ.λαβής:0,011μ. Παχ.λαβής:0,009μ. Διαμ.μυκτ.:0,013μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,013μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου”, κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση επίπεδη, κυκλική. Σώμα αμφικωνικό με ψηλά τοιχώματα και στενό ώμο. Δίσκος κοίλος με σχετικά ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης περιβάλλεται από ανάγλυφο δακτύλιο. Λαβή κάθετη στο σώμα και στον ώμο, σχετικά υπερυψωμένη με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Μυκτήρας βραχύς με επίπεδη κυκλική απόληξη και κυκλική οπή πλήρωσης, ο

βραχίονας του οποίου κοσμείται με ιχθυάκανθα και έντυπους κυκλίσκους εκατέρωθέν της που πλαισιώνονται από εγχαράξεις. Στον ώμο η διακόσμηση συνίσταται από δύο σειρές έντυπων κύκλων και ανάμεσά τους μία ακόμη από σπείρες. Το σώμα φέρει στιλπνή πορτοκαλόχρωμη βαφή, αρκετά απολεπισμένη. Στο μυκτήρα διακρίνονται ίχνη καύσης. Πηλός ωχροκάστανος (7,5YR 7/6) καθαρός.
βλ. σελ.60-61, Εικ.54.

A9 – Π10620

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,12μ. Πλ.:0,63μ. Υ.:0,043μ. Διαμ.δίσκου:0,028μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,011μ. Πλ.λαβής:0,012μ. Παχ.λαβής:0,01μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,015μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη εσωτερικά. Σώμα αμφικωνικό, πεπλατυσμένο με έντονη ακμή στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων. Δίσκος κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης, που περιβάλλεται από δακτύλιο. Λαβή κάθετη στο σώμα με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Ο ώμος κοσμείται με γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα και κάτω από αυτό και ανάμεσα από τα λογχοειδή φύλλα, διακρίνονται έντυποι κυκλίσκοι. Μυκτήρας επιμήκης με επίπεδη απόληξη, ωοειδή οπή καύσης και ίχνη αιθάλης, ο βραχίονας του οποίου κοσμείται με τρεις εμπίεστους κύκλους. Εξωτερικά κατά τόπους σώζονται ίχνη καστανομέλανης βαφής. Πηλός ωχροκάστανος (7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.61, Εικ.55.

A11 – Π10613

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,146μ. Πλ.:0,075μ. Υ.:0,066μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,009μ.
Πλ.λαβής:0,016μ. Παχ.λαβής:0,009μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,021μ. Μηκ.ωτίων:0,04μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” συγκολλημένος, σχεδόν ακέραιος, κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει τμήμα του πυθμένα της βάσης. Βάση δακτυλιόσχημη, ελαφρά κοίλη.

Σώμα αμυγδαλοειδές. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης και ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρειά του. Λαβή κάθετη στο σώμα με τρεις νευρώσεις, εκ των οποίων η κεντρική πιο έντονη, που σχηματίζουν δύο βαθιές αυλακώσεις. Στον ώμο ανάγλυφα κομβία και καρδιόσχημα μοτίβα σε εναλλαγή, τα οποία χωρίζονται από ομάδες κάθετων εγχαράξεων. Ωτία με κυματοειδές περίγραμμα στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του σώματος. Μυκτήρας επιμήκης με κυκλική απόληξη και ταινιωτό περιχέλωμα, η έκφυση του οποίου φέρει καρδιόσχημο. Ολόβαφος. Φέρει ερυθρή, στιλπνή βαφή, λίγο απολεπισμένη. Στο μυκτήρα ίχνη καύσης. Πηλός ανοιχτός ρόδινος (5YR 7/6).

βλ. σελ.61-63, Εικ.56.

A12 – Π10614

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,132μ. Πλ.:0,065μ. Υ.:0,049μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,009μ.

Πλ.λαβής:0,012μ. Παχ.λαβής:0,009μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,014μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου”, συγκολλημένος σχεδόν ακέραιος. Λείπει μικρό τμήμα από το σώμα. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση επίπεδη, κοίλη. Σώμα αμφικωνικό με έντονη γωνίωση στην περιφέρειά του. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης περιβάλλεται από ανάγλυφο δακτύλιο. Λαβή κάθετη στον ώμο με βαθιά κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Μυκτήρας επιμήκης με επίπεδη στρογγυλή απόληξη και οπή καύσης, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται με ιχθυάκανθα και πλαισιώνεται από δύο διαγώνιες αυλακώσεις. Ο ώμος χωρίζεται από κάθετες εγχαράξεις που δημιουργούν τέσσερις μετόπες και φέρουν χιαστί κόσμημα με εμπίεστο κυκλίσκο στις κεραίες του. Εξωτερικά φέρει πορτοκαλόχρωμη, στιλπνή βαφή, κατά τόπους απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.63, Εικ.57.

A13 – Π10615

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,103μ. Πλ.:0,063μ. Υ.:0,05μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,012μ.
Πλ.λαβής:0,011μ. Παχ.λαβής:0,01μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” συγκολλημένος, σωζόμενος κατά τα 2/3. Λείπει ο μυκτήρας και τμήμα από το κάτω μέρος του σώματος. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση κοίλη με μικρό κομβίο στο κέντρο της. Σώμα αμφικωνικό με έντονη γωνίωση στην περιφέρειά του. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης, που περιβάλλεται από ανάγλυφο δακτύλιο και κοσμεύεται από εγχάρακτες εναλληλες γωνίες. Λαβή κάθετη στο σώμα με έντονη κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Ο ώμος φέρει συνεχές γλωσσωτό κόσμημα. Στην έκφυση του μυκτήρα διακρίνεται εγχάρακτη ιχθυάκανθα και στο ανώτερο τμήμα της σε επαφή με το δακτύλιο του δίσκου, εγχάρακτη σπείρα. Ολόβαφος. Εξωτερικά φέρει καστανόχρωμη προς πορτοκαλόχρωμη, στιλπνή βαφή, λίγο απολεπισμένη. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6) καθαρός.
βλ. σελ.63-64, Εικ.58.

A19 – Π10617

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,105μ. Πλ.:0,067μ. Υ.:0,055μ. Διαμ.οπ.πληρ.:0,01μ.
Πλ.λαβής:0,013μ. Παχ.λαβής:0,011μ.

Λύχνος “κρητικού τύπου” σωζόμενος κατά τα 2/3. Λείπει ο μυκτήρας. Κατασκευασμένος με μήτρα. Βάση δακτυλιόσχημη, αμυγδαλοειδής, κυρτή εσωτερικά, σχετικά ψηλή. Σώμα αμφικωνικό. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης και τρεις ανάγλυφους δακτυλίους στην περιφέρειά του. Λαβή κάθετη στο σώμα και στον ώμο, αν και ελαφρώς μετατοπισμένη κατά την αρχική τοποθέτησή της με δύο αυλακώσεις κατά μήκος. Ο ώμος φέρει γλωσσωτό κόσμημα σε εναλλαγή με κάθετες εγχαράξεις. Μυκτήρας τριγωνικής διατομής εκατέρωθεν του οποίου κομβία και διαγώνιες εγχαράξεις. Ολόβαφος. Φέρει καστανή βαφή, αρκετά απολεπισμένη.

Διακρίνονται ίχνη καύσης. Πηλός ωχροκάστανος (7,5YR 7/4), καθαρός.
βλ. σελ.64, Εικ.59.

A1 – Π10754

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, Τάφος 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,137μ. Πλ.:0,073μ. Υ.:0,054μ. Διαμ.δίσκου:0,034μ.
Διαμ.οπ.πλ.:0,01μ. Πλ.λαβής:0,013μ. Παχ.λαβής:0,012μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,014μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου” σχετικά μεγάλου μεγέθους, κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση δακτυλιόχημη, έντονα κοίλη εσωτερικά με μικρή αυλάκωση στην περιφέρειά της. Σώμα αμφικωνικό, αρκετά πεπλατυσμένο με έντονη γωνίωση. Δίσκος κοίλος με κεντρική οπή πλήρωσης, ορίζεται από δύο λεπτούς δακτυλίους και δύο πλατύτερους στην περιφέρειά του. Λαβή κάθετη στον ώμο και στο σώμα με κεντρική, πλατιά αυλάκωση κατά μήκος. Ο ώμος κοσμείται με γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα σε επαφή με το δακτύλιο του δίσκου και κάτω από αυτό με μία σειρά από σπείρες. Μυκτήρας επιμήκης με επίπεδο περιχέλωμα, ο βραχίονας του οποίου κοσμείται από καρδιόσχημο που ορίζεται από τρεις εγχαράξεις και κομβία. Εξωτερικά φέρει καστανομέλανη, στιλπνή βαφή, κατά τόπους απολεπισμένη. Πηλός ωχροκάστανος (7,5YR 7/6) καθαρός.
βλ. σελ.64-65, Εικ.60.

A2 – Π10755

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Οικόπεδο Μ.Κελαϊδή, στα εξωτερικά τοιχώματα του τάφου 20

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,131μ. Πλ.:0,067μ. Υ.:0,052μ. Διαμ.οπ.πληρ.:0,012μ.
Πλ.λαβής:0,013μ. Παχ.λαβής:0,011μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,014μ.

Ακέραιος λύχνος “κρητικού τύπου”, κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση δακτυλιόχημη, έντονα κοίλη εσωτερικά με μικρή αυλάκωση στην περιφέρειά της. Σώμα αμφικωνικό, αρκετά πεπλατυσμένο με έντονη γωνίωση. Δίσκος κοίλος με

ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης με ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρειά του και ένα λεπτότερο πλησίον αυτού. Λαβή κάθετη στον ώμο και στο σώμα με κεντρική αυλάκωση κατά μήκος. Ο ώμος χωρίζεται από ομάδες κάθετων εγχαράξεων που δημιουργούν τέσσερις μετόπες και φέρουν χιαστί κόσμημα με εμπίεστο κυκλίσκο στο εσωτερικό των κεραιών του. Μυκτήρας βραχύς με επίπεδο περιχέλωμα, ο βραχίονας του οποίου κοσμείται με ιχθυάκανθα και κυκλίσκους εκατέρωθεν αυτής και πλαισιώνεται από τρεις εγχαράξεις. Εξωτερικά φέρει καστανή βαφή, λίγο απολεπισμένη. Κατά τόπους παρατηρούνται ίχνη καύσης. Πηλός ωχροκάστανος (7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.65-66, Εικ.61.

Π 476

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: πλησίον ταφικού μνημείου

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,108μ. Πλ.:0,141μ.

Μεγάλη φυλλόσχημη λαβή λύχνου “κρητικού τύπου” κατασκευασμένη σε μήτρα με αρκετές αποκρούσεις. Αποτελείται από δύο όστρακα που συγκολλούνται. Με ιδιαίτερη πλαστικότητα αποδίδεται το κεντρικό στέλεχος που απολήγει σε κυκλικό λοβό με κυκλίσκο με διπλό περίγραμμα στο εσωτερικό του από το οποίο φύονται αντιθετικά διατεταγμένα λογχοειδή φύλλα και μίσχοι με τριγωνική απόληξη. Στην οπίσθια όψη διακρίνεται η εξέχουσα, κεντρική νεύρωση του φύλλου. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6). Ίχνη ερυθρού χρώματος, αρκετά απολεπισμένο.

βλ. σελ.67-68, Εικ.62.

Π 509

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: πλησίον ταφικού μνημείου

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: α)Υ.:0,104μ. Πλ.:0,047μ. β)Υ.:0,057μ. Πλ.:0,03μ.

Δύο συνανήκοντα, αλλά μη συγκολλούμενα όστρακα φυλλόσχημης λαβής με κυματοειδές περίγραμμα από λύχνο “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένη σε μήτρα καλής ποιότητας. Μακρά, λογχοειδή φύλλα εναλλάσσονται με μίσχους με απιόσχημη

απόληξη, ενώ ο υπόλοιπος χώρος πληρούται με εγχαράξεις, εν είδει φυλλώματος. Πηλός καστανός (7,5YR 7/6) με καστανομέλανη βαφή, σχετικά απολεπισμένη.
βλ. σελ.68, Εικ.63.

Π 731

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,046μ. Πλ.:0,023μ.

Τμήμα από τον ώμο και το δίσκο λύχνου “κρητικού τύπου” με φθαρμένη επιφάνεια. Κατασκευασμένο σε μήτρα. Στον ώμο διακρίνεται κομβίο και τμήμα από καρδιόσχημο, τα οποία διαχωρίζονται από δύο κάθετες εγχαράξεις. Στο υπόλοιπο σώμα εγχαράξεις. Δίσκος σχετικά βαθύς με ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρειά του. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/4), καθαρός με σκούρα μελανή βαφή, η οποία έχει τρέξει και στο εσωτερικό του.

βλ. σελ.68, Εικ.64.

Π 773

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,034μ. Πλ.:0,018μ.

Τμήμα από τον ώμο λύχνου “κρητικού τύπου” με αρκετά διαβρωμένη επιφάνεια, η οποία φαίνεται ότι απολεπίζεται. Διακρίνονται δύο ζεύγη από γλωσσωτό κόσμημα με διπλό περίγραμμα, εμπέστο κυκλίσκο στο εσωτερικό τους και τρεις ακόμη κυκλίσκους στην περιφέρεια αυτών. Πηλός καστανός-πορτοκαλόχρωμος (7,5YR 7/6), καθαρός. Ερυθρή βαφή διακρίνεται πολύ αποσπασματικά και στις δύο πλευρές.

βλ. σελ.68-69, Εικ.65.

Π 778/ α, β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 778/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,049μ. Πλ.:0,033μ.

Τμήμα από τον ώμο, το δίσκο και το μυκτήρα λύχνου “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Δίσκος σχετικά ρηχός με ανάγλυφους δακτυλίους στην περιφέρειά του και κεντρική οπή πληρώσεως, σωζόμενη κατά το ήμισυ. Στον ώμο σώζει τμηματικά διακόσμηση αποτελούμενη από χιαστί κόσμημα με εμπίεστους κυκλίσκους στα κενά των κεραίων. Στο μυκτήρα τμήμα ιχθυάκανθας που πλαισιώνεται από τρεις κάθετες εγχαράξεις. Πηλός καστανός (7,5YR 7/4) καθαρός με καστανοκόκκινη βαφή εξωτερικά, η οποία έχει τρέξει τμηματικά και εσωτερικά.
βλ. σελ.69-70, Εικ.66.

Π 778/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,055μ. Πλ.:0,013μ. Υ: 0,022μ.

Τμήμα από πτερύγιο με κυματοειδές περίγραμμα και ανάγλυφη διακόσμηση ελίκων από λύχνο “κρητικού τύπου” κατασκευασμένο σε μήτρα. Διακρίνεται μικρό τμήμα από την απόληξη καρδιάσχημου μοτίβου του σώματος και μικρό μέρος του σώματος. Πηλός καστανός (7,5YR 7/4) καθαρός. Εξωτερικά και τμηματικά εσωτερικά καστανομέλανη εξίτηλη βαφή, κατά τόπους απολεπισμένη.
βλ. σελ.70, Εικ.67.

Π 794

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,106μ. Υ.:0,045μ. Παχ.περιχ.:0,017μ. Διαμ.οπ.:0,280μ.

Τμήμα μυκτήρα αποτελούμενο από δύο όστρακα που συγκολλούνται από μεγάλο δίμυξο λύχνο “κρητικού τύπου”. Σώζεται το κάτω μέρος του και μικρό τμήμα από το ταινιωτό περιχέλωμα και τη σχετικά ευρεία οπή καύσης. Πηλός καστανός (7,5YR 7/6), πορτοκαλέρυθρη βαφή αρκετά απολεπισμένη και ίχνη αιθάλης στην οπή καύσης.
βλ. σελ.70, Εικ.68.

Π 805/ α-β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 805/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,067μ. Πλ.:0,056μ. Υ.:0,029μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,02μ.
Διαμ.μυκτ.:0,028μ.

Μυκτήρας και τμήμα σώματος από λύχνο “κρητικού τύπου” μεσαίου μεγέθους. Κατασκευασμένος σε μήτρα. Βάση δακτυλιόσχημη, σωζόμενη πολύ αποσπασματικά. Σώζεται μικρό τμήμα από το σχετικά κοίλο δίσκο με πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του και ρηγή αυλάκωση στο ανώτερο τμήμα του. Στο σωζόμενο τμήμα του ώμου εκατέρωθεν του μυκτήρα φέρει διακόσμηση από κομβία, που πλαισιώνονται από δύο κάθετες αυλακώσεις. Μυκτήρας σχετικά βραχύς με επίπεδη απόληξη, ωοειδή οπή καύσης και έντονα ίχνη αιθάλης, ο βραχίονας του οποίου φέρει ιχθυάκανθα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8) με αρκετά λευκά εγκλείσματα.
βλ. σελ.70-71, Εικ.69.

Π 805/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,041μ. Πλ.:0,026μ.

Θραύσμα από το μυκτήρα λύχνου “κρητικού τύπου”, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται με καρδιόσχημο, ενώ σε επαφή με τον αριστερό λοβό του διακρίνεται διαγώνια εγχάραξη. Σώζεται μικρό τμήμα από την επίπεδη, κυκλική οπή καύσης με ίχνη αιθάλης. Πηλός υπόλευκος-ανοιχτός καστανός καθαρός. Φέρει ερυθρή βαφή και στις δύο πλευρές, σωζόμενη πολύ αποσπασματικά.

βλ. σελ.71, Εικ.70.

Π 820/ α-β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 820/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,052μ. Διαμ.μυκτ:0,018μ. Διαμ.οπ.καύσης:0,012μ.

Μικρό τμήμα μυκτήρα λύχνου “κρητικού τύπου” αποτελούμενο από δύο θραύσματα που συνανήκουν, ο βραχίονας του οποίου κοσμεύεται από καρδιόσχημο πλαισιωμένο από έντυπους κυκλίσκους και εγχάραξη, όπως διακρίνεται στη μία πλευρά. Κατά το ήμισυ σώζεται η επίπεδη απόληξή του με την ωοειδή οπή καύσης. Πηλός υπόλευκος-ανοιχτός καστανός (10YR 7/3) καθαρός με ίχνη ερυθρής βαφής και στις δύο πλευρές.
βλ. σελ.71, Εικ.71.

Π 820/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,042μ. Πλ.:0,028μ. Διαμ.μυκτ.:0,029μ. Διαμ.οπ.καυσ:0,012μ.
Μικρό τμήμα μυκτήρα με επίπεδη επιφάνεια και ωοειδή οπή καύσης από λύχνο “κρητικού τύπου”. Στο βραχίονα διακρίνεται αμυδρά η απόληξη από ιχθυάκανθα και τμήμα από εμπύεστο κυκλίσκο. Πηλός καστανός σκούρος (7,5YR 7/4) με καστανή εύθρυπτη βαφή και έντονα ίχνη καύσης στο μυκτήρα.

βλ. σελ.71, Εικ.72.

Π 832

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,042μ. Π.:0,026μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,011μ.

Δίσκος σωζόμενος κατά το ήμισυ και τμήμα ώμου από λύχνο “κρητικού τύπου”. Δίσκος σχετικά ρηχός με κεντρική οπή πληρώσεως που περιβάλλεται από τέσσερις ανάγλυφους δακτυλίους. Στον ώμο περιμετρικά του δακτυλίου κυκλίσκοι και σπείρες, ενώ σώζεται και τμήμα από δύο κάθετες εγχαράξεις. Πηλός καστανός (7,5YR 7/4) καθαρός. Καστανόφαιη βαφή, μεταλλικής στιλπνότητας και στις δύο πλευρές.

βλ. σελ.71-72, Εικ.73.

Π 843

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,049μ. Πλ.:0,042μ.

Μικρό θραύσμα φυλλόσχημης λαβής λύχνου “κρητικού τύπου”, κατασκευασμένη σε μήτρα καλής ποιότητας. Διακρίνεται τμήμα των λογχοειδών φύλλων και του μίσχου με τριγωνική απόληξη. Πηλός ανοιχτός καστανός-κιτρινωπός (7,5YR 7/6) καθαρός. Ερυθρή, στιλπνή βαφή λίγο απολεπισμένη.

βλ. σελ.72, Εικ.74.

Π 847

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,022μ. Πλ.:0,028μ.

Τμήμα μυκτήρα με επίπεδη απόληξη, κυκλική οπή καύσης σωζόμενη κατά το ήμισυ και ιχθυάκανθα στη ράχη του από λύχνο “κρητικού τύπου”. Έντονα ίχνη καύσης. Καστανή βαφή. Πηλός καστανός (10YR 7/3) καθαρός.

βλ. σελ.72, Εικ.75.

Π 857

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,049μ. Πλ.:0,028μ.

Τμήμα σώματος από λύχνο “κρητικού τύπου”. Δίσκος σχετικά βαθύς με ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρειά του. Στον ώμο κάθετες εγχαράξεις πλαισιώνουν ανάγλυφο κομβίο. Πηλός καστανός (7,5YR 7/4). Καστανή σκούρα βαφή.

βλ. σελ.72, Εικ.76.

Π 902

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,029μ. Πλ.:0,028μ.

Μικρό θραύσμα φυλλόσχημης λαβής λύχνου “κρητικού τύπου” με ιδιαίτερη πλαστικότητα ως προς την απόδοση των λογχοειδών φύλλων. Πηλός ανοιχτός καστανός. Ίχνη μελανή βαφής, μεταλλικής υφής.

βλ. σελ.72, Εικ.77.

Π 906

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,05μ. Πλ.:0,021μ. Υ.:0,026μ.

Τμήμα από το αμφικωνικό σώμα και το μυκτήρα λύχνου “κρητικού τύπου”. Σώζεται

αποσπασματικά ο ρηχός δίσκος με πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρειά του. Στον ώμο διακόσμηση αρκετά φθαρμένη, αποτελούμενη από γλωσσωτό κόσμημα με μονό περίγραμμα και εμπίεστο κυκλίσκο στο εσωτερικό του, το οποίο διαχωρίζεται από κάθετες εγχαράξεις. Στο μικρό σωζόμενο τμήμα του βραχίονα του μυκτήρα διακρίνεται εγχάρακτη ιχθυάκανθα. Πηλός γκριζωπός με αρκετές μικρές προσμείξεις. βλ. σελ.72-73, Εικ.78.

Π 924

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Πλ.:0,097μ. Υ.:0,065μ. Πλ.λαβής:0,019μ. Παχ.λαβής:0,01μ.

Τμήμα από το σώμα και τη λαβή λύχνου “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους. Σώμα ευρύ, ωοειδές. Λαβή κάθετη στον ώμο, ελλειπτικής διατομής με έκκεντρη αυλάκωση κατά μήκος και εμβάθυνση στην έκφυσή της. Πηλός ανοιχτός ρόδινος-κιτρινωπός (7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.73, Εικ.79.

Π 930

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,08μ. Πλ.: 0,039μ.

Τμήμα σώματος με ψηλά τοιχώματα από λύχνο “κρητικού τύπου” μεσαίου μεγέθους. Δίσκος κοίλος με ανάγλυφο δακτύλιο στην περιφέρειά του και ένα λεπτότερο στο κέντρο του δίσκου. Σώζεται το σημείο πρόσφυσης και έκφυσης της κάθετης λαβής, ελλειπτικής διατομής. Στον ώμο διακρίνεται διακόσμηση πολύ φθαρμένη, αποτελούμενη από έντυπο ονολο. Πηλός καστανός ανοιχτός (~7,5YR 7/4). Ίχνη από καστανή βαφή στο δίσκο και στην έκφυση της λαβής και έντονα ίχνη καύσης στην ανώτερη επιφάνεια του σώματος.

βλ. σελ.73-74, Εικ.80.

Π 937/ α-β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 937/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,077μ. Πλ.:0,095μ. Π.λαβής:0,026μ.

Τμήμα φυλλόσχημης λαβής μεγάλου μεγέθους από λύχνο “κρητικού τύπου”, αποτελούμενη από δύο όστρακα που συγκολλούνται. Φέρει αρκετές αποκρούσεις. Κατασκευασμένη σε μήτρα μέτρια ποιότητας. Διακρίνονται μακρά, λογχοειδή φύλλα εναλλασσόμενα με τρεις ανάγλυφους λογχοειδείς μίσχους, διατεταγμένα εκατέρωθεν ενός κεντρικού στελέχους, ενώ το υπόλοιπο φύλλωμα αποδίδεται με εγχαράξεις. Πλαστικό κομβίο μεγάλου μεγέθους στο σημείο ένωσης με το σώμα Στο οπίσθιο μέρος της λαβής σώζεται μικρό τμήμα από την κάθετη, ελλειπτικής διατομής λαβή. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος (7,5YR 7/6) καθαρός. Διακρίνονται λίγα ίχνη ερυθρής βαφής.

βλ. σελ.74, Εικ.81.

Π 937/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,059μ. Πλ.:0,014μ. Υ.:0,016μ.

Τμήμα από τον ώμο και το μυκτήρα λύχνου “κρητικού τύπου”. Σώμα ατρακτοειδές. Ώμος επίπεδος, στενός με έντονη γωνίωση στο σημείο μετάβασης προς το σώμα. Η διακόσμηση συνίσταται από τεθλασμένη ταινία με έντυπους κυκλίσκους στο εσωτερικό των κεραίων της και κυματοειδή εγχάραξη που πλαισιώνει τη διακόσμηση του ώμου προς το μυκτήρα. Στο βραχίονα του μυκτήρα σώζεται τμήμα από διαγώνιες εγχαράξεις και ένας έντυπος κυκλίσκος σε επαφή σχεδόν με το σωζόμενο τμήμα του επίπεδου, κυκλικού μυκτήρα. Πηλός ανοιχτός καστανός (10YR 7/4) καθαρός.

βλ. σελ.74-75, Εικ.82.

Π 945/ α-γ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 945/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Δίσκος: Μ.:0,056μ. Πλ.:0,045μ. Υ.:0,022μ. Διαμ.οπ.πλ.:0,013μ.

Δύο τμήματα από το σώμα και το δίσκο λύχνου “κρητικού τύπου” που συνανήκουν αλλά δε συγκολλούνται. Δίσκος κοίλος με ευρεία κεντρική οπή πληρώσεως, σωζόμενη κατά το ήμισυ, η οποία περιβάλλεται από πέντε ανάγλυφους δακτυλίους στην περιφέρειά της. Στον ώμο σώζεται καρδιόσχημο μοτίβο με κυκλίσκους με διπλό περίγραμμα στα λοβία του. Πηλός ανοιχτός καστανός (πιο ανοιχτός από 7,5YR 7/6) καθαρός. Βαφή πορτοκαλοκάστανη και στις δύο πλευρές, σχετικά απολεπισμένη.

Το δεύτερο τμήμα πιθανότατα είναι από το μυκτήρα.

βλ. σελ.75, Εικ.83.

Π 945/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,05μ. Πλ.:0,033μ. Π.:0,0μ. Σωζ.διαμ.οπ.καύσης:0,03μ.

Τμήμα μυκτήρα με επίπεδη, κυκλική επιφάνεια και κυκλική οπή καύσης, σωζόμενη κατά το ήμισυ από δίμυξο λύχνο “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους. Πηλός καμμένος, καστανός σκούρος, συμπαγής. Ίχνη αιθάλης στην οπή καύσης.

βλ. σελ.75, Εικ.84.

Π 945/ γ

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,029μ. Πλ.:0,013μ. Π.:0,005μ.

Τμήμα κάθετης λαβής ελλειπτικής διατομής με τρεις νευρώσεις που σχηματίζουν δύο αυλακώσεις από λύχνο “κρητικού τύπου”. Φέρει καστανή βαφή, λίγο απολεπισμένη.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (7,5YR 7/6) καθαρός.

βλ. σελ.75, Εικ.85.

Π 950

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ:0,06μ. Πλ.:0,041μ. Π.:0,04μ.

Μικρό τμήμα από το βραχίονα μυκτήρα με ταινιωτό περιχείλωμα από μονόμυξο ή δίμυξο λύχνο “κρητικού τύπου” μεγάλου μεγέθους. Πηλός ανοιχτός καστανός-υποκίτρινος καθαρός.

βλ. σελ.75, Εικ.86.

Π 964

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,052μ. Πλ.:0,036μ.

Μικρό τμήμα φυλλόσχημης λαβής λύχνου “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένη με μήτρα. Με ιδιαίτερη πλαστικότητα αποδίδονται λογχοειδή φύλλα ποικίλων διαστάσεων. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (7,5YR 7/6) καθαρός. Φέρει έντονη ερυθρή στιλπνή βαφή κυρίως στην πρόσθια όψη, ενώ στην οπίσθια σώζονται μόνο λίγα ίχνη. βλ. σελ.75, Εικ.87.

Π 972

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,036μ. Πλ.:0,031μ.

Θραύσμα φυλλόσχημης λαβής από λύχνο “κρητικού τύπου”. Κατασκευασμένη σε μήτρα. Μικρή κύρτωση στο σώμα. Στην πρόσθια όψη διακρίνεται τμήμα της κεντρική φυτικής νεύρωσης με εγχάραξη στην επιφάνειά της και στην οπίσθια ίχνος από τη νεύρωση του φύλλου. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με ελάχιστα ίχνη χρώματος. βλ. σελ.75-76, Εικ.88.

Π 986/ α-β

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

Π 986/ α

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μ.:0,065μ. Πλ.:0,046μ. Π.περιχ.:0,08μ.

Τμήμα μυκτήρα και σώματος από λύχνο “κρητικού τύπου” κατασκευασμένο σε μήτρα. Δίσκος κοίλος, σωζόμενος αποσπασματικά με τρεις πλαστικούς δακτυλίους στην περιφέρειά του. Μυκτήρας σχετικά βραχύς με ταινιωτό περιχέλιωμα, ο βραχίονας του οποίου φέρει φυτικό κόσμημα και πλαισιώνεται από κομβίο και τρεις κάθετες εγχαράξεις. Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR 7/6) καθαρός. Ερυθρή βαφή στο σώμα, κατά τόπους απολεπισμένη.

βλ. σελ.76, Εικ.89.

Π 986/ β

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,042μ. Πλ.:0,017μ. Π.:0,008μ.

Τμήμα κάθετης λαβής ελλειπτικής διατομής με τρεις ανάγλυφες νευρώσεις κατά μήκος που σχηματίζουν δύο αυλακώσεις από λύχνο “κρητικού τύπου”, πιθανότατα μεσαίου μεγέθους. Πηλός ανοιχτός καστανός (πιο σκούρο από 7,5YR 8/6) καθαρός. Ελάχιστα ίχνη ερυθρού χρώματος.

βλ. σελ.76, Εικ.90.

Π 1003

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θέατρο

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Υ.:0,07μ. Πλ.:0,049μ.

Τμήμα φυλλόσχημης λαβής λύχνου “κρητικού τύπου” με έντονη πλαστικότητα και σχετική κύρτωση. Διακρίνεται κεντρικός βλαστός με αυλάκωση κατά μήκος που απολήγει σε κομβίο, από τον οποίο φύονται λογχοειδή φύλλα που αποδίδονται με νευρώσεις και ελλειψοειδείς κοιλότητες. Πηλός καστανός (7,5YR 7/6) καθαρός με καστανή βαφή, σχετικά απολεπισμένη.

βλ. σελ.76-77, Εικ.91.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1: Χάρτης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Κρήτης
(Πηγή: Chaniotis 2008, σελ.84 πιν.1).
- Εικόνα 2: Τοπογραφικός χάρτης της Απτέρας
(Πηγή: Νινιού–Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004, σελ.315 πιν.1).
- Εικόνα 3: Λύχνοι “τύπου Κνίδου” στο Βρετανικό Μουσείο
(Πηγή: Bailey 1975, πιν.62).
- Εικόνα 4: Λύχνος με αριθμό 2.894 από τη Δήλο.
(Πηγή: Bruneau 1965, σελ.65 πιν.16).
- Εικόνα 5: Λύχνος με αριθμό 2.664 από τη Δήλο.
(Πηγή: Bruneau 1965, σελ.63 πιν.14).
- Εικόνα 6: Το όστρακο λύχνου Q46 από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, σελ.139 πιν.62-63).
- Εικόνα 7: Λύχνος L35 από την Έφεσο
(Πηγή: Metis 2002, σελ.120 πιν.76).
- Εικόνα 8: Όστρακο σκύφου από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, E76 σελ.99 πιν.53).
- Εικόνα 9: Όστρακο λαγύνου από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, E84 σελ.99 πιν.53).
- Εικόνα 10: Κρατήρας από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, σελ.86 εικ.5.4).
- Εικόνα 11: Λύχνος T9 από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, σελ.148 πιν.70-71).
- Εικόνα 12: Λύχνος T11 από την Πέργαμο
(Πηγή: Schäfer 1968, σελ.148 πιν.70-71).
- Εικόνα 13: Λύχνος στο μουσείο του Mainz
(Πηγή: Menzel 1969, σελ.16 εικ.7.9).
- Εικόνα 14: Λύχνος L166 από την Έφεσο
(Πηγή: Mitsopoulos–Leon 2007, σελ.80, 104 πιν.28).
- Εικόνα 15: Μεταλλικοί λύχνοι από το ναυάγιο της Mahdia

(Πηγή: Barr-Sharrar 1994, σελ.644 πιν.6, σελ.647 πιν.9, σελ.649 πιν.12).

Εικόνα 16: Χάλκινοι λύχνοι από την Πομπηία

(Πηγή: Valenza Mele 1983, σελ.31 πιν.43-43α, 45-45α).

Εικόνα 17 α, β: Πήλινοι λύχνοι από την Αγορά των Αθηνών

17α (Πηγή: Howland 1958,σελ.171 αρ.668 πιν.50, σελ.172 αρ.670 πιν.50).

17β (Πηγή: Howland 1958,σελ.205 αρ.801 πιν.53).

Εικόνα 18 α, β: Δίμυξοι λύχνοι τύπου Herzblattlampen

18α (Πηγή: Seidel 2002, σελ.83-84 αρ.19).

18β (Πηγή: Skinkel-Taupin 1971-1972, σελ.54, 56 αρ.2 εικ.4).

Εικόνα 19: Χάλκινος λύχνος στο Βρετανικό Μουσείο

(Πηγή: Bailey 1996, σελ.10 Q3554 πιν.6).

Εικόνα 20: Μεταλλικός λύχνος στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης

(Πηγή: Atasoy 2005, σελ.3 αρ.5).

Εικόνα 21: Χάλκινοι λύχνοι στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Καΐρου

(Πηγή: Edgar 1904, σελ.32-33 αρ. 27.760, 27.759 πιν.XI).

Εικόνα 22: Λύχνος “κρητικού τύπου” από τη Μίλητο, Μουσείο Mainz

(Πηγή: Menzel 1969, σελ.19 αρ.53 εικ.12.1).

Εικόνα 23: Λύχνος “κρητικού τύπου” από τη Γόρτυνα, Μουσείο Λούβρου

(Πηγή: Lyon-Caen, Hoff 1986, σελ.54 αρ.121).

Εικόνα 24: Λύχνος “κρητικού τύπου” από την Caesarea Maritima

(Πηγή: Sussman 1995, σελ.279 πιν.1).

Εικόνα 25: Λύχνοι “κρητικού τύπου” από την Sidi Hussein στην Κυρηναϊκή

(Πηγή: Ghazal 1976-1977, σελ.228 αρ.17-18 πιν.LXI.c).

Εικόνα 26: Λύχνος “κρητικού τύπου” από την Τρίπολη στην Κυρηναϊκή, Βασιλικό Μουσείο Τεχνών και Ιστορίας, Βρυξέλλες

(Πηγή: Skinkel-Taupin 1971-1972, σελ.54, 56 αρ.3 εικ.5).

Εικόνα 27: A1 – Π110949

Εικόνα 28: A8 – Π110939

Εικόνα 29: A23 – Π110942

Εικόνα 30: A1 – Π110938

Εικόνα 31: A13 – Π110940

Εικόνα 32: Α6 – Π10627
Εικόνα 33: Α19 – Α22
Εικόνα 34: Α296/ α
Εικόνα 35: Α1 – Π10628
Εικόνα 36: Α24 – Π10630
Εικόνα 37 α, β: Α2 – Π10950
Εικόνα 38: Α296/ β
Εικόνα 39: Λυ2
Εικόνα 40: Α17/ β
Εικόνα 41: Α17/ γ
Εικόνα 42: Λυ1
Εικόνα 43: Α17/α
Εικόνα 44: Π1588
Εικόνα 45: Λεπτομέρεια Π1588
Εικόνα 46: Α3 – Π6564
Εικόνα 47: Α4 – Π6565
Εικόνα 48: Α5 – Π6566
Εικόνα 49: Α8 – Π9145
Εικόνα 50: Όλοι οι λύχνοι “κρητικού τύπου” του τάφου 20 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ.Κελαϊδή.
Εικόνα 51: Α2 – Π10607
Εικόνα 52: Α3 – Π10608
Εικόνα 53: Α7 – Π10611
Εικόνα 54: Α8 – Π10612
Εικόνα 55: Α9 – Π10620
Εικόνα 56: Α11 – Π10613
Εικόνα 57: Α12 – Π10614
Εικόνα 58: Α13 – Π10615
Εικόνα 59: Α19 – Π10617
Εικόνα 60: Α1 – Π10754
Εικόνα 61: Α2 – Π10755

Εικόνα 62: Π 476
Εικόνα 63: Π 509
Εικόνα 64: Π 731
Εικόνα 65: Π 773
Εικόνα 66: Π 778/ α
Εικόνα 67: Π 778/ β
Εικόνα 68: Π 794
Εικόνα 69: Π 805/ α
Εικόνα 70: Π 805/ β
Εικόνα 71: Π 820/ α
Εικόνα 72: Π 820/ β
Εικόνα 73: Π 832
Εικόνα 74: Π 843
Εικόνα 75: Π 847
Εικόνα 76: Π 857
Εικόνα 77: Π 902
Εικόνα 78: Π 906
Εικόνα 79: Π 924
Εικόνα 80: Π 930
Εικόνα 81: Π 937/ α
Εικόνα 82: Π 937/ β
Εικόνα 83: Π 945/ α
Εικόνα 84: Π 945/ β
Εικόνα 85: Π 945/ γ
Εικόνα 86: Π 950
Εικόνα 87: Π 964
Εικόνα 88: Π 972
Εικόνα 89: Π 986/ α
Εικόνα 90: Π 986/ β
Εικόνα 91: Π 1003

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου 1961/62: Αλεξίου Στ., «Δυτική Κρήτη. Νομός Χανίων. Άνασκαφαί και περισυλλογή ἀρχαιοτήτων», *ΑΔ* 17 (1961/62), Χρονικά, σελ.299-300

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1987: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., «Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα (ή Απτάρα)», *ΑΔ* 42 (1987), Β2, σελ.569-570

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988α: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., «Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα ή Απτάρα. Δυτικό νεκροταφείο (οικόπεδο Γ. Κελαϊδή)», *ΑΔ* 43 (1988), Β2, Χρονικά, σελ.549-551

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988β: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1987. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα (Απτάρα)», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σελ.280-282

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988/90: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1988. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα (Απτάρα)», *Κρητική Εστία* 3 (1989/90), σελ.249-251

Αποστολάκου 1987: Αποστολάκου Β, «Λύχνοι “κρητικού τύπου”». *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, τόμος Α, Ηράκλειο 1987, σελ.35-44

Αστουρακάκη 2000: Αστουρακάκη Ε., «Μία κριτική του μύθου της Ευλιμένης». Καρέτσου Α. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996). Α1: Προϊστορική και Αρχαία ελληνική περίοδος, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 2000, σελ.39-49

Atasoy 2005: Atasoy S., *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum: An illustrated catalogue*, Oxford: BAR S1436, 2005

Bailey 1975: Bailey D.M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*, London: British Museum Press 1975

Bailey 1980: Bailey D.M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, II. Roman Lamps made in Italy*, London: British Museum Press 1980

Bailey 1985: Bailey D.M., *The Lamps, The excavation at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*. Suppl. to *Libya Antiqua* V, vol.III.2, Tripoli 1985

Bailey 1988: Bailey D.M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps*, London: British Museum Press 1988

Bailey 1996: Bailey D.M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, IV. Lamps of Metal and Stone and Lampstands*, London: British Museum Press 1996

Baldini, Parello 2001: Baldini I., Parello G., “Lucerne”, στο Di Vita (επιμ.), *Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, vol.V.3 t.1, I Materiali, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XII, Padova: Bottega d' Erasmo 2001, σελ.114-189

Baldwin–Bowsky, Niniou–Kindeli 2006: Baldwin–Bowsky M.W., Niniou–Kindeli V., “On the road again: A trajanic milestone and the road connections of Aptaera, Crete”, *Hesperia* 75 (2006), σελ.405-433

Barr–Sharrar 1994: Barr–Sharrar B., “The Bronze Lamps”, στο Hellenkemper-Salies G., von Prittwitz und Gaffron H.H., Bauchhenß G. (επιμ.), *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Band 1, Köln: Rheinland Verlag 1994, σελ.639-655

Basilicata 1994: Basilicata Fr., *To Βασίλειον της Κρήτης 1618 (Cretae Regnum)*, Δανέζη-Λαμπρινού Β.(κείμενα), Δρακάκης Μ. (μτφρ.), Ηράκλειο: Εκδόσεις “Μικρός Ναυτίλος”, Βικελαία Βιβλιοθήκη 1994

Broneer 1930: Broneer O., *Terracotta Lamps, Corinth IV.2*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1930

Broneer 1977: Broneer O., *Terracotta Lamps, Isthmia III*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens 1977

Bruneau 1965: Bruneau Ph., *Les lampes, Exploration archéologique de Délos, XXVI*, Paris: E. de Boccard, 1965

Buondelmonti 1983: Buondelmonti Cr., *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415. Περιγραφή της νήσου Κρήτης*, Αποσκήτη Μ. (μτφρ.), Ηράκλειο: Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου 1983

Burkert 1993: Burkert W., *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, Μπεζαντάκος Ν., Αβαγιανού Α. (μτφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1993

Γαβριλάκη–Νικολουδάκη 1988: Γαβριλάκη–Νικολουδάκη Ε., «Κεραμεική του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Αργυρούπολη Ρεθύμνης», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σελ.30-72

Γαβριλάκη 2004: Γαβριλάκη Ε., «Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης», στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.II, Padova: Bottega d' Erasmo 2004, σελ.301-312

Γαβριλάκη 2006: Γαβριλάκη Ε., «Κτίριο των ελληνιστικών χρόνων στο Πάνορμο του Μυλοποτάμου», στο Γαβριλάκη Ε., Τζιφόπουλος Γ. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα, Περιβάλλον-Αρχαιολογία-Ιστορία-Λαογραφία-Κοινωνιολογία»* (Πάνορμο, 24-30/10/2003). II: Αρχαίοι χρόνοι. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου 2006, σελ.187-217

Cahn–Klaiber 1977: Cahn–Klaiber E.–M., *Die antiken Tonlampen des archäologischen Instituts der Universität Tübingen*, Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, Band II, Tübingen: Wasmuth 1977

Carington–Smith 1982: Carington–Smith J, “A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of the Monasteriaki Kephala, Knossos”, *BSA* 77 (1982), σελ.255-293

Cary, Scullard 1975: Cary M., Scullard H.H., *A History of Rome down to the Reign of Constantine*, London: MacMillan 1975

Catling–Catling 1992: Catling H.W., Catling E.A., “The Lamps”, στο Sackett L.H. (επιμ.), *Knossos, From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion*, BSA suppl.21, Oxford: Thames and Hudson 1992, σελ.257-322

Chaniotis 1988: Chaniotis A., “Vinum Creticum excellens: Zum Weinhandel Kretas”, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 7.1 (1988), σελ.62-89

Chaniotis 1991α: Chaniotis A., “Vier kretische Staatsverträge. Verträge zwischen Apta und Kydonia, einer ostkretischen Stadt und Melos, Olus und Lyttos, Chersonesos und Rhodos”, *Chiron* 21 (1991), σελ.241-264

Chaniotis 1991β: Chaniotis A., “Von Hirten, Kräutersammlern, Epheben und Pilgern. Leben auf den Bergen im antiken Kreta”, *Ktema* 16 (1991), σελ.93-109

Chaniotis 1996: Chaniotis A., “Die kretischen Berge als Wirtschaftsraum”, στο Olshausen E., Sonnabend H. (επιμ.), *Akten des 6. Kongress der Historischen Geographie des Altertums: Gebirgsland als Lebensraum*, Stuttgart 1993, Amsterdam: Hakkert 1996, σελ.255-266

Chaniotis 1999: Chaniotis A., “Milking the Mountains. Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period”, στο Chaniotis A. (επιμ.),

From Minoan Farmer to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 29. Stuttgart: F.Steiner 1999, σελ.181-220

Chaniotis 2004α: Chaniotis A., “From communal spirit to individuality: The epigraphic habit in hellenistic and roman Crete”, στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.I, Padova: Bottega d' Erasmo 2004, σελ.75-87

Chaniotis 2004β: Chaniotis A., *Das antike Kreta*, München: Verlag C.H.Beck 2004

Chaniotis 2005: Chaniotis A., “Inscribed instrumenta domestica and the economy of hellenistic and roman Crete”, στο Archibald Z.H., Davies J.K., Gabrielsen V. (επιμ.), *Making, Moving and Managing. The New World of Ancient Economies, 323-31 BC*, Oxford: Oxbow 2005, σελ.92-116

Chaniotis 2008: Chaniotis A., “What difference did Rome make? The Cretans and the Roman Empire.” στο Forsén B., Salmeri G. (επιμ.) *The province strikes back. Imperial dynamics in the eastern Mediterranean.*, Helsinki: Finnish Institute at Athens 2008, σελ.83-105

Coldstream 1973: Coldstream J.N., *Knossos. The Sanctuary of Demeter*, BSA suppl.8, Oxford: Alden Press 1973

Coldstream, Hatzaki 2003: Coldstream J.N., Hatzaki E., “Knossos: Early greek occupation under roman villa Dionysos”, *BSA* 98 (2003), σελ.279-306

Conticello De Spagnolis, De Carolis 1988: Conticello De Spagnolis M., De Carolis E., *Le lucerne di bronzo di Ercolano e Pompei*, Roma: “L' Erma” di Bretschneider 1988

Cook 1952/53: Cook J.M., “Archaeology in Greece”, *JHS* 73 (1952/53), σελ.126-127

Δαβάρας 1973: Δαβάρας Κ., «Κεραμεική κάμινος εἰς Ἴστρωνα ἀνατολικῆς Κρήτης», *ΑΔ* 28 (1973), Α, Μελέται, σελ.110-115

Δαβάρας 1980: Δαβάρας Κ., «Κρητικὲς ἐπιγραφές ΙΙΙ», *ΑΕ* 118 (1980), σελ.1-42

Δετοράκης 1986: Δετοράκης Θ.Ε., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994: Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., «Τα ελληνοιστικά λυχνάρια των Φερρών», στο *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικῆς Συνάντησης για την Ελληνοιστική Κεραμική. Χρονολογημένα σύνολα-εργαστήρια* (Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991). Αθήναι: Ἡ ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία 1994, σελ.363-388

Drerup 1951: Drerup H., “Paläokastro-Aptara. Bericht über eine Untersuchung und Vermessung des Stadtgebietes”, στο Matz F. (επιμ.), *Forschungen auf Kreta: 1942*, Berlin: Verlag von Walter de Gruyter und co. 1951, σελ.89-98

Edgar 1904: Edgar M.C.C., *Greek Bronzes.Catalogue général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire*, Le Caire: Imprimerie de l' Institut Français d' Archéologie Orientale 1904

Empereur et all. 1992: Empereur J.-Y., Marangou A., Papadakis N., “Recherches sur les amphores crétois (III)”, *BCH* CXVI (1992), σελ.633-648

Erickson 2000: Erickson L.B., *Late archaic and classical Crete. Island Pottery Styles in an Age of Historical Transitions, ca.600-400 B.C.*, Dissertation presented to the faculty of the Graduate School of the University of Texas at Austin in partial fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, USA: The University of Texas at Austin 2000

Francis et all. 2000: Francis J., Price S., Moody J., Nixon L., “Agiasmatsi: A greek cave sanctuary in Sphakia, SW Crete”, *BSA* 95 (2000), σελ.427-471

- Fuchs 1963: Fuchs W., *Der Schiffsfund von Mahdia*, Tübingen: Wasmuth, 1963
- Furley 1981: Furley W.D., *Studies in the use of fire in ancient religion*, New York: Arno Press, 1981
- Ghazal 1976-1977: Ghazal A., “Recent Discoveries of Roman Rock-cut Tombs at Sidi Hussein”, *LibyaAnt* 13-14 (1976-1977), σελ.219-263
- Goldman 1950: Goldman H., *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus*, vol.1, Text- and Plates, Princeton N.J.: Princeton University Press 1950
- Gruppe 1975: Gruppe O., *Griechische und Religionsgeschichte*, New York: Arno Press 1975, reprint of the 1906 edition published by Verlag C.H.Beck, München
- Guarducci 1939: Guarducci M., *Inscriptiones Creticae. Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae*, II: Titulli Cretae Occidentalis, Roma: La Libreria dello Stato 1939
- Harrison 1993: Harrison G.W.M., *The Romans and Crete*, Amsterdam: Hakkert 1993
- Hayes 1971: Hayes J.W., “Four Early Roman Groups from Knossos”, *BSA* 66 (1971), σελ.249-275
- Hayes 1984: Hayes J.W., *Greek, Roman and Related Metalware in the Royal Ontario Museum. A catalogue*, Toronto 1984
- Hayes 2000: Hayes J.W., “The Roman Lamps from the Sanctuary” στο Shaw J. (επιμ.), *Kommos: an excavation on the south coast of Crete, vol.IV: The Greek Sanctuary*, part 1-2, Princeton N.J.: Princeton University Press 2000, σελ.320-330
- Hayes 2008: Hayes J.W., *Roman Pottery. Fine-Ware Imports, The Athenian Agora XXXII*, Princeton N.J.: American School of Classical Studies at Athens 2008

Hellmann 1987: Hellmann M.-C., *Fonds général: Lampes pré-romaines et romaines. Lampes Antiques de la Bibliothèque Nationale II*, Paris: Bibliothèque Nationale 1987

Howland 1958: Howland R.H., *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton N.J.: American School of Classical Studies at Athens 1958

Καραναστάση 2011: Καραναστάση Π., «Ένα ταφικό ανάγλυφο από την Απτέρα και ο “εκρωμαϊσμός” της Κρήτης». Πρόγραμμα του *14^ο Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011), Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία 2011

Karivieri 1996: Karivieri A., *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki: Finnish Institute at Athens 1996

Killen 1976: Killen J., “The Knossos Texts and the Geography of Mycenaean Crete”, στο Bintliff J. (επιμ.), *Mycenaean Geography. Proceedings of the Cambridge Colloquium*, September 1976, Cambridge: British Association for Mycenaean Studies 1976, σελ.40-54

Kurtz, Boardman 1994: Kurtz D.C., Boardman J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Βιζυηνού Ο.-Ξένος Θ. (μτφρ.), Ξένος Θ. (επιμ.), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα 1994

Λεμπέση 1969: Λεμπέση Α., «Περισυλλογή ἀρχαιοτήτων ἐν Κρήτη», *ΠΑΕ* 1969, σελ.242-280

Λεμπέση 1975: Λεμπέση Α., «Έλάσσοнос κλίμακος ἀνασκαφαί εἰς κεντρικήν Κρήτην», *ΠΑΕ* 1975, σελ.518-521

Loeschcke 1919: Loeschcke S., *Lampen aus Vindonissa*, Zürich: Beer 1919

Lund 1991: Lund J., “Towards a Better Understanding of the Production Pattern of Roman Lamps”, *ActaHyp* 3 (1991), σελ.269-295

Lyon–Caen, Hoff 1986: Lyon–Caen C., Hoff V., *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. Musée du Louvre*, Paris: Ministère de la Culture et de la Communication 1986

Μακριδάκης 1960: Μακριδάκης Α., *Ἡ ἀρχαία πόλις Ἀπτέρα*, Χανιά: Μορφωτικός Σύλλογος “ΑΠΤΕΡΑ” 1960

Μαραγκού 1992: *Μινωικός και Ελληνικός Πολιτισμός από τη Συλλογή Μητσοτάκη*, Μαραγκού Λ. (επιμ.), Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης 1992

Μαρκουλάκη 1987: Μαρκουλάκη Στ., «Καστέλι Κισάμου. Οικόπεδο Κέντρου Υγείας», *ΑΔ* 42 (1987), Β2, Χρονικά, σελ.558-563

Μαρκουλάκη 1988: Μαρκουλάκη Στ., «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Επαρχία Κισάμου. Καστέλι (Κίσαμος). Κέντρο Υγείας», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σελ.283-284

Markoulaki et all. 1989: Markoulaki S., Empereuer J.–Y., Marangou A., “Recherches sur les centres de fabrication de Crète occidentale”, *BCH* 113 (1989), σελ.551-580

Martin 1997: Martin A., “Lucerne”, στο Di Vita A., Martin A. (επιμ.), *Gortina II, Pretorio. Il materiale degli scavi colini 1970-1977*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente VII, Padova: Bottega d’ Erasmo 1997, σελ.264-290

Martinez, Niniou–Kindeli 2002: Martinez A., Niniou–Kindeli V., “Inscriptiones del Heroon de Aptera (Creta)”, *ZPE* 138 (2002), σελ.270-272

Martinez 2004: Martinez A., «Η δυτική Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέσα από τις επιγραφικές μαρτυρίες», στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Proto-byzantina. Atti del congressio internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.I, Padova: Bottega d’ Erasmo 2004, σελ.89-93

- Masson 1979: Masson O., “Cretica”, *BCH* 103 (1979), σελ.59-63
- Meineke 1958: Stephan von Byzanz, *Ethnika, Stephani Byzantii. Ethnicorum quae Supersunt*, Meineke A., κριτική έκδοση, Graz: Akademische Druck 1958
- Menzel 1969: Menzel H., *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz: Philipp von Zabern 1969
- Mercando 1974: Mercado L., “Lucerne romane del museo di Iraklion”, *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi*, II, *Cronache di Archeologia* 13, 1974, σελ.235-239
- Meriç 2002: Meriç R., *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos*, Forschungen in Ephesos IX/3, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2002
- Meyer-Schlichtmann 1988: Meyer-Schlichtmann C., *Die pergamenische sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Pergamenische Forschungen 6, Berlin: Walter de Gruyter 1988
- Μικρογιαννάκης 1986: Μικρογιαννάκης Ε., «Η ρωμαιοκρατούμενη Κρήτη κατά τον Τάκιτο». Δετοράκης Θ. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αγ.Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981). Α: Ο κρητικός πολιτισμός κατά την αρχαιότητα (νεολιθική, μινωική, ελληνική, ελληνορρωμαϊκή εποχή), Ηράκλειο: Εταιρία Ιστορικών Μελετών 1986, σελ.235-247
- Mitsopoulos-Leon 2007: Mitsopoulos-Leon V., “Die Lampen” στο Mitsopoulos-Leon V., Lang-Auinger C. (επιμ.), *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. 2.Teil: Funde klassischer bis römischer Zeit*, Forschungen in Ephesos IX/2/3, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2007, σελ.64-113
- Μότσιανος 2010: Μότσιανος Ι., «Υστερη Αρχαιότητα: Το λυκόφως των

κατασκευασμένων σε μήτρα λυχναριών», στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., Κουσουλάκου Ν. (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση (Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006), τόμος α: Πρακτικά. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 2010, σελ.270-281

Μπάνου 2004: Μπάνου Ε., «Η ελληνορωμαϊκή Κνωσός μετά τις ανασκαφές των ετών 1996-1998», στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.III.1, Padova: Bottega d' Erasmo 2004, σελ.879-907

Munsell 1975: Munsell Soil Color Charts, Baltimore 1975

Nilsson 1923: Nilsson M.P., “Fire-Festivals in ancient Greece”, *JHS* 30 (1923) σελ..144-148

Nilsson 1950: Nilsson M.P., “Lampen und Kerzen im Kult der Antike”, *OpArch* VI (1950), σελ.96-110

Νινιού–Κινδελή 1990: Νινιού–Κινδελή Β, «Απτέρα (εκτός των τειχών)», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σελ.443

Νινιού–Κινδελή 1991/93: Νινιού–Κινδελή Β, «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989/91. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα (Απτάρα)», *Κρητική Εστία* 4 (1991/93), σελ.213

Νινιού–Κινδελή 1994/96: Νινιού–Κινδελή Β, «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1992/94. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα», *Κρητική Εστία* 5 (1994/96), σελ.208-211

Νινιού–Κινδελή 1997: Νινιού–Κινδελή Β, «Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα», *ΑΔ* 52 (1997), Β3, Χρονικά, σελ.1017-1019

Νινιού–Κινδελή 1999: Νινιού–Κινδελή Β, «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα (Απτάρα)», *Κρητική Εστία* 7 (1999), σελ.167-175

Νινιού–Κινδελή 2002: Νινιού–Κινδελή Β, «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Επαρχία Αποκορώνου. Απτέρα», *Κρητική Εστία* 9 (2002), σελ.252-258

Νινιού–Κινδελή, Χριστοφοράκος 2004: Νινιού–Κινδελή Β., Χριστοφοράκος Γ., «Ρωμαϊκή Απτέρα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.II, Padova: Bottega d' Erasmo 2004, σελ.313-334

Νινιού-Κινδελή 2007/08: Νινιού-Κινδελή Β, «Στοιχεία από το δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας: Η περίπτωση ενός ταφικού συνόλου», *Κρητική Εστία* 12 (2007/08), σελ.53-98

Olivier 1804: Olivier G.-A., *Voyage dans l' empire Othoman, l' Egypte et la Perse*, tome II., Paris: Chez H.Agasse, Imprimeur–Libraire 1804

Παπαδοπούλου 1988/90: Παπαδοπούλου Ε., «Λύχνοι “κρητικού τύπου” στο Α.Μ. Ρεθύμνου», *Κρητική Εστία* 3 (1988/90), σελ.95-118

Parisinou 2000: Parisinou E., *The Light of the Gods. The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult*, London: Duckworth 2000

Pashley 1991: Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, Γόντικα Δ. (μτφρ.), τόμος Α, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Δήμος Ηρακλείου 1991

Perlzweig 1961: Perlzweig J., *The Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens 1961

Pernice 1925: Pernice E., *Gefässe und Geräte aus Bronze, Die hellenistische Kunst in Pompeji*, IV, Berlin und Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter und co. 1925

Perrot 1867: Perrot G., *L' ile de Crète. Souvenirs de voyage*, Paris: Libraire de L. Hachette et cie. 1867

Πετρόπουλος 1999: Πετρόπουλος Μ., *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα: Τ.Α.Π.Α. 1999

Πιγνιάτογλου 2005: Πιγνιάτογλου Σ., *Δίον. Το ιερό της Δήμητρας. Οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2005

Πλάτων 1958: Πλάτων Ν., «Ἡ Ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἐτος 1958», *Κρητικά Χρονικά* IB (1958), σελ.486-469

Πλάτων, Δαβάρας, 1961/62: Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ., «Ἀρχαιότητες κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Κρήτης», *ΑΔ* 17 (1961/62), Χρονικά Β, σελ.281-291

Raulin 1869: Raulin V., *Description physique de l' ile de Crète*, Bordeaux: Imprimerie de Th.Lafargue, Libraire 1869

Rendini 1988: Rendini P., “Lucerne”, στο Di Vita A. (επιμ.) *Gortina I*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente III, Roma: “L’ Erma” di Bretschneider 1988, σελ.221-228

Rigsby 1976: Rigsby K.J., “Cnossus and Capua”, *Transactions of the American Philological Association* 106 (1976), σελ.313-330

Rizzo 2004: Rizzo M.A., “L’ altare di Gortina al *Theos Hypsistos*”, στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.II, Padova: Bottega d’ Erasmo 2004, σελ.603-615

Robert 1940: Robert 1940, “Deux inscriptions d' Apta”, *Hellenica* 1 (1940), σελ.113-118

Rostovtzeff 1984: Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Κάλφογλου Β.(μτφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση 1984

Rotroff 1997: Rotroff S., *Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material, The Athenian Agora XXIX*, Part 1: Text, Part 2: Illustrations, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens 1997

Σακελλαράκης 1965: Σακελλαράκης Γ., «Πλατεία Δασκαλογιάννη», *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, Β3, σελ.562

Sanders 1982: Sanders I.F., *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Greece*, Warminster: Aris and Phillips 1982

Σαπουνά 1995: Σαπουνά Π., «Προέλευση και εργαστήρια των λύχνων του Ιδαίου Άντρου». Παπαδογιαννάκης Ν.Ε. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991). Α2: Τμήμα Αρχαιολογικό. Νέα Χριστιανική Κρήτη 11-14 (1994-1995). Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 1995, σελ.827-839

Sapouna 1998: Sapouna P., *Die Bildlampen römischer Zeit aus der Idäischen Zeusgrotte auf Kreta*, Oxford: BAR 696 1998

Schäfer 1968: Schäfer J., *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, Pergamenische Forschungen 2, Berlin: Walter de Gruyter und co. 1968

Schäfer 1992: Schäfer J. (επιμ.), *Amnisos. Nach der archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin: Mann Verlag 1992

Scheibler 1976: Scheibler I., *Griechische Lampen, Kerameikos XI*, Berlin: Verlag von Walter de Gruyter und co. 1976

Seidel 2002: Seidel Iv., *Die Öllampen in der Sammlung Antiker Kleinkunst der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, Jenaer Hefte zur Klassischen Archäologie 5, Jena: Glaux Verlag 2002

Shaw et all. 1978: Shaw J., Betancourt P, Watrous V., “Excavations at Kommos (Crete) during 1977”, *Hesperia* 47 (1978), σελ.111-170

Shaw 1981: Shaw J., “Excavations at Kommos during 1980”, *Hesperia* 50 (1981), σελ.211-252

Skinkel-Taupin 1971-1972: Skinkel-Taupin C., “Lampes romaines de tradition hellénistique (type I de Dressel)”, *BMusBrux* 43-44 (1971-1972), σελ.53-64

Slane 1990: Slane K.W., *The Sanctuary of Demeter and Kore. The roman pottery and lamps, Corinth XVIII.2*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens

Sonnabend 2004: Sonnebend H., “Roman rule and cretan identity. The impact on society and culture”, στο Livadiotti M., Simiakaki I. (επιμ.) *Creta Romana e Protobyzantina. Atti del congresso internazionale* (Iraklion, 23-30 Settembre 2000). vol.I, Padova: Bottega d' Erasmo 2004, σελ.25-28

Σπανού 2001: Σπανού Ν., *Πληροφοριακό σύστημα για τη μελέτη αρχαίων λύχνων. Το παράδειγμα των «λύχνων κρητικού τύπου»*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διατμηματικό πρόγραμμα: Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Τμήμα Επιστήμης των Υπολογιστών, Ρέθυμνο 2001

Spratt 1984: Spratt T.A.B., *Travels and researches in Crete*, Amsterdam: Hakkert 1984

Spyridakis 1979: Spyridakis S., “Crete and the Romans”, *Κρητολογία* 9 (1979), σελ.85-98

Spyridakis 1988: Spyridakis S., “Notes on the Jews of Gortyna and Crete”, *ZPE* 73 (1988), σελ.171-175

Σταμπολίδης 2004: *Ελεύθερνα, Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής, 1.12.2004-1.9.2005, Σταμπολίδης Χρ.Ν. (επιμ.), Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης 2004

Sussman 1995: Sussman V., “A Giant Cretan Oil-Lamp from Herod’s Seaside Palace at Caesarea”, *IEJ* 45 (1995), σελ.278-282

Sussman 1996: Sussman V., “Caesarea Illuminated by its Lamps”, στο Raban A., Holum K.G. (επιμ.), *Caesarea Maritima, A retrospective after two millennia*, Köln: Brill 1996, σελ.346-358

Svoronos 1890: Svoronos J.-N., *Numismatique de la Crète ancienne: accompagnée de l’histoire, la géographie et la mythologie de l’île*, Macon: Imprimerie Protat Freres 1890

Tournefort 2003: Tournefort J.P., *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους, 1700-1702*, Απέργη Μ., Απέργης Μ.(μτφρ.), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003

Toynbee 1967: Toynbee J.M.C., *The Hadrianic School. A Chapter in the History of Greek Art*, Roma: Bretschneider 1967

Τσουγκαράκης 1987: Τσουγκαράκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη», στο Παναγιωτάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος Ι, Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης 1987, σελ.285-336

Valenza Mele 1983: Valenza Mele N., *Catalogo delle lucerne in bronzo. Museo Nazionale Archeologico di Napoli*, Roma: Istituto Poligrafo e Zecca della Stato 1983

Ventris, Chadwick 1956: Ventris M., Chadwick J., *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge: University Press 1956

Walters 1914: Walters H.B., *Catalogue of the Greek and Roman lamps in the British Museum*, London: Order of Trustees 1914

Wardle 1972: Wardle K.A., “Two notes from Knossos”, *BSA* 67 (1972), σελ.271-284

Warren, Miles 1972: Warren P., Miles G.C., “An Arab Tomb at Knossos”, *BSA* 67 (1972), σελ.285-296

Warren 1987/88: Warren R.M., “Knossos Stratigraphical Museum Excavations 1978-1982, Part IV”, *ARepLond* 34 (1987/88), σελ.86-104

Χανιώτης 1987: Χανιώτης Α., «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο Παναγιωτάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος Ι, Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης 1987, σελ.173-284

Χατζιδάκης 1881: Χατζιδάκης Ι., *Περιήγησις εἰς Κρήτην*, ἐν Ἐρμουπόλει: Τύποις Ν.Βαρβαρέσου 1881

Zuravlev 2000: Zuravlev D., “A Skyphos from the House of Chrysaliskos and Pergamene Pottery Import in the Bosporan Kingdom”, στο *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα-εργαστήρια* (Χανιά, 1997), Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α., Τ.Α.Π.Α. 2000, σελ.269-272

Αρχαίοι συγγραφείς

Etymologicum Symeonis: Lasserre F., Livadaras N., *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatical. Etymologicum magnum auctum*, vol.II, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» 1992

Διόδωρος Σικελιώτης: Vogel F., *Diodori bibliotheca historica*, vol.II, Leipzig: Teubner 1890

Διονύσιος Καλλιφώντιος: Διονυσίου του Καλλιφώντος, *Ἀναγραφή τῆς Ἑλλάδος*, στο Müller K., *Geographi Graeci minores*, vol.I, Paris: Didot 1855, σελ. 238-243

Ηρωδιανός: Lentz A., *Herodiani Technici Reliquae*, vol.I, Leipzig: Teubner 1867

Ησύχιος: Latte K., *Hesychii Alexandrini lexicon*, vol.I: Α-Δ., Copenhagen: Munksgaard 1953

Ιππόλυτος: Helm R. *Hippolytus Werke*, Berlin: Akademie Verlag 1955

Παυσανίας: Spiro F., *Pausaniae Graeciae descriptio*, vol.IV, Leipzig: Teubner 1903

Πλίνιος ο Πρεσβύτερος: Pliny, *Natural History*, The Loeb Classical Library, Warmington E.H. (επιμ.), Rackham H. (μτφρ.), vol.II, books III-VII, London: Harvard University Press 1969

Σκύλαξ: Σκύλακος Καρυανδρέως, *Περίπλους*, στο Müller K., *Geographi Graeci minores*, vol.I, Paris: Didot 1855, σελ.15-96
Πτολεμαίος: Müller K., *Claudii Ptolemaei geographia*, vol.I.1, Paris: Didot 1883

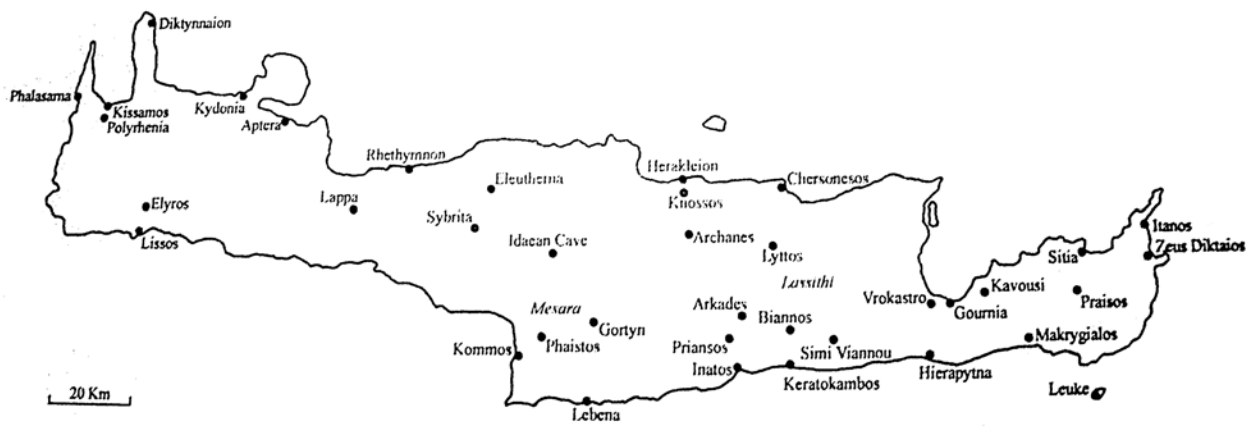
Scholia in Lycophronem: Scheer E., *Lycophronis Alexandra*, vol.II: Scholia in Lycophronem, Berlin: Weidmann 1908

“Σταδιασμός τῆς Μεγάλης Θαλάσσης”: Ανωνύμου, *Σταδιασμός ἦτοι περίπλους τῆς Μεγάλης Θαλάσσης*, στο Müller K., *Geographi Graeci minores*, vol.I, Paris: Didot 1855, σελ.427-514

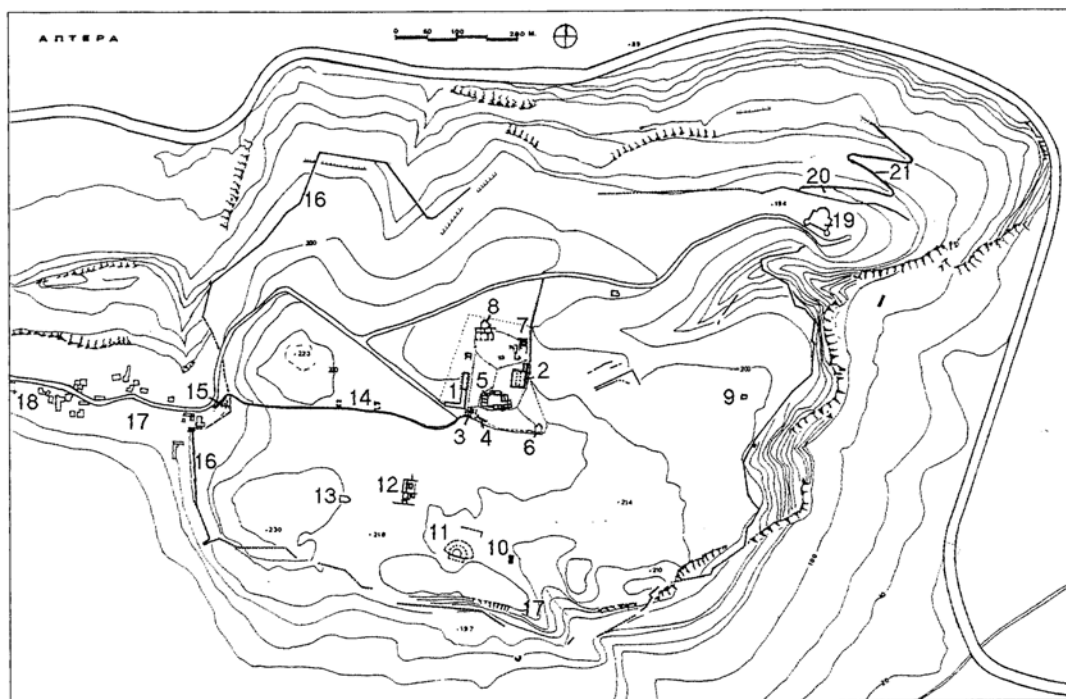
Στράβων: Kramer G., *Strabonis Geographica*, vol.II, Berlin: Prostat in libraria Friderici Nicolai 1877

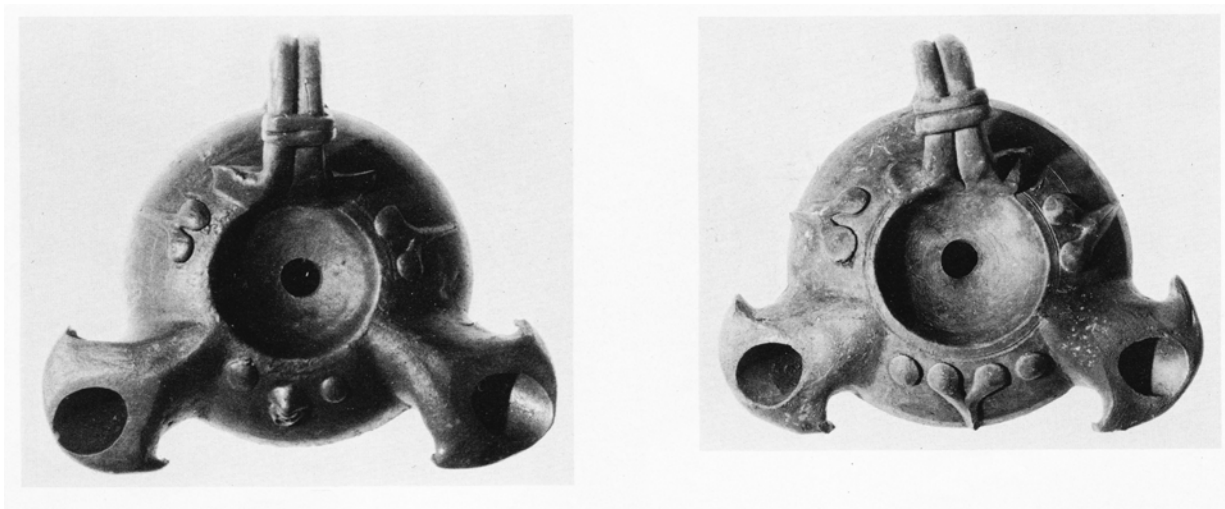
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Χάρτης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Κρήτης.

Εικόνα 2: Τοπογραφικός χάρτης της Απτέρας.

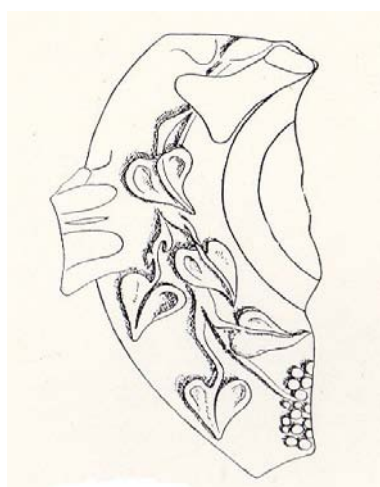
Εικόνα 3: Λύχνοι “τύπου Κνίδου” στο Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 4: Λύχνος με αριθμό 2.894 από τη Δήλο.

Εικόνα 5: Λύχνος με αριθμό 2.664 από τη Δήλο.

Εικόνα 6: Το όστρακο λύχνου Q46 από την Πέργαμο.

Εικόνα 7: Λύχνος L35 από την Έφεσο.

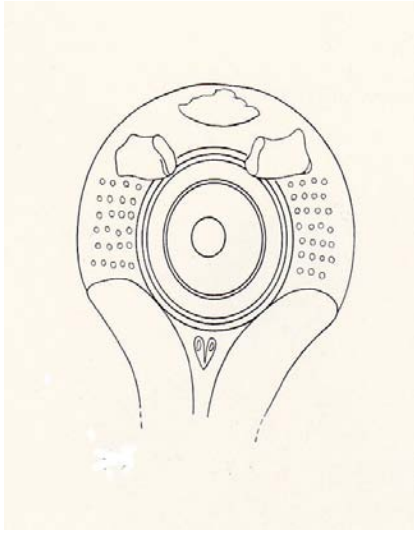
Εικόνα 8: Όστρακο σκύφου από την Πέργαμο.

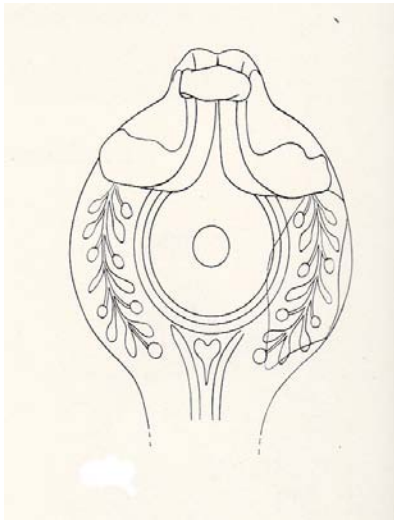
Εικόνα 9: Όστρακο λαγύνου από την Πέργαμο.

Εικόνα 10: Κρατήρας από την Πέργαμο.

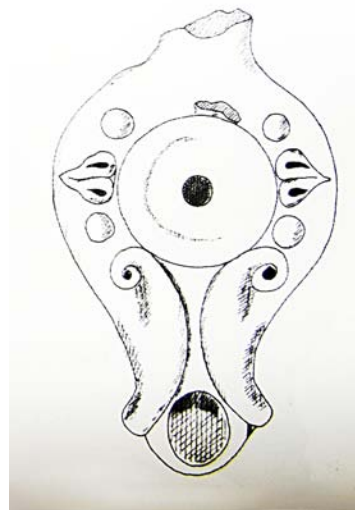
Εικόνα 11: Λύχνος T9 από την Πέργαμο.

Εικόνα 12: Λύχνος T11 από την Πέργαμο.

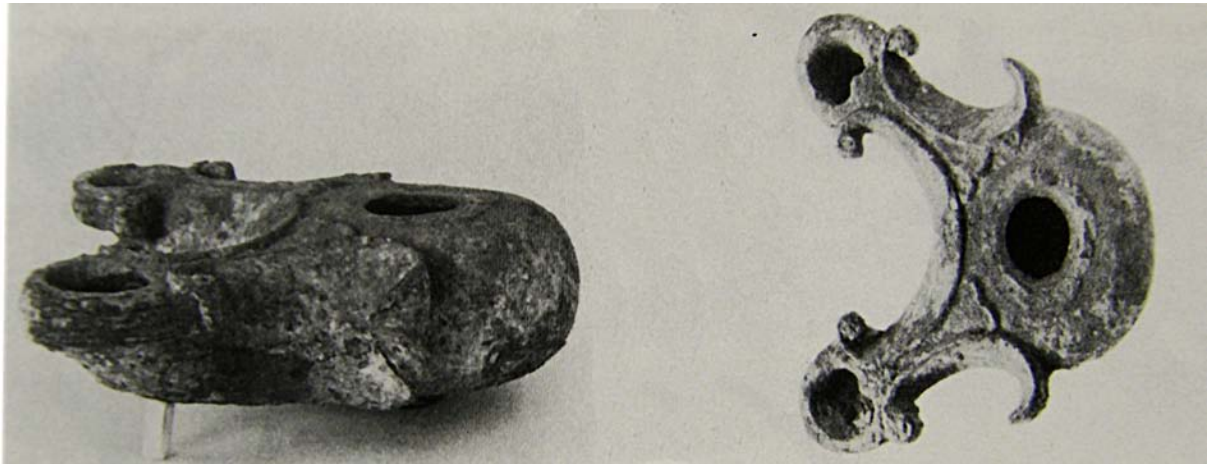
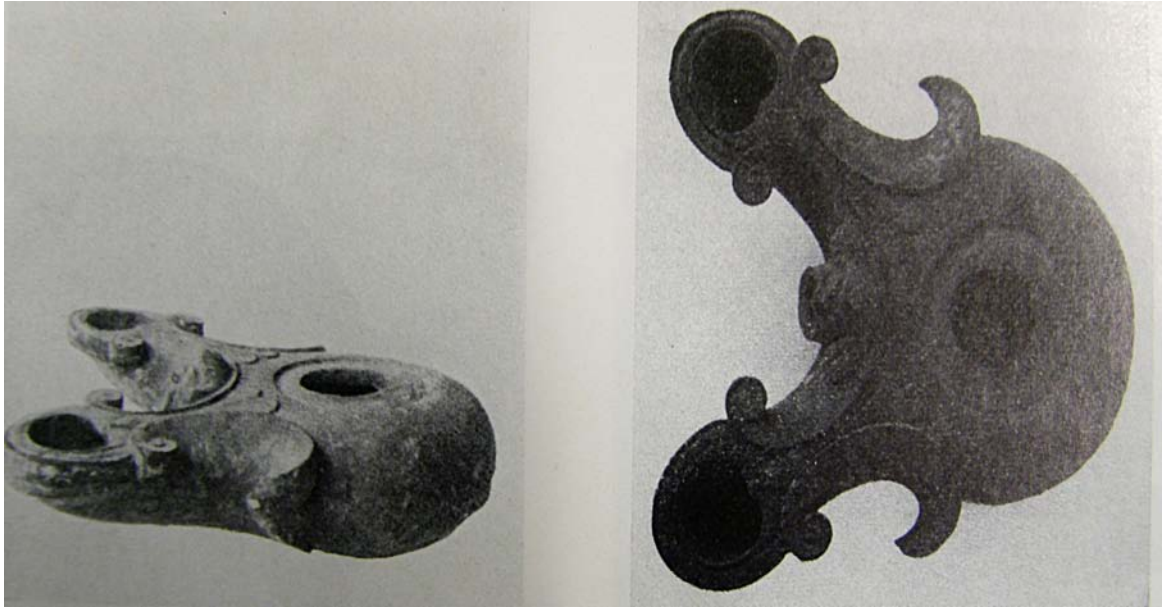
Εικόνα 13: Λύχνος από το μουσείο του Mainz.

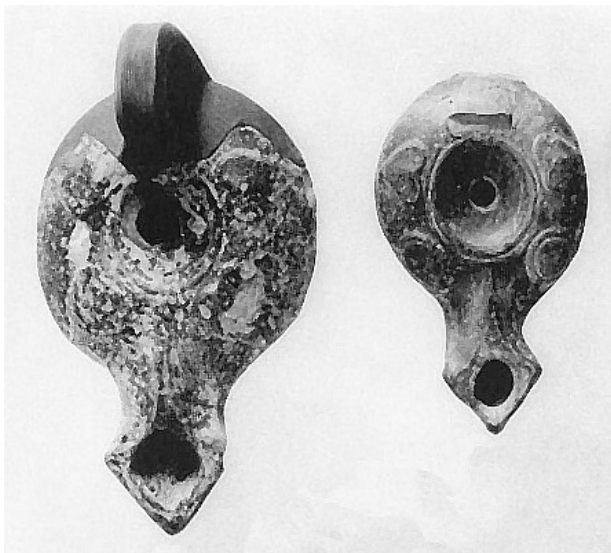
Εικόνα 14: Λύχνος L166 από την Έφεσο.

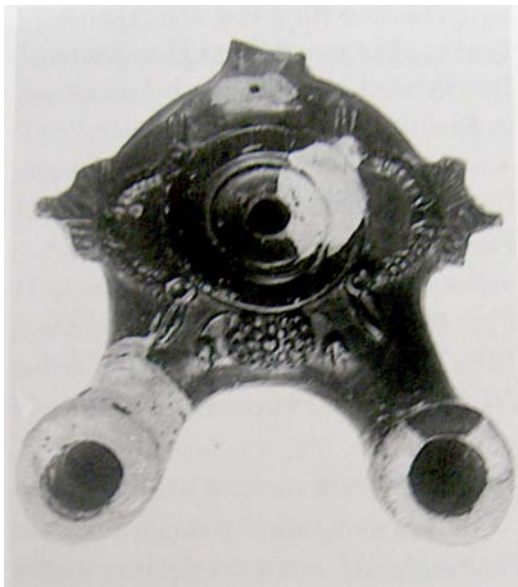
Εικόνα 15: Μεταλλικοί λύχνοι από το ναυάγιο της Mahdia.

Εικόνα 16: Χάλκινοι λόγγοι από την Πομπηία.

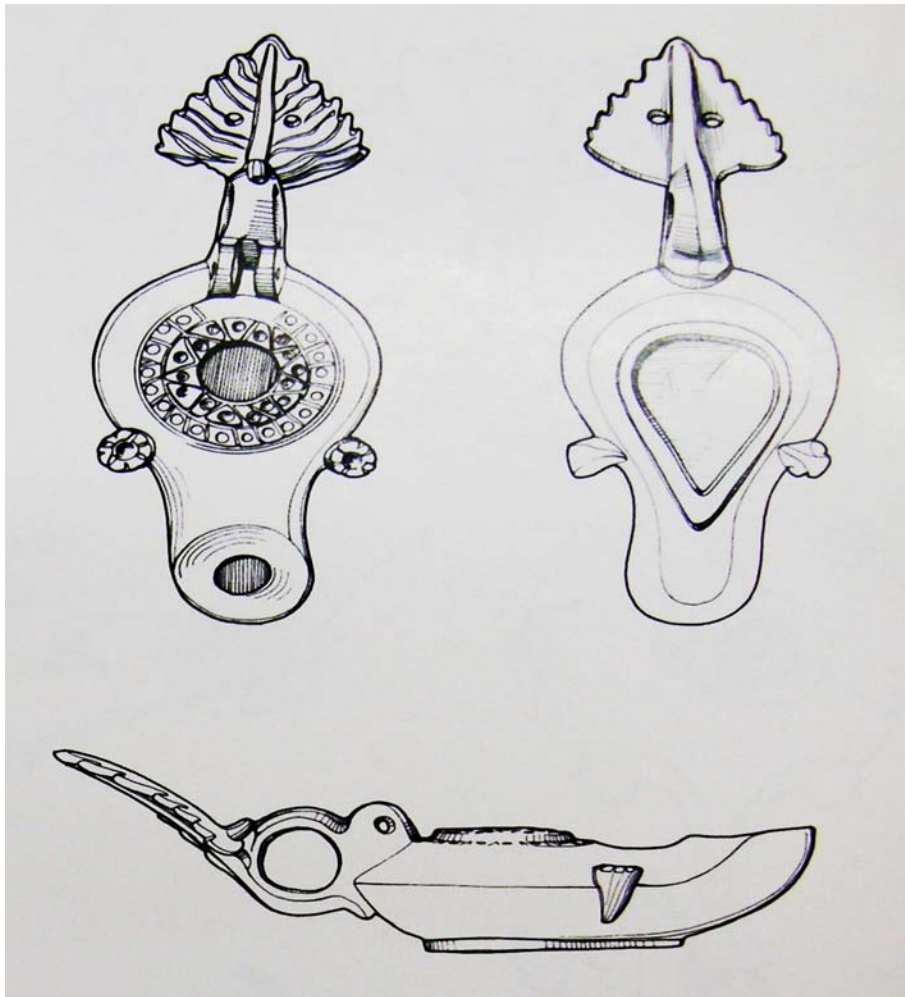

α. β.
Εικόνα 17 α, β: Πήλινοι λύχνοι από την Αγορά των Αθηνών.

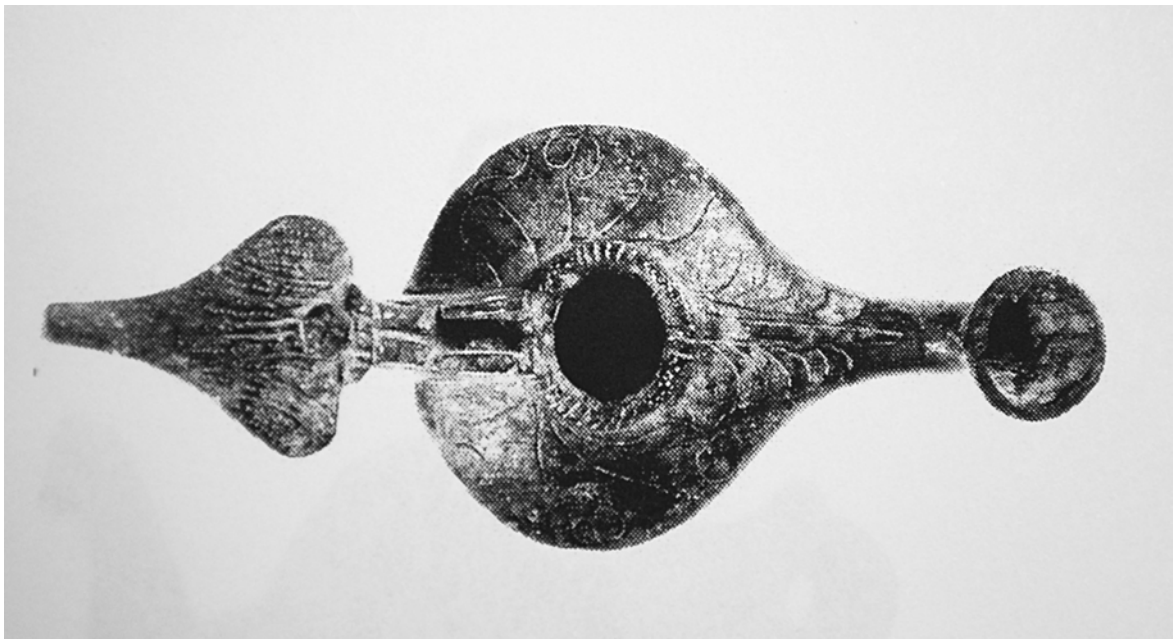

α. β.
Εικόνα 18 α, β: Δίμυξοι λύχνοι τύπου Herzblattlampen.

Εικόνα 19: Χάλκινος λύχνος από το Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 20: Μεταλλικός λύχνος από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης.

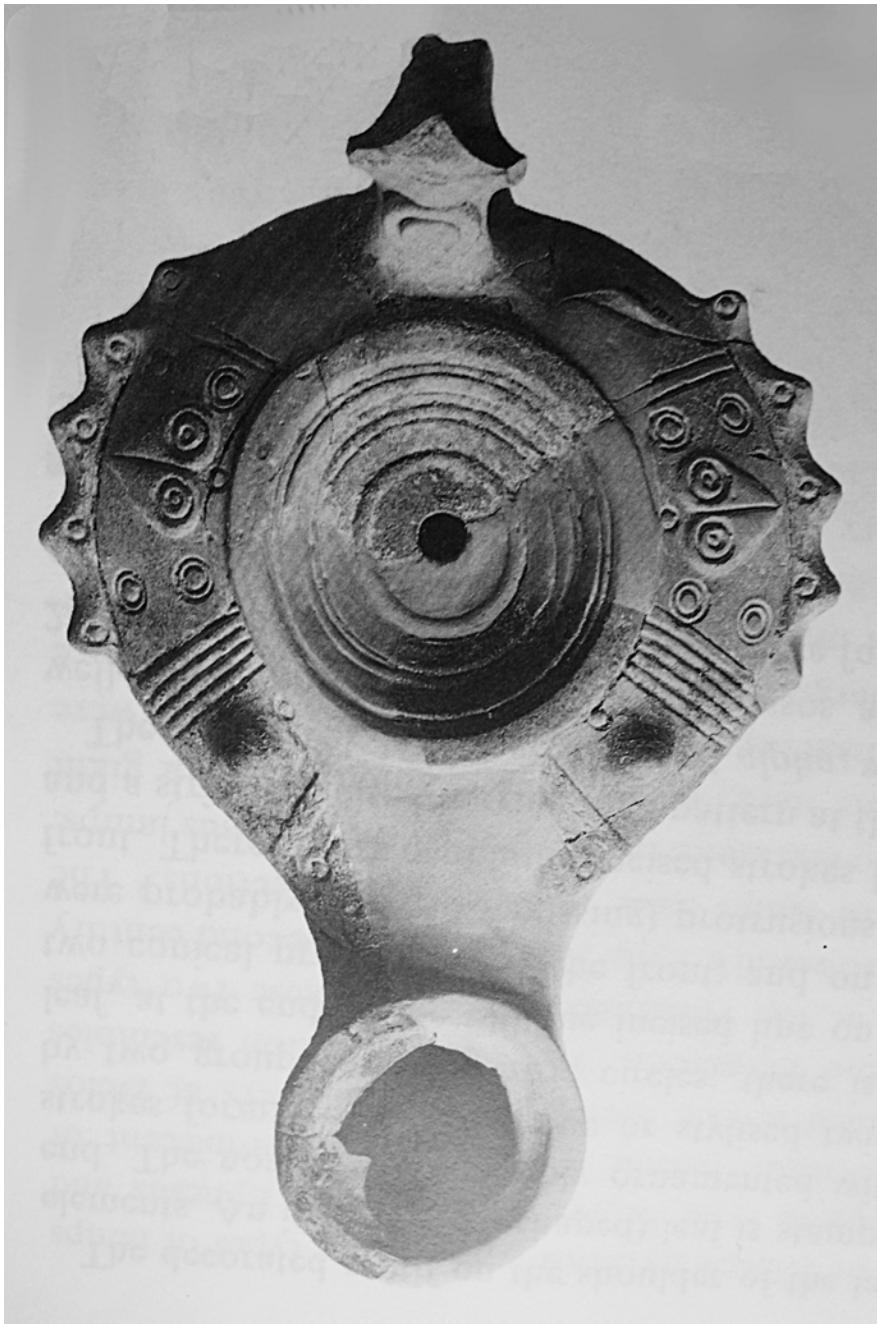
Εικόνα 21: Χάλκινοι λύχνοι από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Καΐρου.

Εικόνα 22: Λύχνος “κρητικού τύπου” από τη Μίλητο, Μουσείο Mainz.

Εικόνα 23: Λύχνος “κρητικού τύπου” από τη Γόρτυνα, Μουσείο Λούβρου.

Εικόνα 24: Λύχνος “κρητικού τύπου” από την Caesarea Maritima.

Εικόνα 25: Λύχνοι “κρητικού τύπου” από τη Sidi Hussein στην Κυρηναϊκή.

Εικόνα 26: Λύχνος “κρητικού τύπου” από την Τρίπολη στην Κυρηναϊκή, Βασιλικό Μουσείο Τεχνών και Ιστορίας, Βρυξέλλες.

Εικόνα 27: Α1 – Π10949.

Εικόνα 28: Α8 – Π10939.

Εικόνα 29: Α23 – Π10942.

Εικόνα 30: Α1 – Π10938.

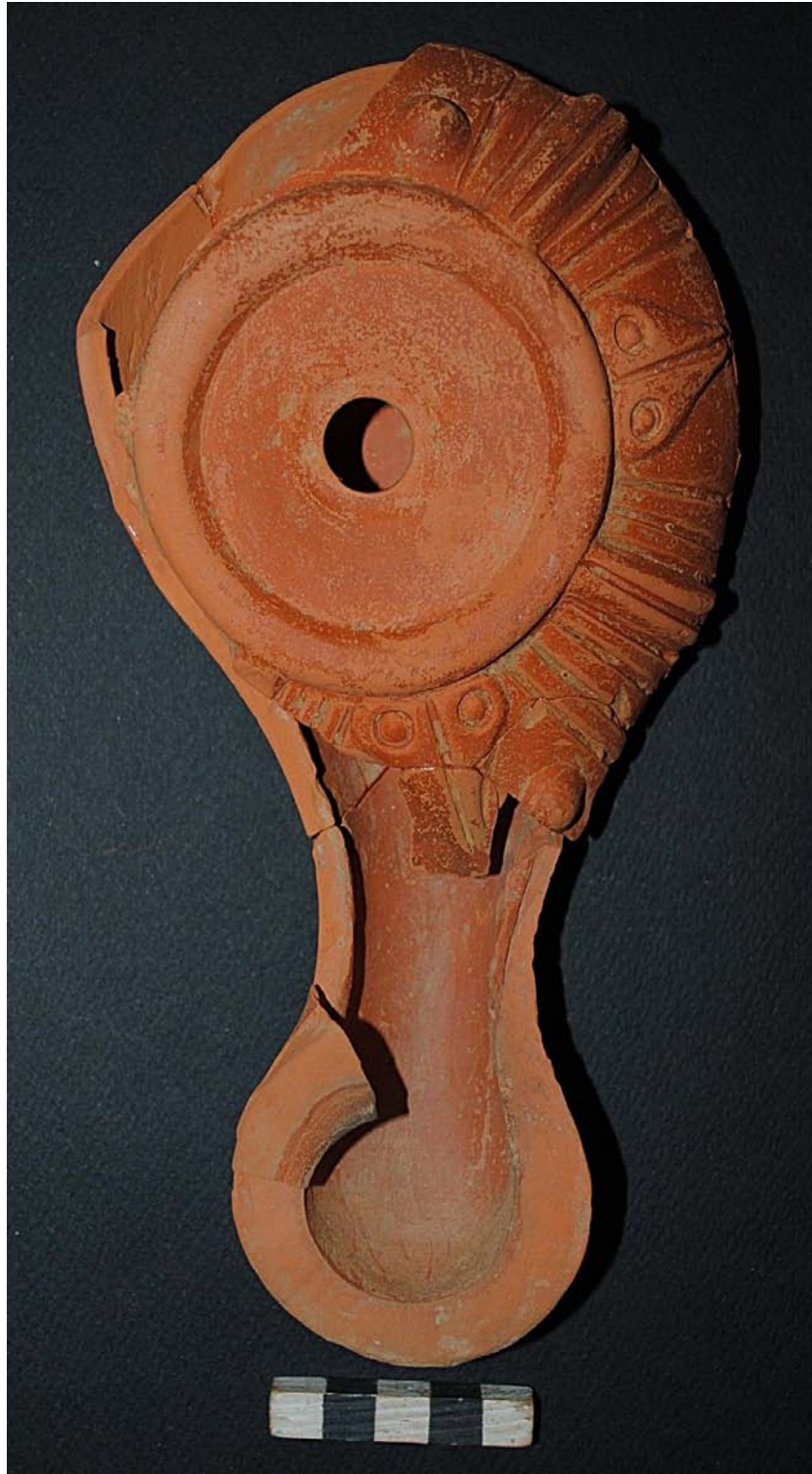

Εικόνα 31: Α13 – Π10940.

Εικόνα 32: Α6 – Π10627.

Εικόνα 33: A19 – A22.

Εικόνα 34: A296/ α.

Εικόνα 35: Α1 – Π10628.

Εικόνα 36: Α24 – Π10630.

Εικόνα 37α: Α2 – Π10950.

Εικόνα 37: Α2 – Π10950.

Εικόνα 38: Α296/ β.

Εικόνα 39: Λυ2.

Εικόνα 40: Α17/ β.

Εικόνα 41: Α17/ γ.

Εικόνα 42: Λυ1.

Εικόνα 43: Α17/α.

Εικόνα 44: Π1588.

Εικόνα 45: Λεπτομέρεια Π1588.

Εικόνα 46: Α3 – Π6564.

Εικόνα 47: Α4 – Π6565.

Εικόνα 48: Α5 – Π6566.

Εικόνα 49: Α8 – Π9145.

Εικόνα 50: Όλοι οι λύχνοι “κρητικού τύπου” του τάφου 20 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ.Κελαϊδή

Εικόνα 51: Α2 – Π10607.

Εικόνα 52: Α3 – Π10608.

Εικόνα 53: Α7 – Π10611.

Εικόνα 54: Α8 – Π10612.

Εικόνα 55: Α9 – Π10620.

Εικόνα 56: Α11 – Π10613.

Εικόνα 57: Α12 – Π10614.

Εικόνα 58: Α13 – Π10615.

Εικόνα 59: Α19 – Π10617.

Εικόνα 60:Α1 – Π10754.

Εικόνα 61: Α2 – Π10755.

Εικόνα 62: Π 476.

Εικόνα 63: Π 509.

Εικόνα 64: Π 731.

Εικόνα 65: Π 773.

Εικόνα 66: Π 778/ α.

Εικόνα 67: Π 778/ β.

Εικόνα 68: Π 794.

Εικόνα 69: Π 805/ α.

Εικόνα 70: Π 805/ β.

Εικόνα 71: Π 820/ α.

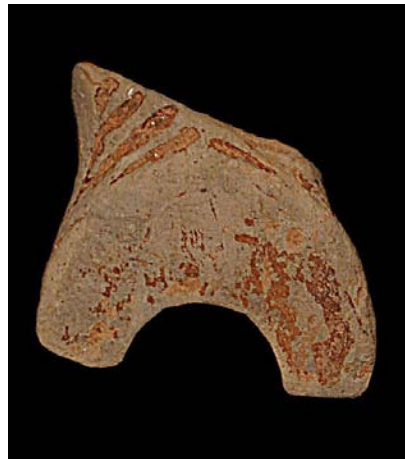
Εικόνα 72: Π 820/ β.

Εικόνα 73: Π 832.

Εικόνα 74: Π 843.

Εικόνα 75: Π 847.

Εικόνα 76: Π 857.

Εικόνα 77: Π 902.

Εικόνα 78: Π 906.

Εικόνα 79: Π 924.

Εικόνα 80: Π 930.

Εικόνα 81: Π 937/ α.

Εικόνα 82: Π 937/ β.

Εικόνα 83: Π 945/ α.

Εικόνα 84: Π 945/ β.

Εικόνα 85: Π 945/ γ.

Εικόνα 86: Π 950.

Εικόνα 87: Π 964.

Εικόνα 88: Π 972.

Εικόνα 89: Π 986/ α.

Εικόνα 90: Π 986/ β.

Εικόνα 91: Π 1003.